

К.И.Скрябин атындагы Кыргыз Улуттук Агрардык Университети

Кол жазма укугунда:

УДК: 94 (575.2) (043.3)

Бийлибаев Кайнарбек Шеримкулович

**КЫРГЫЗДАРДЫН ОЙРОТ-ЖУҢГАР БАСКЫНЧЫЛАРЫНА
КАРШЫ КӨЗ КАРАНДЫСЫЗДЫК КҮРӨШҮ (XVII-XVIII КК.)**

Адистиги 07.00.02. – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жеткечи:

Кыргыз Республикасынын УИАнын

корреспондент – мүчөсү, т.и.д.,

профессор **Ө.Ж. Осмонов.**

Бишкек – 2020

МАЗМУНУ

Киришүү.....	4
---------------------	----------

Биринчи бап

Диссертациялык иштин тарыхнаамасы

1.1. Изилденген теманын революцияга чейинки тарыхнаамасы.....	9
1.2. Советтик жана постсоветтик доордогу тарыхнаама.....	27

Экинчи бап

Изилдөөнүн булактары жана ыкмалары

2.1. Изилдөөдө колдонулган булактар.....	31
2.2. Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана ыкмалары.....	38

Үчүнчү бап

Кыргыздардын социалдык – экономикалык абалы жана коңшу этностор менен саясий чөйрөдөгү мамилелери (XVII-XVIII кк.)

3.1. Кыргыздардын социалдык - экономикалык абалы.....	44
3.2. Кыргыздардын коңшу этностор менен саясий чөйрөдөгү мамилелери.....	57

Төртүнчү бап

Борбордук Азия элдеринин ойрот-жуңгар чапкынына каршы биргелешкен күрөшү жана кыргыз баатырларынын ээлеген орду (XVII-XVIII кк.)

4.1. Жуңгар хандыгынын Борбордук Азияга карата чабуулдары жана аларга каршы боордош элдердин күрөштөрү (XVII к.)	70
--	----

4.2. XVII кылымдын экинчи жарымында кыргыз элинин жана кыргыз баатырларынын калмактарга каршы күрөштөрү.....	100
4.3. XVIII кылымдын биринчи жарымында кыргыз чыгаан инсандарынын жана Кокон хандыгынын жуңгарларга каршы аракеттери.....	127
4.4. Кыргыз жергесинин жана Чыгыш Түркстандын калмактардын үстөмдүгүнөн кутулуусу жана андагы кыргыз баатырларынын орду (XVIII кылымдын 50 - жылдары).....	146
Корутунду.....	168
Колдонулган адабияттардын жана булактардын тизмеси.....	173
Тиркемелер	185

Киришүү

Теманын актуалдуулугу. XX к. аяк ченинде СССРдин кулашы менен кыргыз элибиздин тарыхын объективдүү чагылдырууга жана жаңыча баа берүүгө жол ачылды. Кыргыздардын XVII-XVIII кк. ойрот-жуңгарлар баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөшүн тыкат жана терең изилдөө проблемасы, бул ата мекен тарыхынын актуалдуугу маселелеринин бири. Кыргыздар көчмөн турмуштун саясий жана маданий-экономикалык кыйын кезине карабай, өзүлөрү жашаган кең аймактарына ээлик кылып бийликтерин жүргүзүп келгендиги өткөн тарыхыбыздын далили.

Бул жагынан алганда XVII-XVIII кк. Борбордук Азияда жашаган кыргыздардын жуңгар баскынчыларына каршы күрөштөрүн өз алдынча иликтөөгө алууга мүмкүндүк түзүлдү. XVII кылымдын биринчи жарымында түндүк-чыгыштан кыргыздар менен казактар ээлик кылган жерлерин карай жуңгар хандыгынын жортуулдары башталган. XVII кылымдын экинчи жарымында кыргыз, казак, кыпчак, өзбек жана тоолук тажиктер алардын баскынында калган. Көптөгөн элдер жер оуду абалына дуушар болушкан. Бул мезгил Борбордук Азия элдери үчүн өтө оор абал болгон. Тилектеш элдердин өз ара баатырдык эрктерин, тайманбас кайраттарын белгилебөөгө болбойт. Ошол учурдагы саясий тарыхый окуялардын өтө оор абалына карабастан, жогоруда аталган элдер көз карандысыздык үчүн күрөштө күч аракеттерин жумшашкан. XVIII кылымдын баш ченинде Борбордук Азиядагы жашаган элдердин тарыхый окуялары бүтүндөй жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык үчүн күрөш менен байланыштуу.

XVIII кылымдын орто ченинде Борбордук Азиядагы тарыхый окуялардын аягы, Жуңгар хандыгынын ойрон болушу менен аяктап жана ошондой эле Цин мамлекетинин ошол убактагы коркунучунан кутулууга шарт түзүлгөн. Бул тарыхый мезгилди изилдөө Кыргызстандын тарыхнаамасындагы негизги маселелердин бири болуп саналат.

Диссертациялык теманын ири долбоорлор, илимий программалар менен байланышы. Диссертациялык тема ири долбоорлор, илимий программалар жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы жок демилгелүү эмгек болуп эсептелет.

Изилдөөнүн объектиси: Борбордук Азия чөлкөмүндө жашаган элдердин ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык үчүн биргелешкен күрөшү.

Изилдөөнүн предмети: Кыргыздардын ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөшү (XVII-XVIII кк.).

Диссертациялык иштин максаты жана милдеттери. Кыргыз элинин ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы күрөштөрүнүн ордун жана ролун аныктоодо, Борбордук Азиядагы тектеш элдердин аракеттери кандай болгонун салыштыруу аркылуу талдоо жүргүзүү. Ушул максатты ишке ашырууда төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

- . теманын тарыхнаамасынын жана тарыхый булактарын изилдөөдөгү маселелерге талдоо жүргүзүү;
- . изилдөөдөгү колдонулган булактарга, методологиялык негиздерине жана ыкмаларына мүнөздөмө жүргүзүү;
- . кыргыздардын аталган доордогу социалдык-экономикалык абалын чагылдыруу. Ойрот-жуңгар чапкынына чейинки кыргыз элинин коңшу этностор менен саясий чөйрөдөгү мамилелерин аныктоо;
- . жуңгар хандыгынын Борбордук Азияга карата чабуулдары жана аларга каршы турган боордош элдердин (XVII к.) күрөштөрүнүн этаптарын аныктоо;
- . XVII кылымдын экинчи жарымында кыргыз элинин жана кыргыз баатырларынын калмактарга каршы күрөштөрүнүн өзгөчүлүгүн аныктоо;
- . XVIII кылымдын биринчи жарымында кыргыз чыгаан инсандарынын жана Кокон хандыгынын жуңгарларга каршы аракеттерине талдоо жүргүзүү;
- . кыргыз жергесинин жана Чыгыш Түркстандын калмактардын үстөмдүгүнөн кутулуусу жана андагы кыргыз баатырларынын орду (XVIII кылымдын 50 – жылдарындагы окуяларын изилдөө).

Коргоого алынып чыгылган негизги жоболор:

1. Теманын тарыхнаамасына жана булактарына талдоо жүргүзүүдө, XVII-XVIII кк. кыргыз эли тарыхтын өтө татаал мезгилин башынан кечирди. Ошол мезгилде көчмөн турмуштун шартында бирдиктүү бир бүтүн мамлекет түзө албай, сырткы душмандарга каршылык көрсөтүүдө уруулар чачкын болуп, алардын башчыларынын саясий көз караштары да ар кандай болгон. Ушул жагдайда пайдаланган орус, ойрот-жуңгар хандыгы кыргыздарга маал-маалы менен кол салып, кыргыз жерин биротоло ээлеп алуу максатын көздөгөн.

2. Кыргыздардын социалдык-экономикалык абалы жана коңшу этностор менен саясий чөйрөдөгү мамилелери XVII-XVIII кылымдарда өтө татаал болуп, кыйын кездерди баштарынан кечирген.

3. Кыргыздар ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы күрөшүндө уруу башчыларынын саясий көз караштары да ар кандай болгон. Түштүк Сибирь жерлеринде орус бийлигинин, Аштархан, Бухара, Хорезм, Кашгар, Жаркен, Кокон хандыктары жана Ала-Тоо аймагы жуңгар хандыгынын коркунучунда калган.

4. Ойрот-жуңгарларга каршы кыргыз эли кошуна элдер менен бирге тилектештик саясатта болуп, кыргыз-казак ж.б. элдердин баатыр кол башчыларынын жетекчилигинин аркасында Эки суунун (Кара-Дарыя – Сыр-Дарыя) түштүк жагына калмактарды киргизген эмес.

5. XVII-XVIII кылымдарда кыргыздар казак, өзбек, кыпчак, каракалпак, тажик ж.б. элдер менен биргеликте тынымсыз каршылык көрсөтүүнүн натыйжасында күчтүү саясий биригүүлөр пайда болуп, жуңгар хандыгына каршы күрөш тынымсыз жүрүп турган.

6. XVIII кылымдын ортосунда жуңгар хандыгына бир жагы Цин мамлекети, экинчи жагынан Орто Азиядагы элдер каршы көтөрүлгөн. Бул мезгилде жуңгар хандыгынын биримдиги ыдырап, хандыктын ээлик кылган жерлеринде эркиндикке умтулган элдердин хандыкка каршы сокку уруусу күчөгөн. Бул жуңгарларды алсыраткан.

7. Узак жылдарга созулган тынымсыз күрөштүн аркасында, кыргыздар башка элдер менен бирге өз мекенинен калмактарды сүрүп чыгарып, көз карандысыздыкка жетти.

8. Кыргыздар жуңгар хандыгын талкалагандан кийин Цин мамлекети менен кармашып көз карандысыздыкка жетүүгө шарт түзө алды. Көз карандысыздык күрөштүн башында мыкты баатырлар, уюштуруучу жол башчылар туруп эрдиктердин үлгүлөрүн көрсөтүшкөн.

9. Орто Азиядагы элдер – кыргыз, казак, өзбек, каракалпак, кыпчак, тажик ж.б. элдер саясий жактан туруктуу жашоого жетишти.

Диссертациянын негизги илимий жаңылыгы. Ата Мекендин тарыхнаамасында XVII-XVIII кк. кыргыздардын ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөшү үчүн биринчи жолу комплекстүү изилдөө жүргүзүлдү. Диссертациялык иште кыргыздардын ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөшү (XVII-XVIII кк.) арналган ар кандай убактардагы жазылган тарыхый эмгектер, архивдик жана жергиликтүү талаа материалдары, илимий айлампалардагы маалыматтар тыкыр талдоого алынып, тарыхый чындыктарды салыштырмалуу карап чыгууга аракет жасалды. Диссертациялык изилдөөдө тарыхый окуяларга терең маани берилип, кыргыз

тарыхында аты калган мыкты инсандардын саясий ишмердиктери, өмүр баяндары жаңыча көз караш менен иликтөөгө алынды.

Изилдөөнүн хронологиялык чеги. Негизинен эки (XVII-XVIII) кылымдарды камтыйт, диссертациялык эмгектин койгон милдеттерине ылайык аныкталды.

Изилдөөнүн жекече илимий салымы төмөнкүлөр менен аныкталат:

XVII-XVIII кк. кыргыздардын Сибирдеги, Орто Азиядагы элдер кыйың кезенде тектеш элдер менен кандай абалда болгонун тарыхый окуялар аркылуу тастыктоого аракет жасалды. Көчмөн турмуштун жагдайында төрт ойротту бириктирүүдөгү көч башында ойрот-жуңгарлардын башында чорос уруусунун турганы, алардын максаттары тарыхый материалдар менен далилденди. Кыргыздардын XVII-XVIII кк. саясий жана социалдык-экономикалык абалы ырааттуу баяндалды. Борбордук Азия элдеринин Жуңгар чапкынына каршы күрөшүндөгү кыргыздардын кошкон салымы такталды. Кыргыздын мыкты жол башчы баатырлары: Кубат бий, Эр Солтоной, Бердике, Атаке жана башка баатырлар жуңгар баскынчыларынынын кол астынан бошонуудагы алардын уюштуруучулук саясий ишмердигинин иштери, баатырдык эрдиктери далилдүү фактылар менен баяндалып, тийиштүү кол жазмалар менен толукталып, такталып, жаңы илимий маалыматтар катары тарых илимине киргизилди.

Диссертациянын илимий-практикалык мааниси. Изилдөөнүн негизги жоболору, жыйынтыктары, тыянактары кыргыздардын XVII-XVIII кк. тарыхын дагы кененирээк толуктоого кызмат кылат. Изилденген бай материалдар жалпы билим берүүчү орто мектептер, орто жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептерин, атайы курстарды даярдоодо колдонсо болот. Аталган мезгилдеги кыргыз элинин баатырларынын көз карандысыздык үчүн күрөштөгү эрдиктери жаштарды тарбиялоого салымын кошот.

Изилдөөнүн илимий жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги мааниси, илимий жыйынтыктары республикалык илимий-практикалык конференцияларда жана илимий жыйындарда апробацияланды. Бердике баатырдын урпактары жашап турган жерлер: Ысык-Көл облусунун Саруу айылында, Ош облусунун Араван районундагы “Чек-Абад” айыл өкмөтүндө илимий-практикалык конференциялар өткөрүлүп, Талас Облусунун Талас шаарында радио берүүлөр жана теле көрсөтүүлөр уюштурулду.

Диссертациянын негизги маани-маңызы. Диссертациянын темасына ылайык 7 илимий макалалары, анын ичинен 2 макаласы чет элдик рецензияланган (РИНЦ) журналдарында жарык көрдү.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, 4 баптан, корутундудан, практикалык сунуштардан, колдонулган адабияттардын, булактардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

Биринчи бап

Диссертациялык иштин тарыхнаамасы

Изилденген теманын революцияга чейинки тарыхнаамасы

Изилденген эмгекте Кыргызстандын тарыхнаамасын 3 топко бөлүнүп каралды: Биринчиси – Революцияга чейинки (1917-ж.) тарыхнаама, экинчиси – совет доорундагы тарыхнаама, үчүнчүсү – постсоветтик доордун (эгемендик) тарыхнаамасы. Революцияга чейинки тарыхнаамага кыргыздардын XVII-XVIII кылымдардагы жашоо турмушу, уруулук түзүлүшү, саясий-экономикалын абалы жана этномаданияттык маанидеги серептик адабияттары каралды. Мында, XVII-XVIII кылымдар аралыгында, кыргыздардын жашаган жерлерин кыдырып изилдеген орустун окумуштуулары, орус тилинде кыргыздардын географиялык абалын таанып-билип, Кем дарыясы менен сууга мол Ангара дарыясы кошулгандан тарта Енисей, хакастарча «Чензей» делген Саян-Алтай аймагындагы элдер гун доорунан тарта жана Азия чөлкөмүндө бийлик өктөмүндө ким болгондоруна кызыгышып, Саян-Алтайда этностук байланыштар пайда болгонун аныкташкан. Кыргыздардын XVII-XVIII кылымдардагы этностук байланыштары жана коңшулаш элдер менен болгон мамилелерин, Кыргызстандын тарыхнаамасы мезгил – дооруна байланыштуу болгон аналитиканын каражаты жана натыйжасын кароодо көптөгөн аргументтер келтирилди. Ошо мезгилде орус тилинде жазышкандарды шарттуу түрдө бөлүп кароого болот.

Биринчиси, кыргыздардын коңшу этностор менен болгон саясий байланыштары жана социалдык-экономикалык абалын, кыргыздардын географиялык абалын таанып, билип жана ошондой эле ойрот-жуңгарлар менен уруулук жактан окшоштугу, ошол доордогу коңшулаш өлкөлөр менен болгон саясий мамилелери жөнүндө орустардын жер кыдырып изилдеген окумуштуулары бир канча эмгектерин арнаган. Мында, Чыгышты үйрөнүү боюнча эң чоң окумуштуу Л.Н.Гумилевдун этностук жактан аныктамасы кирет [32, 94-б.]. Кыргыздардын XVII к. географиялык абалын таанып, алгач Сибирь жергесинин «Кем» жеринде жергиликтүү жашоочулар катары кайсыл эл жашаганы жөнүндө маалыматтарды В.Я.Бутанаев, И.И.Бутанаева [88, 140-б.] жана Э.Тенишевдин пикири боюнча, енисейлик кыргыздардын тили «этнос менен бирге тарых ареназынан да жок болгон» [97, 7-б.]. Саян-Алтай аймагындагы элдерди, гун доорунан тарта жана орустардын доору убагында ар кандай этносаясий талаш-тартыштардын айланасында Азия чөлкөмүндөгү бийлик өктөмүндө ким болгондорун аныктаган. Анда, Кыргыздардын XVII кылымдын башында

каршылашкан эки душманы болгон: Бири – Түндүк-батыштагы орустар, экинчиси – Түштүк-батыштагы ойрот-жуңгарлар. XVII к. орустар акырындап отуруп кыргыздын Ысар мамлекетинин жерлерин батышынан ээлик кылып, 1604-ж. «Томск таянычын» (острог), 1618-ж. «Кузнецк таянычын» (острог) жерлерин орустардын аскерлешкен отурукташуусу болуп жатат деген шылтоо менен, колониялык бийлик күчү биротоло ээлеп алган [60, 126-б.]. Орустардын баскынчылык саясатына каршы кыргыз урууларынын топтору жана ага кошулган уруулар биригип, географиялык жактан орун алган белгилери менен бирдикте этносаясий «Хонгорой» деген бирикме болгон. Түрк изилдөөчүсү Б.Т.Татаринцевдин айтуусунда «хонгорой» деген сөз, Орто Енисейдеги (Кем) ээлик кылган тоо-талаа аймактарында жашагандарды айткан [115, 7-б.]. Ушунун негизинде пайда болгон хонгорой этносу кыргыз урууларынын арасында таасирдүүлүккө ээ болгон, тарыхый аты «Хоорой» аталган. Кыргыздарды таанып билүү жана бөлөк элдер менен салыштырганыбызда айрымаланган жагдайлары бар. Изилдөөдө С.Г.Скобелев, Чжан Тайсян А.А.Шомолоевдер – фуюй кыргыздары, енисей кыргыздарынын бир бөлүгү алгач жуңгар жакка, андан кийин манжур жакка көчүп кетишкен. Азыркы хакастардын негизги уруусунан турган. Фуюйлук кыргыздардын уруулар арасында: табан, ичеге, бельтир, ортыр же кыргыз, хапхын дегендери болгон [95, 78-79-б.].

Кытайда монголдордун Юань династиясы кулагандан кийинки абал, кыргыздардын бытыранды болуп бөлүнүп кеткендигинин биригүүсүнө жакшы шарттар, мүмкүнчүлүктөр пайда болуп – Саян-Алтайдан тарта баштары көтөрүлүп, улустар (элдер) мамлекет түзүүнүн негизи түптөлөт. Бул биригүүлөр орус булактарында жазылгандай «Киргизская земля», мында «урус» - «земля» дегендер «эл- мамлекет» («дубан – эл» дегенди түшүндүргөн). XVII к. башында Миңсуу (Минусинск), азыркы Хакасия, Сибирь аймагы менен чектешип, кыргыздардын анча чоң эмес төрт мамлекети түзүлгөн [60, 126-127-б.].

Орустардын Сибирди, анын ичинде Енисей кыргыздарынын өлкөсүн каратып алыш тарыхына, борбордук жана сибирдик архивдерден алынган эмгектер, документтер жана изилдөөлөр арналган. Енисейде орустар менен ойроттордун өз алдынча бийлигинин таламдары менен кагылышып турган. Ошондуктан, XVII кылымда кыргыздардын тагдыры, орус-ойрот мамилелерин изилдөө менен байланыштуу. Сибирди каратып алуунун тарыхы боюнча эң илгерки жана баалуу изилдөөлөрдүн бири – Г.Ф.Миллердин «Сибирь падышалыгынын жана анда болгон бардык иштердин сүртүнмөсү» (1750-ж.) деген китеби болуп саналат.

Тарыхый изилдөөлөрдүн арасында Енисей кыргыздары жөнүндө профессор Н.Н.Козьминдин «Хакастар» деген (1925-ж.) эмгек баяны болуп саналат. Орус изилдөөчүлөрү В.Тюменецтин, И.Петровдун И.Петлиндин жазгандарында кыргыздардын төрт хандыктарынын ичинде Туба хандыгы бөлөкчө каралган жана обочо жашаган деген кортунду чыгарышкан [54, 178-179-б.]. В.В.Радловдун Санкт-Петербургда (1885-ж.) чыккан 5-томунда «Наречие дикокаменных киргизов» деген эмгеги бүгүнкү күнгө чейин «Кыргыз деген наамды сактап келген элдин арасынан жазылып алынгандыгы эскертүүдөн башталып, аталган эл жашаган географиялык жайдын орду белгиленип, «Төрт арыштуу ойроттогу алтын айдар, чек белбоо Каракандан Алманбет туулган» дегенин кездештирүүгө болот [71, 127-129-б.].

Ойроттор менен кыргыздардын коңшулаш жашашы жөнүндө В.В. Бартольддун жазганында, «Вейс кандын тушунда Моголстанга чыгыштын бутпарас дининдеги моңголдор, анын ичинде 14-кылымдын аягында атагы чыга баштаган чорос, хошот, торгут, хойот уруулар союзу кол сала баштаган» [16, 86-б.]. Кыргыздардын уруучулук (патриархалдык) мамилер күчөгөн көчмөн тиричиликтин доорунда философиялык ой жүгүртүүнүн салттуу - вербалдык маданияттын ар түрдүү формалары да кошо өнүккөн. Ошол доордо көптөгөн пикир алмашуулар ар кандай болгонунан «ыр» түрүндө айтымдар кыргыздар менен жашап келгени бизге чейин жеткен. Мисалы, ойроттор жөнүндө маалыматтар, тарыхый окуялар шивэй (татар), солондор Енисей кыргыздарынын ошол мезгилде саясий жактан жогорулап турган доорго байланыштуу болгон. «Манас» эпосунда ойрот жөнүндө айтылып, кыргыздардын бир бөлүгү Алтай аймагында жашап, ойрот-калмактар менен катнашта болгондуктан алар жөнүндөгү маалыматтар эпосто чагылдырылган. Ойрот мамлекеттик бирикмеси тарыхта жана оозеки санжыраларда «Дөрбөн ойрот» (төрт ойрот) деген ат менен белгилүү. Мындагы «Төрт арыштуу ойрот» деген «төрт уруулардын бирикмеси, төрт уруудан түзүлгөн ойрот эли же мамлекеттик бирикме» [16, 86-б.].

Орустун окумуштуусу И.Я. Златкиндин эмгегинде, 14-кылымдан тарта 17-кылымга чейин: хошоттор, жуңгарлар, дербенттер болсо, 17-кылымдын башында Жуңгар хандыгы кулаганга чейин: хошоттор, жуңгарлар, дербенттер жана хойоттор болгон, ал эми 18-кылымдын ягында Волга боюнан Синьцзянга чейин (мурунку Жуңгар хандыгынын аймагы) торгоуттар, ойроттор келгенден кийин баштап бул союздун курамы алты уруудан хошот, хойот, чорос, дербент, торгоут, элоиттен турган [40, 20-б.].

Ойрот-жуңгарларга байланыштуу илимде көп деген талаш тартыштар жаралып, «ойрот» этимологиясы пайда болушуна көңүл бургандар көп болгон. Салыштырмалуу караганда, айрым булактарда - «дэрбен-ойрот» делип, «Ойроттордун төрт бирикмеси» дегенди түшүндүргөн. Бул жөнүндө чет элдик изилдөөчүлөрдүн пикиринде, А.Ремюзе, И.Я Шмидтин айткандарында, «ойрот» деген терминде моңголдордун «оира» (oyira) сөзү – жана ушунун негизинде «жакын», «кошуун» (союз) дегенди түшүндүргөн. Кийин моңгол сөзү кошулуп – «дэрбэн» (dorben) «төрт» деген термин кирип «дэрэбен-ойрот», мындайча айтканда «Төрт ойроттордун кошуну». Мындай көз карашка бардык эле илимпоздор макул болуша берген эмес. Ага биринчилерден Дорж Банзаров каршы болот. Анын аныктамасында, «Ойрот» сөзү «ойра» деген сөздөн эмес, анын айтылыш «ойрот» сөзү, «оин ирген» деген термин «токой эли» деген Рашид-ад Диндин айтканы толук жооп берет [13, 26-б.]. Ушундай көз карашта И.Бичурин, В.Бартольд, В.Рязановский, К.Костенковдор «Төрт ойроттун кошуну» - «дэрбэн-ойрот» деп айтылып калган дешкен [41, 47-б.; 41, 2-б.; 15, 72-б.; 91, 39-б.; 52, 2-б.].

Академик С.Козин, ойрот кошуну (союзу) Чыңгискандын убагында эле пайда болгон, анда «Бириккен төрт каганат» деген ат менен кирген десе, моңголдордун тарыхын изилдеген англис окумуштуусу Г.Хворос, «дэрбэн-ойрот» деген өзүнчө бирикме катары карап, көз каранды болбогон төрт кошун, орто кылымдардын доорунда пайда болгон жана «дэрбэнт-ойроттор» термини «кошун» катары англичандар жана француздар, Крым согушунун айтылышында кабыл алынып калган деп эсептеген. Айтылган окумуштуулардын пикиринде «дэрбэн-ойрот» деген сөздүн мааниси бир экени жөнүндө айтышат; бардыгы «Төрт ойроттордун кошунун» болгонун танышпайт. Бирок сан жагынан мүчөлөрү ар кандай көз карашта болушкан. Айта турган маселе, алардын социалдык-экономикалык чөйрөдө катышы өзүнчө болгон. Кээ бирлеринин пикиринде, чорос, хошоут, торгоуттар, феодалдык бийликтин башкарууларында болушса, моңгол урууларынын топторунун – этноними катары кабыл алышкан [40, 20-б.]. Дорж Банзаров, Рашид-ад-Диндин айткандарында, алардын жашап турган жер шартына ылайык ойроттордун түшүндүрмөсү «оин ирген» - «токой эли» деп айтылып келгени «туура» деген жыйынтыкка келсе болот.

В.Успенский ойроттор алгач Мин династиясынын башкаруусунда болуп, төрт топко бөлүнгөн же болбосо бир бөлүгүнө– хошоуттар, жуңгарлар, дэрбэнттер, торгоуттар болуп, ар бирин башкарган өзүлөрүнүн хандары болгон, мындан башка дагы дэрбэнттердин арасынан бөлүнүп чыккан хойоттордун тобу болгон деген

пикир айткан [100, 127-28.]. Булактардагы кетирилген кемчилик, каталарын белгилөө менен – ойроттордун үч, төрт жана алты уруктан туруп «жуңгар» деген сөздү ойроттордун бир бөлүгүнүн аты дегенге каршы келет. «Жуңгар» деген сөз эч убакта этноним болгон эмес, бул түшүнүк дайыма «сол тарапты, сол колду» түшүндүргөн [40, 21-22-б.].

Кыргыз элинин калыптанышы жана этносаясий түзүлүшүндө «оң канат», «сол канат» уруулук курамы маанилүү орунду ээлеген. Анда, кыргыздардын урууларга бөлүнүшү – көчмөндөрдү өзүнчө туугандык гана эмес, аймактык биригүүгө да алып келген. Булардын өзүнчө аймактык-саясий ээликтери болуп, өзүлөрүнүн малдарына койгон «эн» тамгалары, жалпы аскердик «урааны», өзүлөрүнүн «туусу», ар бир башчы – бийлеринин «мөөрү» жана «кырк жигиттери» болгонун, өз алдынча мамлекеттин жандуу өзөгүн түзүп, кичинекей мамлекет катары эсептелген [83, 152-б.]. Кыргыздардын коңшу элдер менен болгон мамилелерин, этникалык тарыхын ички жана тышкы саясатында ири илимий маселелерди изилдеген Л.Н.Гумилевдун айтканында, «байыртадан бери келе жаткан кыргыздын өзүлөрүнө жана мамлекетине таандык болгон өзгөчөлөнгөн улуттук салттары болгонун эч ким танбайт, буларды эстен чыгарганыбыз туура эмес болуп калат» [32, 94-б.].

Борбордук Азияда кыргыздарга жалаң эле орус менен ойрот-жуңгарлар көңүл бурбастан, кытай мамлекетинин да көңүл бургандыгы жөнүндө жаңы маалыматтар менен да толукталат. Кытай булактарында «Цинь динь Хуаньюй Сиюй-тучжи» (1782-ж. 45-бөлүк. Л.1.) дегенинде: «Бардык төрөлөр (тоу) бири-бирине көз каранды эмес. Жыл сайын бир башчыны (төрө - чжан) шайлап турушат, ал жалпы башкарууну жетектеп, ага бардыгы баш ийишет. Ар кайсы убакта айтылып, көрсөтүлүп келгендей, кыргыздардын тарыхый мекени – чыгыштан Енисей, Селенга, Орхон, бүтүндөй Алтай аймагы: Борбордук тоолук аймак Теңир-Тоо (Ала-Тоо кыргыз жерлери, экинчи тоо жактары Улуу-Тоо деп айтылган). Кашгарлык кыргыздардын батыш жагы – Памир, Бадахшан, Кожен, Фергана аймагынын жерлери Жазык тоолору болгон [89, 143-б.; 60,124-б.].

Изилдөөчүлөр В.Тюменец жана И.Петров маданият жагынан тубалыктар башка кыргыздардан төмөн тургандыгын айтышып, аларда уй, кой болгон эмес, жылкы менен бугу болгон. Бүткүл кыргыз жеринин улуу төрөсү катары орустар Алтыр ханын эсептешкен. Башкаларга караганда орустар менен мурдараак алака түзгөн Номча Алтысардын, Кара-Езердин (Кара-Ысар) да ханы болгон. Салыштырмалуу караганда, мындай маданиятынын төмөндөп кетишине моңгол

империясынын доорунда гүлдөгөн кербендик сооданын сээлдеп калганы менен түшүндүргөн. Енисей менен Тянь-Шань кыргыздарын ойрот бийлиги менен ошол доордогу орустар эч салыштырып караган эмес, бул эки жакта жашаган кыргыздардын эки тобунун ортосунда эч кандай алака, эч келишимдер болбогону маалым болгон [14, 51-б.; 50,77-б.].

XVI к. Сибирь жылнаамаларында, 90-жылдарда ойроттордун карамагында Ишимдин жогору жагы жана Омскиге жакын орустардын 1594-жылы жаңы пайда болгон шаары Таранын жанына, ойроттор ээлик кылып отурукташа баштайт. Орус бийлигинин ойротторго карата биринчи документтешкен кагаз иштеринде чагылдырылып, батыш Сибирге Жуңгар жеринен 50 миң үй-бүлө – дэрбэнт, торгоуттар жана дагы бөлөк ээлик кылган бийлердин уруктары көчүп-конуп отурукташа баштап, болжол менен төрт жүз жылдан кийин Волганын төмөн жагына биротоло отурукташып, орустарга баш ийген калмак хандыгы негизделет» [40, 75-б.].

Н.Бичуриндин эмгегинде, «эки тараптуу маалымда тең торгоуттардын Алтай тараптан Россияны көздөй өтүп келүү, бир эле убакта болгон хошоуттардын Алтайдан Кукунурга көчүп келүүсү, хандардын бири-бирине болгон начар мамилесинен болуп кетти деп айтууга болбойт. Айтылган жер оодулукта, жаңы жана ойлонулган куулуктун иши бар, алгач бул жагын Пекин кеңсесинде отургандар да байкабай калган. Ошондуктан, ойроттор кан төкпөстөн кенен Азия өлкөлөрүн Алтайдан тарта батыштагы Каспий деңизине чейин, түштүктөгү Индияга чейин ээлик кылып алышкан. Ойроттор бир канчалаган жылдар ичинде акырындап Эсенден тарта Хара-Хулага чейин көбөйүп отуруп, келечектеги максаттары – Азиядагы байыркы Чыңгыскандын мезгилиндеги доорун кайта ордуна коюуну, бактылуу күндө жашоого жетишүүнү, келечек жөнүндө көптөгөн убадаларды элдерге беришкен» [41, 61-63-б.].

Орус тарыхнаамасынын изилдөөчүлөрү тарабынан, революцияга чейинки мезгилдеги кыргыз, казак жана ойрот-жуңгар хандыгынын ортосундагы мезгилине арналган бир катар эмгектерин жазышты. Анда, Калмак тайчысы Россия менен келишим түзүп, бардык душмандарына кам көрүүнү убада кылып, анда тынчы жок кыргыз-казактардын ордосу аркылуу өтүүнү убада кылат. Калмактар XVII к. (1607-1608-ж.) аралыгында эки ирет көчмөн кыргыз-казактарга жортуулун жасайт. Басып алынган элдердин маданияттары өтө төмөндөп, экономиканын өнүгүшүнө терс таасири тийип, өндүрүүчү ишканалар төмөнкү деңгээлге жетип, айрымдары

талкаланып жок болгон. Суулуу жерлерге жакын жайгашкан абдан түшүмдүү жерлер, калмак феодалдарынын мал жайыттарына айланган [100, 166-б.].

Кыргыздардын XVII-XVIII кылымдардагы Жуңгар хандыгы менен болгон мамилелердин тарыхый жагдайлары В.В.Бартольд, И.Я.Бичурин, Г.Г.Грум-Грижимайло жана башкалардын эмгектеринде, кыргыздардын коңшулаш элдер менен болгон саясий мамилелерине байланышкан окуялар белгиленген. Мында В.В.Бартольддун «Жети-Суу тарыхынын очерктери» (Верный, 1898-ж.), И.Я. Бичуриндин «Жуңгарлар жана Чыгыш Түркстандагы байыркы жана азыркы абалдарынын жазмалары» (СПБ, 1829-ж), Г.Г. Грумм-Грижимайлонун «Батыш Кытайга баргандагы жазмалар» (СПБ, 1899), аттуу эмгектеринде, байыркы мезгилден 1758-жылдар аралыгындагы Жуңгар хандыгы кулаганга чейинки мезгилдеги окуялар кыргыздардын саясий турмушу менен тыгыз байланыштуу болгону чагылдырылган. 1616-жылдары князь И.С.Куракин, Т.Петров, И. Куницындардын калмак жерине келип, кыргыз жана казак ордолорунун башчылары алар менен ынтымакта жашашып, бардык жагынан Баатыр тайчаны өздөрүнөн жогору көрүшүп, ага 1607-1636-ж. баш ийишип турган. [65, т.1., 53-б.; 27, т.1. 434-б.; 40, 205-209-б.].

Экинчиси, Сибирь жериндеги кыргыздардын жерлерин тартып алууда, орустар менен жуңгарлардын жасаган саясий мамилелери, кыргыздардын Түштүк Сибирде жашап турган мезгилинде биринчи жолу мамлекети пайда болуп, өсүп-өнүгүп отурган. Жуңгар хандыгы түптөлгөнгө чейин Теңир-Тоо жана Сибирдик кыргыздары байланыштарын үзбөй, кээ бир убактарда өз ара кагылышууларын ошол убактын тарыхый булактарында, кыргыздардын бийлеринин жалпы тартиптеги укуктары айтылат. Аларды башкаргандардын (кыргыздар-буруттар) 10-20 аймактары, бөлөк жерлеринде 20-30 аймактары, кээ бир жерлеринде 10 дон 100 гө чейин, ал тургай 1000 ден андан да көбүрөөкө жеткен [60, 124-127-б.].

Кыргыз элинин коңшулаш турган жуңгар, кытай, орус, казак жана башкалар менен болгон мамилеси тынч болгон эмес. XVII кылымда кыргыз, казактар менен жуңгарлардын ортосундагы мамилелер жана Россия тарабынан башталган Енисейдеги кыргыздардын жерлерин басып алуу аракеттери бир кылымдай аралыкта жүргөн. Сырткы душмандардын кол салуу аракеттеринин аркасында Енисейлик кыргыздар ар кандай жер которууга аргасыз болгон [53, 22-б.].

Ал жерлерде баалуу аң терилерди, жыпар-жыттуу заттарды алышып, жыгач иштетүү жактарын өнүктүрүп келгени, алардын жашоо шарттары сүрөттөлгөн. Кыргыздарды маданий жактан алып караганда, айрыкча Түштүк Сибирдеги

кыргыздар да өтө өнүккөн коом болгон [56, 46-47-б.]. Орустар кыргыздарда алтын жана күмүш буюмдарын жасаган зергерлер бар экендегин байкашкан. Алар жезден, темирден ж.б. металлдардан үйгө керектүү буюмдарды, алардын кооздук буюмдарын, ат-жабдыктарын жасашкан. Түштүк Сибирдин кенен аймагы Саян-Алтайдан тарта Хубсугуланын Чыгыш Саяны жана Байкал, Кытай жактын жогорку Иртышынан бери камтыган. Бул жак айрыкча Борбордук Азиядагы көчмөндөр цивилизациясынын тарыхый-маданий борбору болгон. Кыргыздардын ээлик кылган жерлери Түштүк Сибирден тарта азыркы Борбордук Азияга чейин созулуп (XVII-XVIII кк.), эл аралык татаал мамилелердин натыйжасында, бир элди, экинчи бир эл келип чаап киргенде, ошол жердин эли айласыздан сүрүлүп бөлөк жерге жер ооду болуп кеткен. Коомдогу тынымсыз күрөш дайыма отурукташкан элди жылдырып, сүрүп отурган. Кыргыздардын байыркы Ата мекени жөнүндө илимий тарых булактарында негизделип: Орхон, Енисей дарыяларынын башкы агымдары, Саян, Алтай аймактары болгон [47, 240-250-б.; 14, 21-23,26,40-41-б.].

Н.Н.Козьминдин маалыматтарында: Туба хандыгы (Туба дарыясы боюнча, Красноярск (Кызыл-Жар) уездинде жана Енисейдин сол жээги боюнча Абаканга чейин), Езер хандыгы (Енисейдин сол жээги боюнча түндүктү карай Батенёва токол тоосуна чейин), Алтыр хандыгы (Езерскиден түндүк жана түндүк-чыгышты карай) жана Алтысар хандыгы созулганы айтылат [51,77-б.]. XVII кылымда орустар акырындап отуруп Ысар мамлекетинин жерлерин батышынан ээлик кыла баштап, 1604-ж. «Томск таянычын» (острог), 1618-ж. «Кузнецк таянычын» (острог) колониялык бийлик биротоло ээлеп алган [60, 126-б.]. Себеби, Енисей боюндагы жашаган кыргыздардын ээлеген орду сууга мол болгону, Енисей дарыясы Чыгыш Саян тоосундагы Кара-Балык деп аталган көлдөн башталганы, Енисей дарыясынын сол жээгинде түз талаалар созулуп, оң жак жээги бийгирээк келип, токойлуу бөксө тоолор орун алганынан улам, ата-бабалар Миң-Өзөн же Миң суу өрөөнүнөн ажыраган. Көчмөн кыргыздар ар жерлерге көчүп-конуп, төөлөргө жүктөрүн артып алып, жакынкы жана алыскы кошуна элдер менен мамилелерин өркүндөткөн, анын ичинде этномаданий жана экономикалык жактан тыгыз байланышта болуп, башка этностор менен болгон байланыштары этногенездин калыптанышына чоң таасирин тийгизген [14, 449-450-б.].

Кыргыздардын экинчи душманы ойрот-жуңгарлар болду. Сибирден тарта Орто Азиядагы жашаган кыргыздарга карата жасаган мамилелери ар кыл, анда XVII кылымда кыргыздардын тагдырын изилдөө орус-ойрот мамилелерин изилдөө менен байланыштуу болгон. Сибирди каратып алуунун тарыхы боюнча эң илгерки

жана баалуу изилдөөлөрдүн бири Г.Ф.Миллердин «Сибирь падышалыгынын жана анда болгон бардык иштердин сүртүнмөсү» (1750) деген китеби боло алат. XV-XVII кылымдарда негизги Хонгор этносу менен Саян-Алтайда башка дагы эки этнос – сояндар жана теленгит уруулар түзгөн. 1703-ж. бүтүндөй хакас (кыргыз) Миңсуу аймагына отуракташкан элдер Жуңгар хандыгынын ордосунун тегерегине көчүп барышкан. Енисейлик кыргыз «хонгорой» деген атынан ажырап эксэтноним «тадар», болбосо «татарлар» делип кеткен. Акыл-аң сезимдин этностук трансформациясы жүрүп, XVIII кылымда жана андан кийинки аралыкта Россия мамлекетинин карамагына өтүп, миңсуулук (минисуйский) татарлар деген атка ээ болот. Хакас элинин «жасалма аты» Хакасия деп аталат. Сибирди изилдегендер, хакас деген этнос жок, анын ордуна Миңсуу чөлкөмүндө ар кандай элдер – качиндер, сагайлар, кызылдар, койбалы ал гана эмес бельтырлар болушкан [89,143-б.] дешкен.

Ар кайсы убакта айтылып, көрсөтүлүп келгендей, кыргыздардын тарыхый мекени – чыгыштан Енисей, Селенга, Орхон, бүтүндөй Алтай аймагы; борбордук тоолук аймак Теңир-Тоо (Ала-Тоо, экинчи тоо жактары Улуу-Тоо деп айтылган) [60,124-б.]. 1656-57-ж. Лоджан-тайчынын көп жапа тарттырган чабуулуна кыргыздар жыйналышып, Алтын-ханга каршы өздөрү жортуул жасашып, Точин жерине бүлгүн салышкан [25, 21-22-б.; 3, Д. 20. Л.37.]. Жуңгар ханы Галдан 1670-жылдарда Енисей кыргыздарынын жерине жакын, Иле дарыясынын боюнда орустар менен бейкуттукта жашоого аракеттенип, Томск жана Красноярск-Кызыл-Жар аскер башчыларынан кыргыздардын тынчын албоону өтүнгөн жана кыргыздарды орус кыштактарына кол салуудан токтотуп турган. Енисейлик кыргыздарды изилдеп жазгандар: XVIII кылымдын изилдөөчүсү Г.Ф. Миллер гана эмес XIX кылымдын изилдөөчүсү В.В. Радлов, Н.Козьмин «1703-ж. окуялар жөнүдө жазышкан. 1746-ж. Усть-Каменогорскиге келишкен «кыргыз-калмактардын» айткандары боюнча, «кыргыздарды Ургага көчүрүшкөн» жана ал жерде бийлик жүргүзүп турган кунтайчы Галдан Цэрэнге (1727-1745 ж.) салык төлөп турушкан. «Урга» дегени кунтайчынын Илеге жакын жерге жайгашкан ордосун билдирген, ошентип Энисейден алынып кеткен кыргыздар Ысык-Көлгө келгени айтылат [14, 449-450-б.; 56, 47-49-б.].

Орустун чыгыш изилдөөчүсү Г.Грум-Гржимайлонун жазганында: «Түштүк Жунгарияны ээлик кылуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган калмактар четтетилип, чыгыштан халхастар бир жагынан – Иртыш аймагынын түндүк-батышын көздөй жылып жана алар жеткен жер Ишим жана Тобол дарыясы болсо, экинчи жагынан –

түштүктү көздөй Нань-Шаньдан ары жагы Кукунурга багыт алат. Ойроттордун мындай көчүп-жылуусу, ээн калган бош жерлерди издөө болгону өзгөчө XVII к. биринчи жарымында күч алган. Ушундай жагдайда аларга башкалар да кошулган, аларды колдогондор: дэрбэн-ойроттордун башында турган амалдуу, согушкер жана аскер башчы Эсендин тукуму, жуңгарлардын улусунан Хутугайту Хара Хула (Кутукай Каракула – Б.К.), калмактардын бардык урууларын башын өзүнө баш ийдирүүгө, бириктирүүгө аракетин жасайт» [31, 639-б.]. XVI к. аягы жана XVII к. биринчи жарымы ойроттордун тарыхын В.Успенский - Хара Хуланын жана Баатыр куңтайчынын доору деп белгилейт. Ал белгилегендей, кытай тарыхчыларынын ошол кездеги эмгегинде ойроттор жөнүдө эскерүүлөр сейрек кездешет, ошол убактагы эки башкаруучулар борбордук башкарууну бекемдөө жөнүндө, тактап айтканда негиздеген ойрот хандыгын чыңдоо [100, 166-б.] болгон. Ойрот хандыгына негиз салуучу Хара Хула (Каракула –Б.К.) уулу Хуту Хоцун (Баатыр куңтайчы), 1635-1653-жж. хандык кылат [73, 190-б.]. 1635-ж. батыштагы ойрот-жуңгарлар өзүлөрүнүн мамлекети - «Жуңгар хандыгы» түзүлгөндөн кийин, анын биринчи башкаруучусу Чорос уруусунан Хара Хуланын (Каракула) улуу уулу Баатыр куңтайчы болгон. Ошо кезде наам алуу улуу даража болгон, Тибеттик Далайлама 1639-ж. «Эрдене баатыр – куң-тээжы» деген наам берген, калмакча «куң» – улуу, күчтүү; «тээж» – хан; «куңтээж» – улуу хан делген (Б.К.).

Н.Я.Бичурин белгилегендей – «кыргыздар Баатыр-куңтайчынын кол астында болуп, анын урук-тукумдарынын чечимдерин кыйшаюусуз аткарып турган. Ошол убакта кыргыздар жеңил ойлуулукка берилип, эркин жана ишенчүүлүк, өзүмчүлдүгүнөн улам – бир канча жолу орустарга берилгендигинен аларга ант беришип, Россия тарапты акыйкат болуп жатышат дешкен. Баатыр куңтайчы, кыргыздын Езер (Ысар – Б.К.) улусунун бийи Табун Кочебаевдин бир тууган агасынын уулу болгондуктан, тууган катары Хонгоройлорго (Хакастарга) жан тартып турган. Кыргыздарга болушуп, ал гана эмес өзүнүн аскерлерин орустар менен болгон чабышта кыргыздарга колдоо көрсөткөн. Мисалы, 1640-жылы Томск шаарынын астындагы согушта, калмактарды колдогон кыргыз Кочебаевдин аялы – ханыша Абахай, бийлик ээси куңтайчы Баатырдын аялы – ханыша бир тууган жээндерден болушкан. Жуңгарлардын башчысы өзүнүн өргөөсүндө (ставка) кыргыздардан чыккан нарктуу үй-бүлөнүн балдарын окутуп, тарбиялап, өстүрөт. Алтысарлык Изен тайчы Поятандын баласы, «кичинекей Баатыр куңтайчыны өзүнө алып, багып, чоңойткон болсо» [Поятан – В.Б.], Баатыр куңтайчы анысын актап, ага кызмат кылган [24, 172-б.].

Жуңгар хандыгын аймагындагы Тарбагатайда өткөн чулганда белгиленген (Цааджин бичиг) мыйзамынын негизги максаттарынын бири, Борбордук Азияга согуштук жортуул жасоо болгон. Батыр-куңтайчы «а дегенде эле алатай-кыргыздарынан эки жерин жана 10 миң токмок алды» [40, 113-115-б.; 68, 211-217-б.]. Эшим хандын уулу Жаңгир-султан Орто-Азия элдеринин ойротторго каршы күрөшүнүн башында жыйырма жылдай турган. 1643-ж. кышы менен 1644-ж. жаз айларынын аралыгында болгон эки кагылышууда кыргыз, казак, өзбектер ойроттордун үстүнөн жеңишке жетишип, 10 миңдей кишисинен ажыраган Батыр куңтайчы 40 миң аскери менен артка чегинүүгө мажбур болгон [73, 190-б.; 6, 340-б.; 102, 52-б.]. Ойрот-жуңгарлар басып алган жерледе Жуңгар хандыктары орногон: Россияда, Борбору Поволжье – Калмак-хошоут хандыгы болсо, Батыш моңгол хандыгы – азыркы Уйгур жери Цинхайда, Кукунур хандыгы –Тибетте түптөлөт. Ойрот-жуңгарлар ээлик кылган жерлерде көптөгөн буддалардын чиркөөлөрү да пайда боло баштайт [121, электр. ресурс.]. Кыргыз жана казактардын жуңгарлар менен кагылышуусу 1652-жылы кыргыздардын аймагына өтүп, бул каардуу согушта кан суудай агып, эки тарап тең сандаган жоокерлеринен айрылышат. Мында казактын ханы Жахангир катышып, жетектеген [59, 128-129-б.].

XVII-к. жалаң эле ойроттор эмес, Борбордук жана Чыгыш Азиянын бир канча элдери – Галдандын аты, Батыр-куңтайчынын уулу жана анын бир тууганы Сэнге менен байланышкан. Галдандын тарыхый орду, Тибеттин чиркөөсүндөгү ламалардын жетекчилери, жуңгарлардын таасирдүү адамдары, Халха жана Кукунур, Кытайдын Цин династиялары жана орус мамлекеттери менен болгон тарыхый маанидеги согуштук мүнөз, мындан алганда халхас феодалдары менен 1688-жылкы жана Цин династиясы менен болгон 1690-1697-жылдардагы согуштарды айтууга болот [40, 152-153-б.].

Ушул эле мезгилде, орус бийлиги Енисей кыргыздарын баш ийдирмейин, Абакан чыңдоосун салмайын Түштүк Сибирге үстөмдүктү орнотуу мүмкүн эместигин жакшы түшүнгөнү, XVII к. экинчи жарымынан кийин бир канча жеңилүүлөрдө, орус бийлиги енисей кыргыздарына этият мамиле кылуу керек экендигин байкайт. Кыргыздардын башчысы Еренакбек өзүнүн мамлекеттик түзүлүшүн чыңдоо керек экендигин, ички жана тышкы саясатын жигердүү алып барууда көрөгөчтүк аракеттеринин натыйжасында түзгөн. Ошол эле убакта, 1691-1697-жылдары жуңгарлар Цинь империясы жана анын өнөктөшү болгон халха-монголдуруна каршы согуштук аракеттерин баштайт. Согуш кыргыздардын

чарбасына, жашоо турмушуна зор зыяндуу кыйынчылыктарды алып келгенин орус элчилери, алардын кызмат адамдары, соодагерлери байкашып, кагаз беттерине маалыматтарды түшүрүшкөн. О.В.Бронин XVIII к. 90-жылдарда кыргыздар Енисейдин жогорку агымындагы калктан (кыштымдар) салык жыйноо тартибин калыбына келтиргенин жазат [23, 55-б.].

1694-1697-жылдары Енисей кыргыздары орустар турган Томск, Кузнецк, Красноярск (Кызыл жар) жерлерин курчоого алып, орус айылдарына мезгил-мезгили менен согуштук жүрүштөрүн жасап, Качин, Камасин, Канск, Сашай, Байкотов жана Мелес волостторунун кыштымдары Томск жана Красноярск уезддеринин курамына кирген кыргыздарга 1700-жылга чейин салык төлөп турган. Өз бийлигин чыңдоого умтулган Цэвэн Рабдан кыргыздар менен орустардын ортосундагы 100 жылга созулган карама-каршылыктарына бөгөт коюуну чечип, Москва падышасына 1701-ж. январь айында Тобольск чыңдоосу аркылуу Абдул-Эрке зайсанды элчиликке жиберип, жуңгар ханы кайрадан баш көтөргөн моңголдор, казак ордолору жана Цинь Кытайы менен согуштук саясий маселени чечүү үчүн орустар менен сүйлөшүүлөргө барууга аргасыз болгон [59, 154-155-б.].

Г.Ф.Миллер, бул акт «мурда эле чечилген» Россия жана жуңгарлар өз ара сүйлөшүүлөрүнүн жыйынтыгы деген бүтүмгө келишкен. Кыргыздар кунтайчы менен бир бүтүмгө барышкандыктан улам жуңгарлыктарга каршылык көрсөтүшкөн эмес [87, 127-б.]. XVIII к. башында орус бийлигинин басуу алуу толкундары башталып, Енисейдин жогору жагы Тобол жана Иртыш жактарга көз артып, бүтүндөй Иртыш аймагын Россия карамагына кошуп алып, орустар отурукташа баштаган. Иртыш болсо Кара Уралдын карамагында болуп, Оми жана Иртыштын төмөнкү куймалары болжолу 60 чакырымдайды түзгөн. Енисейдин жогорку куймасы Красноярск (Кызыл-Жар) түштүк тарабында 1701-жылы бир дагы отурукташкан орус болгон эмес. Орус бийлиги басып алуусуна ойроттордун кысымы негиз болгон. Биринчи жолку Орус мамлекети менен жуңгарлардын ортосундагы тирешүүлөр пайда болуп, бул тирешүүлөр барган сайын курч мүнөзгө айланып, XVIII кылымдагы орус – ойрот тарыхый барактарындагы тирешүүсүнө айланып кеткен [40, 217-218-б.].

Бул убакта сибирдик кыргыздардын абалы тынч эмес болгондуктан, XVIII к. баштарында жуңгардын коңтайчысы Цэвэн Рабдан бийлигинин мезгилиндеги саясий кырдаалдын татаал учуру болуп, Кытай жана Россия тараптан согуш коркунучунан чочулап, өзүлөрүнүн бийлик борбору болуп турган Түштүк Сибирдин Эмел-гол Номад дарыясынын жээктерине – кыргыздарды, телеуттарды

(төөлөтөр) жана мингаттарды (маңгыттар – Б.К.) көчүрүп келүүнү ойлогон. 1701-жылы Москвага Жуңгар хандыгы элчилерин жөнөтүп, Цэвэн Рабдан өзүнүн жазган катында ортолук болуп турган Жуңгар жана Россиянын жерлеринде талаш-тартыштар болуп жатат жана «кыргыз-калмактар (енисейлик кыргыздар – В.Б.) алардын бийлик башында турган улуу урматтуу Сибирдин шаар башчылары, жерлерди алдап алып жана алардын жерлерине падышачылыкты кеңейтүүдө отурукташып жатат, чатактын башы ушундан башталат» дейт. Жуңгар ханына жооп катары жана Хонгорой бийинин кайраттуу кыймылдарын Петр I, Томск, Красноярск жана Кузнецкинин башчыларына «кыргыз элинин үч шаарын согуш менен болсо да тынчтандырып койгула» деген көрсөтмөсүн берет.

1701-1702-жж. орустардын кыргыздарга каршы бир канча аскер жүрүштөрү болот. 1703-жылы июнь айында Цэвэн Рабдан өзүнүн оюн иш жүзүнө ашыруу үчүн Хонгоройго үч миң аскерин, алардын башына үч чайзаны (мырза – Б.К.): Духар, Сандык жана Аранжа Ченбилди жиберип, анын Аба зайсанга берген буйругунда «бүтүндөй кыргыздарды жана кыштымдарды айдап Жуңгарияга алып келесин, мындайда куңтайчылар тартынбасын» дейт. Абаканда 1703-жылы болуп өткөн кайгылуу окуянын ондогон үйүлүү «обаа» – дөңдөрү сакталып калган. Хакастарда белгилүү болгон «хыргыс тастары» – «кыргыздардын таштары» деп эскерилет.

Хонгорой улусунун жашоочулары жуңгар аскерлеринин коштоосу менен Абакан аймагынан үч жол аркылуу айдалып кетет. «Хыргыс шыккан шол» - (Кыргыз чыккан жол – Б.К.) жана «Хыргыс кошкен хол» - (Кыргыз кошкон кол – Б.К.) деп айтылат [40, 25-б.]. Моңголдордун аймагындагы хошундарынын арасында халха-моңгол аймактарында бир канча тукум «сайн хиргис» – «пейили кенен» («благородные кыргызы») кыргыздар делип, жашап, маңгыттардын кошун тобунда кыргыздардын төмөнкүдөй топтору бар: хар хиргис – кара кыргыз, шар хиргис – сары кыргыз жана модон хиргис – токой кыргызы [26, 174-179-б.].

Цэвэн Рабдан орус, кыргыз жанжалдарын басып коюу максатында кыргыздардын жашап турган Түштүк Сибирдеги кыргыздарга жардам катары кубаттуу куралданган аскер күчүн жиберип, ал жактан бүтүндөй кыргыздарды Ысык-Көлдүн аймагына көчүрүп алат [40, 222-223-б.]. Жуңгар хандыгынын орустар, кытайлар жана казак-кыргыздар менен болгон чабышы, ойрот-жуңгарлардын ушунчалык зор аймакка ээлик кылууга аракеттерин жумшап, басып алганынан келип чыккан согуш кыргыздар үчүн бул «ата мекенди» бошотууда көз карандысыздыктын чечкиндүү күрөшү болгон. Ал жерлерге ээлик кылуу канчалык кыйын болорун билсе да, ойрот-жуңгарлардын империялык саясатын жүргүзүп

турушу да ошончолук оор болгон. Анда бир канча уруулардан турган элдердин согуштук абалда болушу чачкын жашаган, эркиндикти самаган көп уруудан турган элдердин оор абалы менен байланышкан.

1710-1715-жылдары жуңгарлар кайрадан Цин империясына каршы согушун жүргүзүп, Хамини басып алат. 1716-жылдын февраль-апрель айларында ойрот ханы Галдан Цэрэндин көрсөтмөсү менен, ойроттордун колу полковник И.Д.Бухгольц жетектеген орус отрядын талкалаган. Петр-I атайын «Еркет шаарларына ээлик кылуу жана Дарье дарыясынан алтын майдаларын издөө», Бухаранын кум арасындагы алтынды иштетип жөнөтүү жана Иртыш дарыясын бойлой чеп курууда – Омск, Железендик, Ямышевдик, Семипалатинск, Усть-Каменогорск» жөнүндө чечимин чыгарып, жуңгарлар ээлик кылган аймакка Ямышев чебин курууга аракетин кылат. Ямышев чебин курууга жерлер казыла баштаганда, 800 гө жакын Бухгольцтун отрядындагы адамдар өлүмгө учурап, орустар өзүлөрүнүн жерлерине кайтып барып, жуңгарлар ээлик кылган жерлерден алыс эмес Ямышевдин ордуна, жаңы – Омск коргонуу чебин негиздешет [126, электр. ресурс].

Ошол кезде орустардын жүргүзүп турган саясатына жооп таап, кыргыз, казак элин жуңгар хандыгына баш ийдирүү кызыкчылыгын өйдө койгон Галдан Цэрэн алгач казактарды басып алган жерлерине жуңгар бийлигин орнотуп, казактын баш көтөргөн баатырларын өлтүрбөстөн, анын ойчулдугу, кийинки келечек бийлигинин түптөлүшүнө, ич ара келишпөөчүлүктөрү болорун алдын ала билип, казактын баатыры Абылай аркылуу башка хандар, бийлер менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзө берген. 1742-ж. Орск чебине жакын, казак менен орустардын жолугушуусу болуп, казактын ханы Абылкайыр, уулдары Эралы, Жаныбек, Дербишалы-Шакшак баатырлар сүйлөшүүлөр бүткөндөн кийин, К.Миллер баштаган элчилерди, жуңгардын кунтайчысына жиберүүнү көздөшөт [96, 123-125-б.].

Бул элчиликтин өкүлү К.Миллерди кабыл албай жардамчысы Н. Пазухинди кабыл алат. К.Миллерге тапшырылган 18 беренеден турган жашыруун көрсөтмөлөр болгон, анда ар кандай талаптар жазылганы менен орустардын максаты: жуңгарлардын абалын байкоо, анын ичинде казактарды орустардын карамагында болуусун каалап жаткандарын ишендирүү болуп, берененин кичинекей бөлүгүндө Абылайды туткундан бошотуу жөнүндө суранычы болгон [67, 252-253; 35, 140-161-б.].

Мында, орус бийлиги жуңгарлардан чочулап, казактар жуңгарлардын кубаттуу күчүнө карабай каршы согушуусун көздөгөн. Орустардын алдын ала

ойлогон оюнда, эки элдин согушу, алсыроосу керек болгон. Буга далил, И. Неплюев өзүнүн 1742-жылы октябрь айында өткөргөн жыйынындагы буйругунда, казактын Абылмамбет ханы жуңгарларга бет алып кетпей, орустарга да көз каранды болуп турсун деген арам оюн ишке ашырганга аракет жасаган [1, № 4, л. 122; л.223.]. Кыргыздар Борбордук Азияда XVII-XVIII кылым аралыгында оор турмушта башынан өткөрүп, бир эле убакта эки тараптуу согуштук абалда болгон; - биринчиси, Түштүк Сибирде жашаган кыргыздар орустар менен келишпөөчүлүк саясатын жүргүзүүдө тынымсыз мезгилдүү согуштарын улантып келгени; - экинчиси, жуңгар чапкынына каршы көз карандысыздык күрөшү.

Революцияга чейинки авторлор, кыргыздардын XVII-XVIII кк. аралыгындагы материалдык жана руханий маданиятын изилдеп жазышкан. Кыргыз элинин коңшу этностор менен болгон маданияты байыркы жана орто кылымдардагы – Борбордук Азияда, түптөлгөн бай маданий казынасы, миң түркүн мурастарды өзүнө сиңирип алганы, анда – буддизм, теңирчилик, шамандык ынаным, манихей, несториандык (христиандык), ислам, ламаизм (бутпарас дининин бир агымы) сыяктуу диндерге ишенгени. Өз жазуусун жана дүйнөгө көз карашын жайылтууга аракеттенген ар кыл маданий аймактардын өкүлдөрү жашап, өз изин калтырышканы, ар кандай тарыхый доорлор, ички жана тышкы согуштар, саясий диний өзгөрүүлөр, жазуу маданиятындагы жаңыруулар, аргасыз журт которуулар жана башка кыйын кезендерге карабай өнүгө бергени бекер жерден болбогонун айтышкандар: Л.Н.Гумилев, В.В.Бартольд, Н.Зеланд, И.Березин, Л.З. Бадугов ж.б. болгон.

Мисалы, Н.Зеланд менен И.Березин кыргыз элинин күнүмдүк турмушунун көнүмүш катары каралып келген орто кылымдардан берки кыргыздардын той-аш, ар кандай элдик оюн-зоокторду өткөргөндөрү, жаз мезгилинде көпчүлүктүн майрамы болгон «Ноорозду» белгилегени, жогорку башкаруучу бийлери ж.б. көчмөн элдердин салттык адаттарын жазышкан. В.Бартольд XIX к. экинчи жарымында «Манас» эпосундагы кыргыздардын уруулук курамы, салттык этностук байланыштардын сүртүнмөлөрүн жазган. Л.З. Бадугов эмгегинде, динге байланыштуу «секет» жыйымын кайсы убактарда чогултулгандыгы, жыйында өз ыктыяры менен берилген малдар курман чалынары ж.б. шарттарын айткан. [32, 94-б.; 16, 86-б.; 39, 132-б.; 18, 63-б.; 12, 605-б.]. Жуңгар хандыгынын дооруна арналган эмгектерде окумуштуулар - И.Я.Златкин, Ч.Ч.Валиханов жана башка окумуштуулардын эмгектерин айтууга болот. Кыргыз, казак, өзбек ж.б. элдердин изилдөөчүлөрү тарабынан ал убакта сейрек гана эмгектер болгон. Жуңгар хандыгынын тарыхына арналган орус окумуштуусу И.Я.Златкиндин көлөмдүү

«Жуңгар хандыгынын тарыхы» аттуу эмгегинде, жуңгар хандыгынын пайда болушунан тарта ички жана тышкы саясаты, бөлөк элдер менен болгон тарыхый байланыштары жөнүндө баяндаган. Жуңгар хандыгынын пайда болгон доорунан тарта ойроттордун биригүүсүндөгү хандыктардын башкаруучу саясий турмуштук тарыхый окуяларын, хандыктын кулаш тарыхына чейинки мезгилдик эмгектерге анализ жүргүзгөн. Эң эле белгилүү окуялардын бири, Баатыр кунтайчынын бийлигинин тушунда – Халха, Кукунур, Жуңгарлар жана Поволжьеликтер 1640-жылы сентябрь айында Тарбагатайдагы Жуңгар хандыгынын аймагында хандар жана бийлердин курултайы өтүп, анда белгилүү «Моңгол-Ойрот мыйзамы («Цаажин бичиг») кабыл алынганын көрсөтүшкөн. Мында, Зая-Пандита курултайдан кийин да Халханын арасында 1640-1652-жылдары аралыгында жүрүп, жуңгарлардын курултайында кабыл алынгандардан Батыр кунтайчынын Цин династиясына жана алардын жүргүзгөн саясат оюндарына карамандай каршы экенин көргөнү келтирилген [40, 113,115-116-б.]. Зая Пандитанын айтканы боюнча, 1655-1656-жж. кийин, 1657-ж. Чоростордун бийлигинде каршылашкан эки тараптар пайда болгону: оң жагы, же болбосо түштүгү (барунгар), сол жагы, же болбосо түндүк жагы (жуңгар) делип экиге бөлүнгөнүн айтат. Түндүк тарабына кирген Сэнгэнин улуу бир туугандары (Цэцэн-тайчы, Цзота-баатыр жан башкалар болот), Түндүк жактагылар өзүлөрүнүн тарабына бийлердин көбүрөгүн тартууга аракет кылышкан. 1657-ж. каршылашкан эки тараптын аскерлери Эмел дарысынын жээгинде тирешип, чабышканга даяр болгону, эки бир тууган Очирту менен Абылайдын уулдары Галдам жана Цагана көп жылдардан бери тыгыз байланышта болгондуктан, алар чабыш болор жерге өзүлөрүнүн колдору менен жете келишип, тынчтык келишимин түзүшүп, жаңжалды болтурбай коюшкан [40,137-б.].

Очирту тайчы 1657-жылы Очиртуу-Цэцэн хан деген наамды алып келгени, ал эми Баатыр жана Сэнгэ кунтайчылар бүтүндөй жуңгарлыктарга өзүлөрүнүн бийлигин жүргүзүп турган кезде бир дагы жолу жогорку наам алган адамдарын Пекинге жиберген эмес [40, 147-б.]. Жуңгар бийликтегилеринин саясатын Лхастагы ламаисттик чиркөөлөрдүн таасирлүү адамдары колдоого алышып турушканы, бул убакта Тибетте жана Жуңгарияда панмонтализм менен панламаизм идеялары өркүндөп, өсүп, максаттарында – биргелешкен өз алдынча мамлекеттердин Тибеттеги ламаисттик чиркөөгө баш ийип турушун, мындай көз караштар циндиктерге жакпай, Жуңгар хандыгы менен Цин империясынын ортосундагы жаңжалдын чыгыш себептеринин бирден бири ушунда болгону айтылган [101,152-153-б.]. Зая Пандитанын бүтүндөй ой-максаты – элдерди

билимдүүлүккө тарбиялоо, борборлошкон бир хандыкка биригүү, баш ийдирүү эле. Хандык бийликтин төбөлдөрүнүн ортосундагы ич ара келишпөөчүлүктүн айынан ынтымак ыдырап, тийиштүү натыйжа бере албагандыктын айынан, уюштурулган кутумдун аркасында өзүнүн улуу бир туугандары – Цэцэн тайчы жана Цзот баатыр ж.б. тарабынан 1670-жылдын аяк жагында Сэнгэ өлтүрүлгөн [40, 161-б.]. 1688-жылы Ологой көлүнүн жанында боло турган согушка чейин Галдан далай-лама Цицик Далай-хомба элчи экөөнүн сүйлөшүүлөрү, Галдандын кичүү инисинин өлүмү үчүн, Тушет хан менен элдешпөөчүлүгү айтылат [40, 183-б.]. Сюань Е Галдандын Тушету ханга Далай-ламага атактуу ламалардын бирин жиберүүсүн айтышып, Галдан менен Тушет ханды элдешүүсү үчүн атайын курултай өткөрүп, курултайда Тушету хан бардык жаңжалдын күнөөкөрү катары өзүнүн күнөөлөрүн эл астында моюнга алып, сөзүн берүүсүн, келерки жыл элдешүүнүн жылы деп табылат дешет. Сюань Е кеңешчилернин сунуштарын жактырып, Тушету ханга токтоосуз маалымдаганда, ал четке какканы каралган [40, 183-184-б.].

Жунгар хандыгы бир эле убакта үч тараптуу согуш амалдарын жүргүзгөн. Бир жагы – Орто Азияда кыргыз-казактар менен согушу болсо, экинчи жагы - Цин империясы менен болгон согушу, үчүнчү жагы орустар менен согушу. Цин империясы менен согушта циндиктер Халха-Моңголдордун кээ бир башчыларын өз тарабына оодарып, манжур императоруна баш ийдире алганы, бул жагдай Галдан Бошоктуга жакпай калганы, ошол себептен 1690-ж. Цин империясы менен согуштук кагылышууларга барганы, циндиктер Жунгар хандыгынын көчүшүнө алып келгени жана кагылышуулар 1697-ж. чейин созулган [40, 205-209-б.]. XVII-к. жалаң эле ойроттор эмес, Борбордук жана Чыгыш Азиянын бир канча элдери Галдандын аты, Баатыр куңтайчынын уулу жана анын бир тууганы Сенге менен байланышканы жана Орус мамлекеттери менен болгон тарыхый маанидеги согуштук мүнөздөрдү айтууга болот. 1688-жылы Халханы басып алгандан кийин Цин өкмөтү ар кандай жол менен Галданды токтоткусу келип, тынчтык келишимин сунуш кылып Галдан тынчтыкты каалабай Кытайдын жерлерине кирип келгени, Сюань Е колуна курал алууга мажбур болуп, манжур-ойрот согушу дал ушинтип башталып, аягы Галдандын талкаланышы жана 1697-ж. өз жанын кыйуусу, Галдандын өлүмү жортуулдун бүтүшү менен аяктап, Халха Цин империясынын бир бөлүгү болуп, Жунгар хандыгы жашоосун улантып, өз алдынча мамлекет катары кала берген [40, 152-153-б.; 74, 194-б; 40, 208-б.]. Белгилүү болгондой, XVIII к. башында орустардын басып алуу толкундары башталып, Енисейдин

жогору жагы, Тобол жана Иртыш жактарга көз артып, бүтүндөй Иртышдын аймагын Россия карамагына кошуп алып, орус калкы отурукташа баштаган. Орустардын басып алуу себебине ойроттордун кысымы негиз болгон. Биринчи жолку Орус мамлекети менен жуңгарлардын ортосундагы тирешүүлөр барган сайын курч мүнөзгө ээ болуп, XVIII кылымдагы орус – ойрот тарыхында каршылашууга айланып кеткен [40, 25-б.]. Жуңгар хандыгынын ичинде саясий окуяларды сүрөттөөдө, хандыктын убагындагы бир канча мамлекеттик так талашуу үчүн болгон аракеттер, өлтүрүүлөр алардын ичинде уруучулук олуттуу орунда белгиленип, саясий, социалдык-экономикалык турмушу чагылдырылып, ынтымакка келтирүү максатында диний адамдардын ичинде Зая Пандитанын аракеттери да сыртта калбаганы көрсөтүлүп, саясий тарыхый окуяларга күбө болгон орус элчилеринин эмгектери келтирилген. Ал эми кытайлар менен болгон саясатта, эгерде Галдан Халханын аз сандаган калкы отурукташып, жердеп, көнүп калган жерлери менен бизге карасын деп Сюань Е талап кылса, Цэвэн-Рабдан болсо биринчи иретте ал жердеги эли эмес, мурда бүтүндөй ойроттор хандык кылган аймактардагы жерлерде алардын карамагына өткөн адамдар малдары менен көчүп-конуп жүргөнгө ылайыктуу болсун дейт [40, 75,137,149, 154-155, 161,183-184, 205-209, 222-224-б; 59, 152-153-б.].

Казактын окумуштуусу Ч.Ч.Валиханов 5 томдук жыйнак эмгегинде, жуңгар хандыгынын доорундагы тарыхый окуялардын ак, карасы белгиленип, анда Чыгыш Түркстанда абал кыйындап, диний ислам тарабындагылар экиге бөлүнүп, бийлик талашуу чыңалып – актоолуктар (ишкийа тарыкаты - Аппак кожо башында турган диний уюм) менен каратоолуктар (кара такыялуулар-исхакийа тарыкаты - Теңир-Тоодогу суний мусулмандардын атаандаш агымдарынын бири – Б.К.) ортосунда нааразылыктардын курчуган мезгили 1720-ж. болгон. Цэвэн Рабдандын калмактардын бийлигинде Тарим ээлигинин башкаруусу, Жаркен, Кашгар, Кичи Бухара, Аксуу аймактарындагы кыргыз, уйгур, калмак аралык мамилелери, андагы башкаруучулар жөнүндө талдап жазган эмгеги жана 1738-1750-жылдар аралыгында Чыгыш Түркстанды Цин империясы басып алганга чейин бийликте каратоолуктардын эрежелери бир топко сакталгандыгы айтылган [28, 306-307-б.]. Мындай эмгектерге Н.А.Аристов, В.В.Бартольд, Н.Я.Бичурин, К.Миллер, Н.Пазухин, И.Неплюев, Г.Ильин, И.Унковский, Ч.В.Валиханов ж.б. авторлордун эмгектеринде да көрсөтүлгөн. Авторлор жуңгар хандыгынын басып алуучулук саясатында кыргыздардын көз карандысыздык үчүн күрөшүндө кандай аракеттер жасагандарын, жашоо шарттарындагы көрүнүштөрүн, баатырларын сүрөттөшкөн.

Булардын эмгектеринде, кыргыздардын географиялык-этнографиялык жана саясий-экономикалык абалдарын баалагандары байкалат. Кыргыздардын көчмөн турмушунда сырткы баскынчылыктарга карата тынымсыз күрөшү, ар кандай чөлкөмдө кеңири созулган аймактардагы миңдеген чакырымга созулган жерлерин атайын аскер кармап турбаса да, боштондук үчүн уруулук, улуттук эркин жашоо сезиминде душмандарга каршы туруп, боштондукка жетишкенин айтышкан. Бирок мында көптөгөн авторлор кыргыздардын турмушу жөнүндө жазышканы менен, орус бийлиги жана жуңгар хандыгынын түпкү максаттарын эске алышкан эмес. Баскынчылардын түпкү максаттары – кыргыздардын басып алган жерлеринен ээлик кылуу укуктарынан ажыратып, ал жерлерге биротоло отурукташып ээлик кылуу, элдерди көз карандысыздык жашоодон ажыратуу, ээлик кылган жерлеринен акырындап кубалап чыгуу үчүн адам чыдагыс саясаттарын жүргүзө берген. Мисалы, жер салык, мал салыктарын киргизип, кылымдап жашап келген жерлеринен ажыратып, анын артында – баш көтөргөн мыктыларын ар кандай кыйноо, өлтүрүүлөр менен коштоп келишкендерине көңүл бурбай, жөн гана окуя катары сүрөттөп жазышкан.

Жыйынтыктап айтканда, революцияга чейинки орус тарых наамасынын өкүлдөрү тарабынан Жуңгар хандыгынын саясий, социалдык-экономикалык абалы чагылдырылып, ар кандай көлөмдөгү эмгектер жарык көргөн. Бул мезгилде кээ бир авторлор өз көзү менен көргөн-билгендерин, түздөн-түз күбө болгон тарыхый окуяларды жазып калтырган эмгектери тарыхый баалуу материалдар боло алган. Кыргыз Республикасы Россиянын курамында болуп турган убагында, кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык, маданий чөйрөдөгү саясаты көбүнчө орустардын окумуштуулары тарабынан изилденип, иликтелген. Бул мезгилдеги тарыхый булактар азыркы учурда зор мааниге ээ. Ал кездеги эмгектерди ошол доордун тарыхый учурунда жазылып калгандарын ар кандай учурга бөлүп кароого болот: Мисалы, аскер адамдарынын, элчилердин эмгектери, орус офицерлеринин эскерүү-күндөлүктөрү, отчеттору, справкалары, маалыматтары, орустар менен чет өлкөлүк саякатчылардын көргөн-билгендери менен жергиликтүү кыргыздардын айтып берген эмгектерин кошууга болот.

1.2. Советтик жана постсоветтик доордогу тарыхнаама.

Советтик доордогу тарыхнаамада, XVII-XVIII кылымдан тарта XIX к. ортосунда жазылган бай саясий-тарыхый материалдар, Жуңгар хандыгынын тушундагы саясий, социалдык-экономикалык абалдарына карата жазылган

советтик кыргыз, казак, орус окумуштуулары тарабынан Октябрь революциясына чейинки кол жазмалар, оозеки чыгармалар, архивдик тарыхый булак-материалдарга таянып – илимий изилдөөлөр советтик доордо кыргыз тарыхына арналган эмгектер жаралган. XVII-XVIII кылымдардагы орус оторчулугу, жуңгар хандыгы жөнүндө ар кандай авторлор тарабынан жазылып келсе да, ал убактагы тарыхка, тарыхый эмгектерге анчейин көңүл бурулбай, анын ичинде кыргыз тарыхындагы өткөн доорлордогу көз карандысыздык күрөштүн орду тереңделип изилденбей келген. Жөн гана феодалдык доордун бир коомдук формациясы катары каралып, үстүртөдөн гана сүрөттөлгөн. Кээ бир советтик авторлордон айрымаланган изилдөөчүлөр: Абрамзон С.М. [4], Аттокуров С. [10], Бернштам А.Н. [108], Галицкий В.А., Плоских В.М [30], Дооронбекова Р. [34], Марков Г.Е. [64], Плоцких В.М. [85], Петров К.И. [84], Пищулина К.А. [111], Солтоноев Б. [96], Султанов Т.И. [113], Усенбаев К.У. [99], Шакарым Кудайберды уулу [103] ж.б. Саян-Алтай жана Теңир-Тоолук кыргыздардын этносаясий түзүлүшүндөгү абалтан берки келаткан уруучулук «отуз уул булгачы», «отуз он уул», «оң канат», - «сол канат» деген этносаясий бирикмелер түзүп келгенин айтышкан. Анда, Түштүк «отуз уул», Түндүк «кыргыз бутагы» уруулардын этникалык курамын турукташып калгандыгын аныкташканын айтышкан. Ушунун негизинде Кыргыз мамлекети көптөгөн урууларды өзүлөрүнө сиңирип алуу менен өз алдынча саясий жактан мамлекет боло алганын жазышкан. Ушул жагынан алганда, авторлор советтик доордогу эмгектерге көбүрөөк көңүл бурушуп, революцияга чейинки доордогу чыгыш түрк, перс, орус, кытай тилдеринде жазылган тарыхый материалдарды жана ошол доордогу тарыхнаамасынын жазылган булактарына таянышып, өзүлөрүнүн жигердүү изилдөөлөрүнүн негизинде эмгектерин жаратышкан. Постсоветтик доордун тарыхнаамасында, кыргыздардын XVII-XVIII кылымдагы болуп өткөн тарыхый окуялар жөнүндө материалдык жана руханий маданият XX-XXI кылымдар аралык мезгилиндеги кыргыздардын оозеки этнографиясына көңүл бурулган. Кыргыз Улуттук илимдер академиясы бир канча окумуштуулардын, жазуучулардын эмгектерин, кыргыз этнографиясына таандык болгон баалуу кол жазма материалдарды чогултуп, КУИА кол жазмалар фондусуна сактап келген. Илимий басылмаларда XVIII к. кыргыздардын Жуңгар хандыгына каршы көз карандысыздык үчүн күрөштөрү жазылып, бул жыйнактарда кыргыз, казак, өзбек калктарынын жана Чыгыш Түркстан элдеринин биргелешкен күрөштөрү айтылган. Жуңгар хандыгына каршы күрөшкөн XVII к. тарта XVIII к. жарымына чейинки мамилелерди окумуштуу Мокеев А. «Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане» деген

тарыхый иликтөөсүндө Жунгар хандыгынын баскынчылыгына каршы саясий күрөштөрү [67, 211-217-б.], Безертинов Р.Н. «Татары, тюрки – потрясители вселенной» деген эмгегинде XVII к. 20-30-жылдардын аягындагы ойроттор Ори жана Эмбанын, Иртыш дарыясы, Зайсан-Нура суусу жана Иле дарыясынын жээктериндеги ойроттордун урууларынын кошулгандыгы жөнүндө тарыхый изилденген эмгектери жетекчиликке алынды [17, 388-б.]. «Калмак тарыхы байыркы доордон азыркы мезгилге чейин» деген (2009-ж.) китепте, батыш моңголдорду таануу орус жана чет элдик адабияттар көбүнчө үч термин: ойроттор – моңгол булактарында; калмактар – мусулман жана эски орус булактарында; кытайлардын архивдик документтеринде – элюттер (өлөттөр, eleuths) деп айтылып, ойроттор тобу Волга, Дон дарыяларынын жээктеринде жана Уралдын айланасында сакталып, кийинчерээк ойрот аты унутулуп, калмактар деп калганы каралды [45, 9-б.]. Д. Сапаралиевдин «Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX в.» [93, 44-47-б.] мында Жунгар хандыгынын тушунда кыргыздардын коңшу элдер менен болгон күрөш учурундагы – Бухара, Кокон хандыктарынын мамилелерин изилдөөгө алган. Жалпысынан алганда, авторлордун кыргыздын социалдык-экономикалык, этникалык, идеологиялык, маданий тарыхын чагылдырган хроникалык изилдөөлөрүн жүргүзүшкөнүнө көңүл бурулду.

Постсоветтик доордогу Кыргыздын тарыхнаамасында Инсан таануу болду. Алтай жерлери менен Фергана өрөөнүндө жашаган көчмөн элдер менен катарлаш хандыктын саясатына аралашып, душмандарына каршы күрөшкөн мыкты чыккан баатырлар ар кандай саясий күрөштөрдү жүргүзүшкөндүгүнө көңүл бурулду. XVII-XVIII к. тарыхый инсандардын жашап өткөн доору, саясий ишмердиги, тарыхта калтырган баатырдык эрдиктерин изилдеген окумуштуулар Т.Асановдун, Д.Сапаралиевдин, Т.Өмүрбековдун ж.б. эмгектери пайдаланылды [9, 127, 93, 80.]. Биргелешке авторлор Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. [79] эмгектери каралды. Көз карандысыздык үчүн күрөштө, жунгар чапкынына каршы доордо каршылык көрсөткөн элдик жетекчи баатыр инсандар: Эр Эшим, Курманбек, Сейитбек, Кубат бий, Эр Солтоной, Бердике, Атаке ж.б. баатырлардын саясий ишмердүүлүктөрү, эрдиктери иликтенип, боштондук күрөшкө жетектеп чыккандар изилдөөгө алынды. Аты аталган баатырлардын ишмердүүлүгү калмак доорунда атайын жазылган даректүү кол жазмалар, кыргыз, казак ж.б. элдердин тарыхый булактарына көңүл бурулду. Кыргыз баатырларын жеке инсан катары алганда, калмак доорундагы баскынчылык саясатка каршы туруп, чоң баатырдык аракет жасагандары каралды.

Жыйынтыгында, постсоветтик доордун тарыхнаамасында ошол доордогу ар кандай көз караштар өкүм сүрүп турган кезде, кыргыз элинин улуттук тарыхынын ичиндеги бир канчалары унутта калып бараткан окуялар менен бирге тарыхый инсандардын жасап кеткен баатырдык эрдиктери кайрадан изилденип, иликтенип алардын саясий эмгектерин табыгый көрүнүш катары карап, калыс баалоого аракет жасалды. Каралган маселелер тарыхый материалдык, руханий мурас катары каралып, ар тараптан изилдөөлөрдү жүргүзүү азыркы учурдун талабы болууга тийиш. XVII-XVIII кылым дооруна сереп салсак, кыргыздардын тарыхый булактарына жана тарыхнаамасына арналган эмгектер жок эмес. XX-XXI кылымдарга чейин кыргыз элинин тарыхы, анын айтымдарындагы философиялык ой жүгүртүүсү, руханий турмушу негизинен оозеки маданиятта ар түрдүү өрчүп, эл ичинде ар кандай формаларда айтылып келген болсо, тарых илиминде тарыхнаама жагындагы эмгектер жарык көрүүдө.

Экинчи бап

Изилдөөнүн булактары жана ыкмалары

2.1. Изилдөөдө колдонулган булактар

Диссертациялык изилдөөдө кыргыздардын байыркы Ата мекенинин тарых булактарына негизделип, XVII-XVIII кк. – Орхон, Енисей дарыяларынын башкы агымдары, Саян, Алтай аймактары жана алардын ортолорунда жаткан аябагандай чоң кеңдик Тянь-Шань тоолору, Сары – Өзөн, Чүй, Талас, Ысык-Көл, Памир, Алай, Фергана, Самаркан жана анын тегерегинде жашаган элдердин тарыхый булактарына көңүл бурулду. Изилдөөнүн материалдык базасын түзгөн – архивдик материалдар, жарык көргөн булактар, жергиликтүү жана интернет булактарынан алынган материалдар каралды. Анда архивдик материалдар, кагазга түшүрүлүп басмага басылып жыйнак болуп чыккан булактар, оозеки айтымдардагы санжыралар, жазуу булактарында – чет элдик, жергиликтүү нарративдик жазмалар, басыла элек кол жазмалар, талаа материалдары жана башкалар каралды.

Мисалы, орустарда кытай таануу багытында И.Я.Бичурин, советтик чыгыш таануучу В.В.Бартольд, археология илиминде А.Н.Бернштам, тарыхчы Н.А. Аристов жана башкалар илимий-методологиялык жактан мыкты эмгектерин жаратышкан. Алардын эмгектеринде кыргыздар Тянь-Шанда, Орто Азияда көп заман мурда жашап келгенин маалымдайт. Кыргыздардын социалдык абалын иликтеп, көп элдер менен аралашканын, башка элдин айрым уруулары кыргыздашып кеткендерин келтиришкен. С.Закиров, “Буга ачык мисал катары чагатай үлүшү мезгилиндеги моңголдордун айрым уруулары, Кашкар, Фергана тоолорунун арасында жашап, акырында кыргыздардын монгуш (муңгуш) уруусунун курамын түзүп калганы. Ал түгүл кытай уруусу байыркы кидандардан калган болуу керек деген ойду айтат” (Н.А.Аристов. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков большой орды и каракиргизов. С-Петербург, 1895). [38, 49-б.].

Н.Н.Козьминдин изилдөө маалыматтарына карганда, кыргыздардын төрт башкы хандыгы болгонун жазат [14, 51-б.]. Енисей менен Тянь-Шань кыргыздарын ошол убакта ойрот бийлиги менен орустар эч салыштырып караган эмес жана бул эки жакта жашаган кыргыздардын эки тобунун ортосунда эч кандай алака, эч келишимдер болбогону маалым болгон [51, 77-б.]. Кыргыздардын башка этностор менен болгон байланыштары этногенездин калыптанышына чоң таасирин тийгизген [14, 449-450-б.]. Чарбалык жактан кыргыздардын социалдык-экономикалык абалынын көрүнүктүү жашоосундагы күнүмдүк турмушун тыңдап

турган албетте жылкы, кой, эчки, мүйүздүү малдар өтө чоң рольду ойногон. Алардын сүтү, эти тамак-аштын негизги өзөгүн түзгөн болсо, ушул эле малдардын жүн, терилери үй тиричилигинде жана соода сатык алакаларында кеңири пайдаланылган [101, 108, 109-112-б.].

Кыргыз жерлери аркылуу кытайларга өткөн, Е.Тимковскийдин жазганы боюнча, Чыгыш Түркстандын ары жагында жашаган кыргыздардын боз үйлөрдө жашагандыгы, алардын тамактары – малдын этин, сүтүн тамакка пайдаланышып, суусундукка кымыз ичишкен [99, 62-б.]. Чыгыш Түркстандын башкаруучулары менен XVII кылымдын ичинде кыргыздар үчүн жакшы шарттар түзүлгөн. Жуңгар хандыгы түптөлгөнгө чейин Теңир-Тоо жана сибирдик кыргыздар өзүлөрүнчө байланыштарын үзбөгөн, кээ бир убактарда өз ара кан төгүшкөн кармашуулар болуп келген [59, 125-б.].

Кыргыздардын экономикалык-чарбалык жана жалпы коомдук турмушунун өзгөрүүсү XVI-XVIII кк. идеологиялык жаңылануу менен коштолуп, феодалдык доордо диний көз караштар өзгөргөн. XV к. кыргыздардын могулунда үстөмдүк кылып келген дин «ислам» болгон. Элдердин исламдашуусу XIV-XV кк. чоң деңгээлде жүрүп, кээде динге өтүү күчкө салуу жолу менен болуп, мисалы, Мухаммед-хандын (Мухамед-Садык Кашгари) тушунда (башкаруусу 1408-1415 жж.), мусулман динине өтүүнү каалабагандардын баштарына чалма ороп мыктарды кагышкан. Кыргыздар XIV к. чейин жаратылыштын ар кандай кубулуштарын бийик тутуп келгендерди «язычник» дешип, өзүлөрүнүн сыйынуу, ишеним салтын карманышкан. Ал тургай XVI-XVII кк. аралыгында өзүлөрүнүн кудайына (идолуна) сыйынышкан. Кыргыздарда исламдын таралышы негизинен XVII-XVIII кк. чейин жүргөн. Ошондой болсо да исламдашуу салыштырмалуу караганда үстүртөн жүргөн. Көпчүлүк учурларда өзүлөрүнүн сыйынууларын сактап келишкен, ушул себептен кыргыздарды кээде Орто Азиянын коңшулаш элдери «жарты диндүү» «капырлар» дешкен. Көчмөн кыргыздарда атайын динге кызмат кылгандар жок болгондуктан, мечит, медреселери аз санда болгон [43, 238-240-б.,].

Иштин изидөө объектисинде, кыргыздар менен бөлөк этностордун жашоо-тиричиликтеринин формалары, жүрүм-турумдары, ойрот-жуңгар хандыгынын доорунда баскынчылыктын үстөмдүгү, көз карандысыздык үчүн күрөштөрү жана башка белгилери мүнөздөлдү. Тарыхый жазмаларда ар бир калктын этникалык тарыхы байыркы жана орто кылымдардагы жашаган аймактарды мекендеп келген этностор менен байланыштуу. XVII-XVIII кк. тарыхый булактар Перс, Түрк Иран,

Кытай, Чыгыш Түркстан аймактарында аталган элдердин тилдеринде жазылып келсе, XVII-XVIII кылымдарда чыгыш жана европа элдеринин тилдеринде түзүлүп, жазылып келди. XIX кылымдан тарта тарыхый булактардын дээрлик көпчүлүгү орус авторлору тарабынан түзүлүп, орус тилинде жазылып, андан кийин кыргыз тилине жергиликтүү авторлор тарабынан которулуп, түзүлүп жарык көргөн.

Тарыхый булактарды колдонууда, тарыхый салыштыруу ыкмасы колдонуу талабы турду. Чыгыш, кытай, орус тилдеринде, жергиликтүү жана интернет булактарындагы маалыматтарга көңүл бурулду. Каралган эмгекте, кыргыздардын саясий турмушу, чарбасы, калкы, географиялык абалы менен катар кыргыздардын Фергана менен Кашгар аймагы, Чыгыш Түркстандагы кыргыздардын калмактар менен болгон мамилелери туурасында окуялар баяндалды.

Теманын булактык базасы негизинен архивдик булактар, жарык көргөн булактар, жергиликтүү булактар, интернет булактарынан турду.

Перс-түрк, Чыгыш Түркстан тилдеринин тарыхый булактарында Кыргыздардын Жуңгар хандыгына байланышкан Махмуд ибн Валинин «Бахр ал асрар», ФВ 337.Л.104-б., энциклопедиялык эмгегиндеги 1612-1613-жылдардагы маалыматындагы хандыктар жөнүндө, Нияз Мухаммед Хукандинин «Тарих-и Шахрухи» деген эмгегинде кыргыздар катышкан саясий окуяларын атоого болот. XVIII кылымдын 30-жылдарынын аягында, Чыгыш Түркстандын Кашгар кожолорунун окуялары [110, 233-б.]. Каралып жаткан тарыхый булактардын кыйла бөлүгү XVII-XVIII кылымдардагы кыргыздардын Жуңгар жана Кытайлардын ич ара мамиле аралык саясий окуялары чагылдырылып, чыгыш тилдериндеги булактардын котормолору түзгөн. Ал котормо булактарына аракет кылгандардын арасынан биринчилерден болуп – Г.П.Супруненко [114, кжф. № 5179, 78-б.], А.Н.Бернштам [108, № 11-12. 127-б.], И.Бичурин [21, т.1. 452-б.] болгон.

Кытай тилиндеги булактарда Чыгыш Түркстандын айланасында жашап турган кыргыз урууларынын XVII-XVIII кылымдарда калмактарга каршы көз карандысыздык күрөшүн жүргүзүп келгендиги жөнүндөгү, XVIII кылымдын 70-жылдарында кытайдын кол жазмаларында «Сиюй чжи» («Батыш аймактар баяны») деген белгисиз автор тарабынан жазылган китебинде, көчмөн элдердин кыргыздарга уруулук жактан тектештиги бар экени жазылган. Бул элдердин түпкү

уруучулук жагы эки уруу – дуалдык (оң, сол) элден тарап, Тянь-Шань жерлеринде отурукташып, ал жерде жашаган кээ бир элдердин айрым бөлүктөрүн кубалап чыгышып, мурда жашап турган – моголдорду өзүлөрүнө сиңирип алып, аралаш жашап калышкандыгы айтылган. Кыргыз уруулары отурукташып, конуш алган жерлеринде аскердик-башкаруучулукка өтө муктаж болуп, жайгашкан жерлерде туруктуу пайдалануу менен отурукташууда тынч жашоонун зарылчылыгы келип чыккан. Ушунун натыйжасында, кыргыздардын уруулар аралык жакындашуусунда «оң», «сол» канаттары бөлөк элдерге салыштырмалуу абдан бекем болгону менен айрымаланган [57, 234-235-б.].

Жергиликтүү булактарга көңүл бурганыбызда, көп жылдар бою советик доордун тарыхнаамасында тарыхый булактарга көңүл бурулбай, колго алынбай келгени байкалды. Орустардын бийлик доорунда жергиликтүү тарыхый булактар мурда араб арибинде жазылып, мазмуну жана көлөмү жагынан орустардын тарыхый булактарынан айрымаланат. Жергиликтүү булактар эки түрдө сакталып келген, *биринчиси* – оозеки түрүндө болсо, *экинчиси* – жазма түрүндө. Мурдагы орус падышачылыгынын оторчулук маалында, кыргыздардын арасында санжыралар эркин айтылып, араб арибинде жазылып келген болсо, кийинки советтик идеологиянын тушунда тарыхый булак катары кийрилбей, тыйу салынып, санжырачыларды «феодалдык доордун саркындысы» дешип, санжыраны тарыхый булак катары пайдаланууга сын көз менен кароо талабы коюлган. XVII-XIX кылымдарда, кыргыздардын тарыхына байланышкан салттык оозеки жана жазма түрүндөгү булактар, үрп-адаттары, дини ж.б. көптөгөн турмуштук маданияты кошо жашап келе берген. XVIII к. кыргыз элинин көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн кыргыз баатырларына арналган оозеки айтымдагы эпостор тарыхый булак катары алгач оозеки айтышып, кийинчирээк кагаз бетине XIX-XX кк. аралыгында гана түшүрүлгөн. Эл оозунан угуп, кагаз бетине түшүрүп өзүнүн эмгектерин жараткандар: С.Орозбаковдун, С.Каралаевдин «Манас» үчилтиги, К.Акиевдин «Курманбек» баатыры, О.Урманбетовдун «Сейитбек баатыр Курманбектин баласы», С. Абдырхмановдун «Эр Солтоной» баатырдык эпостору атайын изилдөөгө алынды [141, инв. № 545, 34-б.; 148, инв. № 543, 34-б.]. Кыргыздардын

XVII-XVIII кк. коомдук – саясий турмушундагы окуялар, XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башы (1878-1938-жж.) Б.Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» эмгегинде кыргыз урууларынын жер которуп көчүп-конуулары, Жуңгар хандыгынын баскынчылык доору чагылдырылган. XVII к. фарсча жазган өзбек тарыхчысы Махмуд ибн Валинин кыргыздар жөнүндө жазгандарында, кыргыздар 1635-жылы Каратегин, Гисарга (Ызар) келгендигин айткан. Эл ичинде айтылып калган макал-лакап: «Казак кайың саап, Кыргыз Ызар, Көлөпкө кирген» дегени, кыргыздардын Каратегинге барышы, ошол доордо байланыштуу деген ынанымдуу ойлорду айткан [96, 106-б.]. Белгилүү шартта каралган архивдик булактык маселе боюнча Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институтуна караштуу кол жазмалар фондусунан архивдик материалдары пайдаланууга алынды. Булак наамалык мүнөздөгү XVIII к. байланыштуу тарыхый окуялар, XIX к. топтолуп жазылган ар кандай авторлордун убагында оозеки айтымдардан жазып алынган тарыхый тиешелүү архивдик кол жазма материалдар биздин темага тарыхый булакнаама катары алынды. Алсак, Тил жана адабият институтунда ошол доордогу тарыхый баяндамалар салттык деңгээлде жазылып, көптөгөн тастыкталган эмгектердин хронологиялык чеги 1620-жылдан 1758-жылдар аралыгы камтыгандыгын далилдейт. Совет дооруна чейин Орто-Азиялык расмий жазуулар араб, андан кийин латын алфавиттеринде жазылган болсо, ал эми орус империясынын доорунда кирилицада жазылган эмгектер үстөмдүк кылган. Ойрот-жуңгар бийлик доорун изилдеген орус окумуштуулары, андан кийинки советтик, постсоветтик мезгилдеги окумуштуулардын эмгектеринде жетишерлик изилденген эмес же бир жактуу изилденген дешке болот. Буга карата айтыла турган сөз, өз доорунда жашап саясий жана социалдык жүзүн чагылдырган оозеки айтымдар жана кол жазмаларга үстүртөн карап, кош көңүл мамиле жасоо совет доорундагы идеологиялык догма болгон.

Нарративдик мүнөздөгү – араб арибинде жазылган жергиликтүү авторлордун чыгармаларында изилдөөчү тарабынан иликтенип, араб арибинен кыргыз тилине которулуп пайдаланылып, булактардын тобуна кирди. Мындай булактар, Шарипов Д., Бийлибаев К. «Саржан уулу Курманаалы (1910-1915-ж.), Курманаалы

Ысмайылдын (1950-ж.) жазган кол жазмалары», кол жазмалар фонду «Тарых» бөлүмү, Инв. № 742, 1-д. 23-б.

Петров К.И. «Очерки феодальных отношений у киргизов в XVII-XVIII вв.» инв. № 4087. 176-б; Посольство Унковского, С. 262-263. Унковский жуңгарларда элчи болуп жүргөн кезинде, окуялардын күбөсү гана эмес, түздөн-түз катышуучу, карта түзүүчүсү болгондуктан, өтмүш (факт) катары кызмат кылган жана өз көзү менен көргөндүгү каралат [143]. Чоробаев А. «Фольклордук материалдар» инв. № 105. 162-б. [152], Карасартов А. «Үсөйүн ажы санжырасы» инв. 874. 54-б. [142], Үмөт Молдонун кол жазмалары инв. № 191. 115-б. [150], Абдырахманов И. «Казак кайың саап, кыргыз Ысарга киргени», 1948-ж. Инв. № 413. Л.3-5. [132], Абдырахманов С. «Эр Солтоной» инв. № 875, 4-б. [133], Супруненко Г.П. «Материалы из китайских источников по истории киргизов XVIII нач. XIX вв. № 5179. С. 78. [114]; Бернштам А.Н. «Источники по истории киргизов в XVIII века // Вопросы истории № 11-12.1946. С. 127 [108] айтууга болот. Ушулардын арасында айрымдары гана басылып жарык көрбөсө, көптөрү жазылган бойдон которулбай кол жазма фондусунда сакталуу бойдон келе берген. Бул кол жазмаларды, кыргыздардын XVIII к. болуп өткөн саясий турмушун чагылдырылган тарыхый булак катары кароого болот.

Ал эми «Кыргыздар», «Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы», «Кыргызстан Энциклопедиясы», «Кыргыз тарыхы» Энциклопедиясы аттуу кыргыз элинин тарыхына байланышкан байыркы замандан тарта жана ошону менен бирге эле XVII к. тарта, XVIII к. орто ченине чейинки мезгилдин ар кандай саясий кырдалдаарын чагылдырган өтө маанилүү материалдар *маалыматтардын* топтому боло алды. Авторлор, тарыхый доордо болуп өткөн окуялар, маданий турмуш, даректер, окуяларга катышкан инсандар, жер, суу аттары мезгилдер жана башка болуп өткөн чыныгы көрүнүштөрдү сүрөттөп, ойдон чыгарбастан чындыкка таянып жазышкан.

Жергиликтүү тарыхый булактарга, изилдөөдө колдонулган орчундуу эмгектер болду. Мында бири-бирине байланышкан мүнөздөгү латын арибинде жазылган жергиликтүү авторлордун кол жазмаларынан баштап, азыркы кездеги

изилдөөчүлөрдүн мезгилдүү басма сөз бетинде чыккан материалдары, айрымдары жазбаса да, жадасына уккан-билгендерин сактап айтып жүргөндөрү тарыхый булактардын тобуна кирди. Мындай булактар эл оозунан жазылып алынып, жарык көргөндөрү пайдаланылды. Кыргыздын туңгуч тарыхчыларынын бири Солтонедин Б. «Кызыл кыргыз тарыхы» Б.: 1993. [96], Закировдун С. «Кыргыз санжырасы» Б.: 2013. [39] эмгектери бир жагынан тарыхнаамалык чыгармага кирсе, экинчи жагынан санжыралык таризде маалыматтары темага булак катары кирди. Мындай таризде, Киров-Жээналы Султановдун Ысык-Көл жергесинде жыйнап жазган Бердике баатырдын Көл кылаасында калмактардан бошоткон окуялары инв. [134, № 875. 6-б.], Шамбетов Асанкадырдын өзүнүн айтуусу. Кол жазмалар фонду. [153, Инв. № 875. 2-д. 6-7-б.]. Бийлибаев К. «Бердике баатырдын кыргыз жергесин жуңгар баскынчыларынан бошотуудагы коомдук-саясий ишмердиги» - «Шоокум» журналы, [109, 2016-ж., № 4 (128), 15-б., № 5 (129), 12-б.]. Табалдиев Пазылдын, Ниязов Айбаштын, Сейитов Аскардын, Улукбеков Токтоматтын Бердике баатырдын Алай тоолору – Чөгөм, Турук, Жолчырак, Аксы жана Аксынын Көк-Кыя жерлериндеги калмак баскынчыларынан бошоткондугу жөнүндө айтым-материалдары, Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусунун Тарых бөлүмү. [135, Инв. № 742, 10-13-б.], Шатманов Салибай «Аксыдан алам ырымды» [104, 110-111-б.], Шакарым Кудайберды-уулунун «Родословная». [103, С.47-49], Бийлибаев К. «Алакчын-Бердике берен санжырасы [20, 70-71,73-б.] эмгектерин колдонулганыбызды айтууга болот.

Орус тилиндеги тарыхый булактар, кыргыздардын XVII-XVIII кк. өтө маанилүү тарыхый булактардын бири. Орус тилинде ар кандай авторлордун эмгектик булактары айрыкча Москва, Ленинград, Омск, Ташкент, Казань, Алма-Ата шаарларында сакталып келгени менен белгилүү. Орустун окумуштуулары тарабынан изилденип XVII-XIX кк. архивдик булактарда – Сибирь, Енисей, Тянь-Шань, Памир жерлеринде жашаган кыргыз тууралуу ар кыл материалдар топтолуп илимий эмгектер жаралган. Кыргыздардын ошо кездеги кылымдар бою жашаган жерлеринен эмне себептен жер ооду болуп кеткени жөнүндө айтылбаган. Түштүк Сибирдеги кыргыздардын оор турмушу, жашоодогу кыйынчылыктары терең

такталбай, ачык-айкын айтылбай калган. Сибирдеги жашаган кыргыздарды бир жагынан орус бийлиги, экинчи жагынан ойрот-жуңгарлардын баскынында кала бергенинин себеби айтылган эмес. Ошондой болсо да, орус тилиндеги тарыхый булак катары бир канча эмгектер пайдаланылды. Ал кездеги топтолгон тарыхый булактык эмгектерди биз төрт бөлүккө бөлүп карадык. *Биринчиси* – орустардын кыргыздарга болгон мамилеси, *экинчиси* – орустар менен ойрот-жуңгарлар ортосундагы мамилелер, *үчүнчүсү* – ойрот-жуңгар чапкыны, *төртүнчүсү* – кыргыздардын көз карандысыздык күрөшү.

Ушундай тарыхый булактарды пайдаланууда биз айрым көңүлгө алынбай келген санжыралык кол жазма материалдарын, айрыкча эл арасында айтылып, бирок жыйналбай калган материалдардын кол жазма жыйындысын комплекстүү түрдө пайдаланууга аракет жасалды. Архивдик, этнографиялык материалдардын негизинде кол жазмалар тарыхый булактар катары каралды.

Илимий изилдөө ишибизде, интернет булактарында жарыяланган маалыматтарга да таянып, аларды тарыхый булак катары да пайдаландык.

2.2. Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана ыкмалары.

Илимий изилдөөнүн методологиялык негиздеринде, изилдөөнүн объектиси, изилдөөнүн предмети, хронологиялык чеги, мейкиндик чектери, методологиялык принциптери жана изилдөө ыкмалары каралды. Каралган темада талдоонун тарыхый процесстери, өнүгүү этаптары, мезгил доорунда өзгөрүп турган системасы изилденди. Борбордук жана Орто Азия чөлкөмдөрүндө бүтүндөй элдердин коомдук жана саясий абалы, Жуңгар хандыгына каршы көз карандысыздык күрөштөр каралды. Ар кайсы убакта айтылып, көрсөтүлүп келгендей, кыргыздардын тарыхый мекенинин мейкиндик чектери – чыгыштан Енисей, Селенга, Орхон, бүтүндөй Алтай аймагы; борбордук тоолук аймак – Теңир-Тоо (Ала-Тоо кыргыз жерлери, экинчи тоо жактары Улуу-Тоо деп айтылган). Ал эми Кашгарлык кыргыздардын батыш жагы – Памир, Бадахшан, Кожен, Фергана аймагынын жерлери жана Жызак тоолору болду [60, 126-б.]. Россия тарабынан башталган «Түштүк Сибирди өздөштүрүү» деген шылтоо менен Енисейдеги кыргыздардын жерин Россиянын басып алуу аракеттери бир кылымдай аралыкта жүргөн. Сырткы душмандардын ар кандай кол салуу аракеттеринин

аркасында енисейлик кыргыздар ар кандай жер которууларга аргасыз болгон. Ошентип, Теңир-Тоолук кыргыз элинин калыптанышынын негизи түзүлгөн [59, 51-б.]. Тарыхый элдик салттуу айтымдарында айтылып келгендей, Эшим хан – өзбек, казак, кыргыз жана башка элдерди чакырып, аларды – ынтымакта, тынчтыкта жашоосуна үндөп, өзүнүн колун алып Казан шаарын каратууга жортуулга аттанат [38, 90-б.]. 1627-жылы Эмбадан Астарханга келгени тууралуу бир татардын айтканына караганда, «Казактардын ордосунун ханы Эшим согуштук жортуулу менен келип, көптөгөн калмактарды талкалап, кырып-жойду. Эшимдин аскерлеринин келишине байланыштуу көптөгөн калмактар ал аймакты аргасыз таштап, Сибирдин ар кайсы жерлерине көчүүгө аргасыз болушкан» [68, 213-б.]. 1627-жылы ойроттордун ортолорунда чыр-чатак, ич-ара келишпөөчүлүктүн айынан, ынтымак союзу бузулуп, ыдыроого алып келди: тыргоут (кийинчерээк калмак делип) батышты карай ооп Волгага, хошоуттар Тибетке отурукташат, Жуңгарияда чоростор калышат [74, 189-б.]. Ошентип Борбордук Азияда жуңгарларга каршы күрөш, алардын ич ара араздашуусу, уруулар аралык бөлүнүү, жарылууларына алып келди. Коңшулаш турган Бухара жана Ташкен хандыктарына да таасирлери тийди. Бул жагынан алганда кыргыздарын оозеки салттык айтым маалыматтары да толук негиздүү булак болуп берет. Анткени кыргыз уруулары да, калмактардын ич ара араздашуусуна жигердүү таасири менен камсыз кыла алган. Эшим хан, калмактарга каршы кыргыз, казактардын күрөшүндө жети жыл бою башчылык кылган.

Эшим хандын (1628-ж.) өлүмүнөн кийин Ташкен бийлигин Абылай султан басып алат, ошол убакка чейин ал Анжиан вилайетинин башкаруучусу болуп турган. Казак султандарынын арасында уруу аралык араздашуулары орун алып, казактардын ынтымактарына доо кетип кыйла алсыз турган убакта, Эшим хан менен бирге жүргөн кыргыз феодалдары да өзүлөрүнчө бөлүнүп кетет. Алардын артынан Эшим хандын аскерлерин түзгөн уруу алакчындар да көчүп-конуп, кыргыздар менен биригип кетишти [46, 451-б.]. Ойрот урууларынын батыш тарапка келип отурукташуу кыймылынын эң негизги себеби – элдердин экономикалык себептерине байланыштуу болгон, ээн жаткан жерлерге отурукташуусу, Чыгыш Түркстан менен Орто Азиянын жерлериндеги кенен жаткан жайыттарга ээлик кыла баштайт. Бул жагынан алганда кыргыз, казак Бухара хандыгына жана Могол мамлекетине коркунуч жаратып, ошонун аркасы тынымсыз согушка алып келди. Бул тынымсыз согуш XVII кылымдын биринчи чейрегинде болуп, жалпысынан алганда – ийгилик кыргыз жана казактар тарапта

болду, ал эми XVII кылымдын 30-жылдын башында калмактар басымдуулук кылган, ал убакта Жунгар хандыгы пайда болгонуна байланыштуу эле [68, 214-215-б.]. Ойрот-жуңгарлардан турган мамлекет – Жуңгар хандыгы деп аталып, бытыранды болгон уруулары куңтайчынын (улуу-хан) Эрдэнэ Баатыр астында бириккен хандык түзүлүп, Эрдэнэ Баатыр куңтайчы делди [24, 172-б.]. XVI к. аягы жана XVII к. биринчи жарымы ойроттордун тарыхын В.Успенский Хара-Хуланын жана Батыр-куңтайчынын доору деп белгилейт. Ал белгилегендей, кытай тарыхчыларынын ошол кездеги эмгектер ойроттор жөнүдө эскерүүлөр сейрек кездешет, ошол убактагы эки башкаруучулар борбордук башкарууну бекемдөөсү жөнүндө, тактап айтканда, негизделген ойрот хандыгын чыңдоо [100, 166-б.] болгон. Ойрот хандыгына негиз салуучу Хара Хула (Каракула –Б.К.) уулу Хуту Хоцун (Баатыр куңтайчы), 1635-1653-жж. хандык кылат [73, 190-б.].

1635-ж. батыштагы ойрот-жуңгарлар өзүлөрүнүн мамлекети - Жуңгар-хандыгы түзүлгөндөн кийин, анын биринчи башкаруучусу Чорос уруусунан Хара Хуланын (Каракула) улуу уулу Баатыр-куңтайчы болот. Кыргыздар Борбордук Азияда бир эле убакта эки тараптуу согуштук абалда болгон; - биринчиси, орустар менен келишпөөчүлүк саясатын жүргүзүүдөгү мезгилдүү тынымсыз согуштары уланып келген болсо; - экинчиси, жуңгар чапкынына каршы көз карандысыздык күрөшү болгон. Борбордук Азияда басып алуучулукка куңтайчы-Цэвэн Рабдан катуу киришип, анын бийлиги жүрүп турганда – калмактардын үстөмдүгү күчөп, (1697-1723-жж.) түндүк кыргыздарга чабуул жасап, аларды каратып алат, [154, № 742. 1-д. 23-б.].

Изилдөөнүн ыкмалары негизинен – тарыхый, диалектикалык биримдик жана системалык-структуралык принциптерден түзүлдү. Кыргыздардын XVII-XVIII кылымдардагы саясий тарыхый өнүгүшүнүн изилдөө принциби өтө зарыл. Ошол доордо тигил же бул көрүнүштөрүн салыштырмалуу алганда, ар бир изилдеп жазган автордун абсолюттук көз карашы өзүнчө болуп, өзүлөрүнүн чындыкка болгон көз караштарын жазган. Ошондуктан, эч убакта «абсолюттук чындык болбойт, чындыктын баары салыштырмалуу болот». Демек, Кыргыздардын XVII-XVIII кылымдар аралыктагы болгон тарыхый окуяларындагы саясий өнүгүүсү, алардын ошол доордогу орустардын, андан кийинки ойрот-жуңгар бийлигинин тушундагы жерлеринин басып алуудагы тарыхый чындыкка жакын изилдөөдө биз колубуздан келишинче салыштырмалуу чындыкты айтууга аракеттендик. Азыркы жаңы доордо жана советтик тарых наамадагы көз караштарды эске алып, азыркы тарыхнааманын пикрилерине жооп берген жагдайларды колдоого алуунун

далалаты болду. Негизги жыйынтыктарды, концептуалдуу ойлорду айтууда субъективдүүлүктөн алыс болуп, калыс кароого көңүл бурулду.

Тарыхый принцип, Борбордук Азиядагы жашап келген кыргыздардын урууларынын XVII-XVIII кылымдардагы тарыхый жолун изилдөөдө анын ыраатуулугу аныкталды. Ошол доордо, XVII кылымда уруу-уруу болуп жашап турган кыргыздар алгач Сибирь жакта орус бийлиги, андан кийинки басып кирген ойрот-жуңгар бийлигине каршы чыгып, эли-жеринин көз карандысыздыгы үчүн узакка созулган күрөшүн улантып, XVIII кылымдын орто ченинде көз карандысыздыкка жетишти. Кыргыз эли коңшулаш казак, өзбек ж.б. элдер менен бирге көз карандысыздык үчүн күрөшүндөгү эң оор мезгил болгон. Ошол мезгилдеги татаал кырдаалдын өзгөчүлүктөрү кыргыз окуяларынын «тарыхый» принципке байланышып турат.

Диалектикалык биримдик принциби ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы кыргыздардын тарыхый күрөшү жөн жерден болбогону жана ал дайыма кыймылдуу болуп, тынымсыз эволюцияланып турган тарыхый процесс экендиги байкалат. Кыргыздардын ошол мезгилдеги эки тараптуу согуш абалында болгону, бири – XVII к. башында Сибирь жеринде жашаган кыргыздардын жерлерин орустардын басып алуусу болсо, экинчиси – ойрот-жуңгар бийлигине каршы Түштүк Сибирь жеринен тарта Орто Азия чөлкөмүндөгү көз карандысыздык үчүн күрөшү менен түшүндүрүлөт.

Системалык- структуралык принцип Борбордук жана Орто Азияда XVII-XVIII кылымдардагы кыргыздардын тарыхынын бүтүндөй доорундагы системада жашап келгендигин түшүндүрөт. Бул аталган аймактарда башкалар менен байланышса да, анын эки кылымдагы тарыхы башка коңшулаш аймактар менен тагдырлаш болгон. Адегенде Сибирь жериндеги жерлерин орустарга, андан кийин ойрот-жуңгарларга бастырып, эки элдин баскынчылык саясаты объективдүү каралган. Ошондуктан, ушундай концептуалдык изилдөө системалык-структуралык принципти туура колдонууну талап кылды. Эки кылымдагы саясий окуялар, Кыргызстандын тарыхый өнүгүү мезгилинин татаал, ар кыл саясий окуяларынын жүрүшү менен түшүндүрүлөт. Ошол себептен изилдөө процессинде актуалдаштыруу, салыштырмалуу, тарыхый-уруучулук доорлорго бөлүштүрүү ыкмалары кеңири колдонулду. Актуалдуу ыкмасында, жалпысынан теманын ичиндеги бөлөктөрдөн актуалдуураак болгон ар кыл окуялардын айланасында изилдөө процессин уюштурууну айттык. Изилденген маселенин ичиндеги ар

кылдары иргелип, андан да тереңирээк иликтөөнүн негизинде илимди толуктоо менен кыргыз тарыхнаамасынын өнүгүшүнө белгилүү салым кошулду.

Салыштырмалуу ыкма Кыргыздардын ойрот-жуңгар чапкынынын мезгилиндеги коомдук өнүгүүсүндөгү көрүнүштөрдү, кыргыздар жашап турган аймактары – Алтай-Саян жерлери, Орто Азиядагы Фергана чөлкөмүндөгү түндүк менен түштүгүндөгү кыргыз урууларынын саясий, социалдык-экономикалык абалы, феодалдык доордогу уруучулуктун жана андан чыккан баатырлардын душмандарга болгон саясий аракеттерин салыштыруу менен керектүү тарыхый мыйзам ченемдүүлүктөрдү далилдөөгө көмөк көрсөттү. Тарыхый-уруучулук ыкмада ошол доордогу саясий чындыктарды мүнөздөөдө (кыргыз урууларынан чыккан элдик баатырларды) уруулук башкаруудагы мыйзам ченемдүүлүктөн келип чыккандыгын аныктоого мүмкүндүк берди. Анда доорлорго бөлүштүрүү ыкмасы, саясий окуялар, коогалаңдуу кезде урунттуу бурулуштар, өз убагында жери, эли үчүн көз карандысыздык күрөштө кыргыз элинин жалпы элдик кыймылы, аларды жетектеген баатырлардын кандай болгонунун мүнөзүн тереңирээк түшүнүүгө жардам берди. Доорлорго бөлүштүрүү ыкмасы, биздин темага пайдалуу ыкма болду. Бул жагынан алганда, тарыхнаамадагы серепти даярдоодо, Түштүк Сибирь, Фергана чөлкөмдөрүндөгү саясий өнүгүү процессин чагылдырууда ошого тектеш тарыхый окуялардын хронологиялык түзүмүн аныктоодо пайдаланылды. Илимий көз карашта караганда тарыхый окуялар коомдо өз ара диалектикалык байланышта турары белгилүү. Анын максаты, мүнөзү ар кыл тарыхый окуялар тектеш келип, кайсыл бир маселеде бир дэңгээлде, бир беткей окшоштуктарды көрсөтүүсү толук ыктымал. Ушул себептен, Жуңгар хандыгына байланышкан мезгилдин тарыхын иликтөөдө, бул тарыхый процесс бөлөк элдердин көз карандысыздык күрөшүндөгү болгон окшоштуктары менен салыштырып кароодо, анын мыйзам ченемин тактоого болот. Ар бир орчундуу маселелерди изилдөөдө салыштырмалуулук пайдаланылды.

Жыйынтыктап айтканда, изилдөөнүн методологиялык негизин изилдөөдө анын булактык базасы, объектиси, предмети жана ыкмалары каралып, төмөндөгүдөй ойлордун жыйынтыктары болду:

- диссертациянын ичинде камтылган ар кыл окуялар жөнүндө баяндоолорго анализдөөлөр жүргүзүлүп, фактологиялык материалдардын негизинде тереңирээк байкоо ыкмалары көрсөтүлдү;

- тарыхый маалымаатарды салыштырууда мазмуну жагынан тажырыйбалык жана фактылык эмгектерге илимий жактан анализ жүргүзүлүп, тарыхый

окуялардын концептуалдуу жана конкретүү аныктоонун өнүгүшүн баамдоого жардам берди;

- тарыхыйлык, диалектикалык биримдик жана системалык-структуралар принциптеринде (XVII-VIII кк.) Борбордук жана Орто Азия чөлкөмүндөгү элдердин Жуңгар хандыгынын тушунда коомдук саясий абалы жана боштондук үчүн күрөштөрү салыштырылып каралды;

- негизги, концептуалдык ойлорду айтууда субъективдүүлүктөн алыс болуп, калыс кароого аракет кылынды.

Үчүнчү бап

Кыргыздардын коңшу этностор менен болгон социалдык-экономикалык абалы жана саясий чөйрөдөгү мамилелери (XVII-XVIII кк.)

3.1. Кыргыздардын социалдык – экономикалык абалы

Кыргыздардын саясий жана социалдык – экономикалык абалы алгач уруулар ортосунда өнүккөн болсо, бара-бара өнүгүп-өрчүп улуттар ортолук дэңгээлге жеткен. Анын ичинде кыргыз маданияты, кошуна жашаган элдер менен экономикалык байланыштар аркылуу алака түзүүгө мүнөздүү болгон (Б.К.). Кыргыздардын Түштүк Сибирде жашап турган мезгилинде биринчи жолу мамлекеттүүлүк пайда болуп, өсүп-өнүгүп отурган. Кыргыздар чарбачылыктын ар кандай түрлөрүн жүргүзгөн. Алардын бир бөлүгү сугаттуу дыйканчылык, башкасы болсо мал чарбачылык менен кесип кылышкан. Тоолуу, токойлуу аймактарда болсо аңчылык өнүккөн. Ал жерлерде кыргыздар баалуу аң терилерин жана жыпар жыттуу заттарды алышкан. Дыйканчылык менен кесип кылгандар кыштактарда жашашып, анда керегесин жыгачтан аштап көтөрүп, үстүн балык жон кылып жапкан тамдарды, алты бурчтуу шоңшойгон үйлөрдү курушкан, малчылары менен аңчылары боз үйлөрдө жашашкан. Каза болгондорду өрттөп, күлүн болсо астына таш төшөлгөн оролорго көмүшкөн. Колунда болгон байлары чоң-чоң урук күмбөздөрүн тургузушуп, кээде ага жүздөн ашык адамдардын сөөктөрү коюлган. Малчылар менен аңчылар боз үйлөрдө жашашкан. Аскалардын беттерине, кичине тактайчаларга тартылган сүрөттөр байыркы кыргыздар арасында окуялар болсо керек деп ойлоого мүмкүндүк берет. Ал баатырдык эпостук, аңчылык, шамдагай чабуулар, жылкы тийүү жана башка көрүнүштөр тартылган сүрөттөр аркылуу көрсөтүлгөн. Маданий жактан алып караганда, айрыкча Түштүк Сибирдеги кыргыздар өтө өнүккөн коом болгон [58, 48-53-б.].

Мындан тышкары кыргыз мамлекети арабдар, тибеттиктер менен мамилелери жөндөлгөн болсо, ошонун менен бирге мусулмандардын ортосундагы алакалар жөнүндө кытай маалыматтарында, дашилер (тажиктер), туфандар (тибеттиктер) жана гэлорулар (карлуктар) менен дайыма достук байланышта болушкан. Арабдар

өлкөсүнөн ар бир үч жылда түр салынган (Шоттун котормосунда: алтын менен саймаланган) жибек кездеме жүктөлгөн 20 төөдөн турган кербен келип турган; кээде төөлөрдүн саны 24 кө жеткен [21, 452-б.].

Кыргыздар ар жерде чачкынды болуп жашап, көп сандаган уруу, уруктардан турган. Көп уруудан турган кыргыздардын ортолорунда туруктуу, тыгыз экономикалык байланыштар, өз ара бекем биримдик болгону менен, бекем боло алган эмес. Ич ара феодалдык чыр-чатактар кыргыз элинин бирдиктүү мамлекетин түзүүгө кедергисин тийгизген жана сырттан келген элдер менен коңшу өлкөлөрдүн кол салып туруусуна оңтойлуу шарттар түзүлгөн (Б.К.). Кыргыздар өндүргөн металл буюмдары, курал-жарактары алыскы өлкөлөрдө, анын ичинде Кытайда кеңири белгилүү болгон. Хакасияда орто жана жаңы доордогу енисей кыргыздары калтырган «хыргыс узанган чир» - «кыргыз металлургиясы, устаканалары» деген эски устакана чалдыбарлары көп кездешет. Орустар кыргыздарда алтын жана күмүш буюмдарын жасаган зергерлер бар экендегин байкашкан. Мындан тышкары жезден, темирден ж.б. металлдардан үйгө керектүү буюмдарды, кооз буюмдарды, ат-жабдыктарды жасашкан [48, 70,77,89-б.]. Түштүк Сибирдин кенен аймагы Саян-Алтайдан тарта Хубсугуланын Чыгыш Саяны жана Байкал Кытай жактын жогорку Иртышынан бери камтыган. Бул жак айрыкча Борбордук Азиядагы көчмөндөр цивилизациясынын тарыхый-маданий борбору болгон. Саян-Алтай аймагынын элдери Россиянын убагында көбүнчө Азияга бийлик кылууда этносаясий талаш-тартыштардын уюткусу болгон. Кээ бир көчмөн мамлекеттер кубаттуу болууга жетишкен, мындайча айтканда Кыргыз каганаты. Кыргыздардын доорунун башталышы байыркы Саян-Алтай этносунан калыптанган. Бул мезгилде коомдун уруучулук негизги түптөлгөн, анда: мундуз, телес (төөлөс – Б.К.), буга (бугу), чилдег (желдең), сагай (саяк), ажыг (азык), монгуш (муңгуш – Б.К.), эштек ж.б. Саян-Алтайда кездешкен этникалык түрктөр жана Тянь-Шандык кыргыздардын арасында кездешкен [88, 140-б.]. Кыргыздар байыртадан бери эле саясий жактан ээлик кылып турган аймагы өтө кенен болгондуктан, ар бир жамааттын башкаларга көз каранды эмес акими болгон, кыргыздардын башында кытай тарыхында “ажо” [14, 21-23,26,40-41-б.] деген титул менен аталган жеке бийликтүү аким турган.

Кыргыздардын ээлик кылган жерлери Түштүк Сибирден тарта азыркы Борбордук Азияга чейин созулуп (XVII-XVIII кк.) эл аралык татаал мамилелердин натыйжасында саясий аренанын жазма булактарында элдин эсинде сакталып калган. Кайсыл гана эл болбосун, кай жерди жердеп, кайсыл жерде жашабасын туулган жери ыйык мекенге айланып ошол жерди кан-жанындай ыйык туткан. Ошондуктан жашаган, туулган жери «Ата журт» аталып бардык нерседен кымбат туткан. Кайсыл эл болбосун өзүнүн туулуп өскөн какшыган чөлүн, бөлөк элдин гүлдөп өскөн көк – жашыл жерине такыр алмашгысы келбеген. Канткен менен бир элди экинчи бир эл келип чаап киргенде, ошол жерден айласыздан сүрүлүп бөлөк жакка жер ооду болуп кеткен. Андай күрөшкө тил, дин, дил бирдиги гана себепкер болбостон, кан бирдиги да себепкер болот.

Н.Н.Козьминдин изилдөө маалыматтарына карганда, кыргыздардын төрт башкы хандыгы болгонун жазып, анда: Туба хандыгы (Туба дарыясы боюнча, Красноярск (Кызыл жар) уездинде жана Енисейдин сол жээги боюнча Абаканга чейин), Езер хандыгы (Енисейдин сол жээги боюнча түндүктү карай Батенёва токол тоосуна чейин), Алтыр хандыгы (Езерскиден түндүк жана түштүк-чыгышты карай) жана Алтысар хандыгы айтылат [14, 51-б.].

Кыргыздар бири-биринен оолак жашашып, салыкты кыргыз жерине жана Алтын ханга төлөп турганы, Алтын хан Батыш Моңголиянын ошо кездеги акими-түмөтү жөнүндө сөз кылат. Анын жазганына караганда, бери үчөөнө караганда Туба хандыгы обочо турмушта жашаган дейт. Ушундай эле көз карашты 1616 - жылы кыргыз жерлери аркылуу өткөн В.Тюменец жана И.Петров деген изилдөөчүлөрдүн сөздөрүндө маданият жагынан тубалыктар башка кыргыздардан төмөн тургандыгын айтышат. Аларда уй, кой болгон эмес, жылкы менен бугу болгон. Бүткүл кыргыз жеринин улуу төрөсү катары орустар Алтыр ханын эсептешкен. Башкаларга караганда орустар менен мурдараак алака түзгөн Номча Алтысардын, Кара-Езердин (Кара-Ысар) да ханы болгон. Жашоо турмушунда куралдары жаа болгон, айбанаттарды атып, балык жешип, ал эми жылкылары менен уйлары көп болгон, бирок эгин эгишпейт, деп айтылган. Салыштырмалуу караганда, мындай маданиятынын төмөндөп кетишине моңгол империясынын доорунда гүлдөгөн кербендик сооданын сээлдеп калганы менен түшүндүрүүгө болот. Енисей менен Тянь-Шань кыргыздарын ошол убакта ойрот бийлиги менен

орустар эч салыштырып караган эмес жана бул эки жакта жашаган кыргыздардын эки тобунун ортосунда эч кандай алака, эч келишимдер болбогону маалым болгон [51, 77-б.].

Өз кыштымдарына ээлик кылган кыргыздар XVII к. орто чендеринде Алтын ханга көз каранды болушкан. Кыргыздар алым төлөөчүлөр катары ар бир жаадан (жоокерден) бештен «киш» терисин беришкен. 1656-ж. Алтын хандын акыркы кол башчысы Лоджан-Тайши орус элчилерине: «Кыргыздардагы тубалар, алтырлар, керейлер жана алардын кыштымдары биздин түбөлүк салык төлөөчүлөрүбүз. Кыргыз жеринин калкы көз каранды, кыргыздар бизге бир топ жылдардан бери салык төлөшөт, эгер кырдаал түзүлсө аларды кырып-жоюп, же көчүрүп кетем» - деп жарыя салган [25, 21-22-б.]. Алтын-хандын мындай мактаныч сөздөрү чыныгы түзүлгөн абал менен шайкеш келген эмес. Кыргыз бектери көз каранды эмес болушуп, көпчүлүк учурда сырткы күчтөргө каршы согуштук жүрүштөрдү уюштурушуп турушкан. 1657-ж. Лоджан-Тайшинин көп жапа тарттырган чабуулуна кыргыздар жыйналышып «Алтын-ханга каршы өздөрү жортуул жасашып, Точин жерине бүлгүн салышкан» [2, Л.128-129.].

Галдан 1670-жылдарда эле өз душмандарынан Енисей кыргыздарынын жерине жакын, Иле дарыясынын боюнда болгон. Галдан орустар менен бейкуттукта жашоого аракеттенип, Томск жана Красноярск аскерлер башчыларынан кыргыздардын тынчын албоону өтүнгөн жана кыргыздарды орус кыштактарына кол салуудан токтотуп турган. Енисейлик кыргыздарды изилдеп жазгандар: XVIII кылымды изилдөөчү Г.Ф. Миллер гана эмес, XIX кылымдын изилдөөчүсү В.В. Радлов, «1703-ж. күзүндө орус жерине келген «2500 калмак кыргыз жергесине келип, алардын баардыгын өзүлөрүнө кууп алып кетишти, азыр кыргыз жеринде кыргыздар калбай калды» деген маалыматты угуп, бул аймакта кыргыздардын ордуна орустар келип отурукташты деп болжошкон.

Г.Миллердин пикиринде, кыргыздар ал убакта «Сибирден таптакыр башка жакка ооп кетишкен». Башкалар бөлөк пикирде болуп, анын ичинде профессор Н.Козьмин элдин бир бөлүгү гана көчүрүлүп кеткен, ал түгүл алардын көпчүлүк бөлүгү кайра көчүп келген, ошондуктан калкынын курамы азыр да XVII

кылымдагыдай кала берген деп ойлошкон. Профессор Н.Козьминдин пикириндей, мурунку кыргыз жергесинин калкы – орустар атагандай «минусиндик татарлар» «автохтондор» деп эсептелген Енисейден алынып кеткен кыргыздар жөнүндө так маалымат жок болгону менен 1746-ж. Усть-Каменогорскиге келишкен «кыргыз-калмактардын» айткандары боюнча, «аларды Ургага көчүрүшкөн» жана ал жерде бийлик жүргүзүп турган кунтайчы Галдан Цэрэнге (1727-1745 ж.) салык төлөп турушкан. Канчалаган кылымдар бою кыргыздар мекендеген жерлерге сырт жактан бир канча мамлекеттер көз арткан. Себеби Енисей боюндагы жашаган кыргыздардын ээлеген орду сууга мол болгон. Енисей дарыясы Чыгыш Саян тоосундагы Кара-Балык деп аталган көлдөн башталат. Сибирдин түштүгүнөн Саян тоосунун мөңгүлөрүнөн куралган дарыя тоолорду, терең капчыгайларды, талааларды, токойлорду аралап агып Түндүк муз океанына барып куят. Енисей дарыясынын сол жээгинде түз талаалар созулуп, оң жак жээги бийигирээк келип, токойлуу бөксө тоолор орун алган. Ушундан улам ата-бабалар Миң-Өзөн же Миң-Суу өрөөнү деп атап алышкан. Ойдуң жерлер кара топурактуу келип, дыйканчылыкка өтө ыңгайлуу. Аба ырайы жайкысын жылуу келип, дан эгиндер айдалып, бышып, мөмө – жемиштер, жашылча жана башка бакча өсүмдүктөрү жакшы түшүм берген. Саян, Абакан, Ала тоолорунун боорлорун чер токойлор каптап, асман тиреген карагайлардын бир канча түрлөрү бар. Миң Суу өрөөнүндөгү токойлордун байлыгы тышкы элдерди суктантбай койбогон жана алар көз артышкан.

Кыргыз жергесинде жашаган көчмөндөрдүн маданий жана экономикалык байланыштары өз доорунда бир кыйла кеңейген, кыргыздар кай жерде жашабасын адам сөөктөрү көмүлгөн бейиттер, андан табылган буюм, жабдыктар айгинелеп турат. Мында укмуштуудай кооз курал-жабдыктар, буюм-тайымдары жалаң эле алтын, жез, күмүш, фарфор буюмдары эмес, айнек бумдары соода сатыкта жүргөн. Енисейлик жана Ала-Тоолук кыргыздар Улуу-Жибек жолу аркылуу карым-катнашта болгону байкалган. Буга далил катары Кетмен-Төбө өрөөнүндө өтө көп санда окшош табылгалар табылган. Кыргыздардын этникалык жактан байланышы да соода-сатыкка көп байланыштуу болгон. Көчмөн кыргыздар ар жерлерге көчүп-

конуп жүргөн убактарда төөлөргө жүктөрүн артып алып, жакынкы жана алыскы кошуна элдер менен мамилелерин өркүндөткөнү, анын ичинде этномаданий жана экономикалык жактан тыгыз байланышта болгон. Кыргыздардын башка этностор менен болгон байланыштары этногенездин калыптанышына чоң таасирин тийгизген [14, 449-450-б.]. Алардын сөөктү коюу маданиятында казанактуу (катакомба) жана үнүп казылган мүрзөлөрүндө сөөктөр менен кошо буюмдар үчүн жайлар бар. Экинчи түрү – үнүлүп казылган көрүстөндөрдүн казылыш айрымасы, баатырлардын, белгилүү адамдардын мүрзөлөрүн терең жана бийиктеп казышып мүрзөлөрдүн ичине алардын азем буюмдарын, ат жабдыктарын, курал-жарактарын, алтындан, күмүштөн жасалган идиштери кошо коюшкан. Экинчи түрү – үнүлүп казылган көрүстөндөрдүн казанактуу казылган мүрзөлөрдөн айрымасы, анын бир капталы үнүп казылып, сөөк ошол жерге коюлат. Кыргызда бул эки түрлүү казылган көрүстөндөргө сөөктөрдү койуу колдолунуп келген [56, 47-49-б.]. Мындан тышкары аскага, ташка чегилген сүрөттөр, жазуулар, карапа идиштерге сүрөттөрдү тартышкан. Ушунун өзү эле кыргыздардын маданиятынын жогору деңгээлде өнөккөнүнөн кабар берет.

Көчмөн турмушта жашаган кыргыздар дайыма бир жерден экинчи жерге жайыты жана жашоого ыңгайлуу болгон жерлерге көчүп-конуп жүрө берген. Алтайдан Тянь-Шаньга өз туугандарына жакын келгени, ээн-эркин турмушту сүйгөнүнөн кабар берет. Тянь-Шандагы кыргыздарды И.Унковский ойроттор сыяктуу эле буруттар деп, «Буруттар туз көлүнүн жанында көчүп жүрүшөт» дейт. Енисейден алынып келинген кыргыздар Ысык-Көлдү ушундайча атаган.

Бул маалыматтар Унковскийдин журналында жана журналга тиркелген картада кенен чагылдырылган. Кыргыздарда салт катары өлгөн адамды жоктоп кошок кошуу салтуу мүнөзгө айланып калган. Байыркы доордон азыркыга чейин өлгөндөрдү чоң кайгы менен узатуу, ал адамдын коомдогу ордун баяндап кошок кошуу салты кылымдап жашап келген. Өлгөн адамдарды мүрзөгө коюу өзгөчө кыргыздарга тиешелүү болуп келген, орхон-енисей жазуулары мүрзөлөрдүн үстүнө коюлган эпитафиядагы тексттер кошок формасында жазылганын айтат. «Урга» дегени кунтайчынын Илеге жакын жерге жайгашкан ордосун билдирген.

Унковский куңтайчи Цэвэн Рабдан (XVII к.) акыркы жылдарында бийликке келген «казак ордосу менен чектеш Тузкөл айланасында көчүп жүрүшкөндөрдү бурут деп аталган элди басып алды» деп жазат. Буруттар 500 түтүндөй жана алар үч миңге жакын «жоо-жарактуу кол чыгара алышат» [55, 227-б.].

Мында кыргыздардын турмуштук (социалдык) абалына карганда жайгашып жашаган жери картада Ысык-Көлдүн батыш тарабы делет. Ренат картасы (чынында, 1733-ж. Ренат алып кеткен калмак картасы) деп аталган картада буруттар Ферганада, Сыр-Дарыянын түштүк жагында белгиленгенине караганда, мүмкүн, кыргыздарды Тянь-Шандан ойроттор сүрүп чыгарган. Кыргыздардын кыйла бөлүгү, түндүк кыргыздар Фергана аймагына сүрүлгөн. Ошого карабастан Иле дарыясынын аймагында жана Тянь-Шанда кыргыз урууларынын бир бөлүгү калган. Мындан тышкары, Кашкар тарапта, Фергана чөлкөмүндө кыргыздар өтө көп болгон. Чарбалык жактан кыргыздардын социалдык-экономикалык абалынын жашоосундагы күнүмдүк турмушун чечип турган, албетте, жылкы, кой, эчки, мүйүздүү малдар өтө чоң рольду ойногон. Алардын сүтү, эти тамак-аштын негизги өзөгүн түзгөн болсо, ушул эле малдардын жүн, терилери үй тиричилигинде жана соода сатык алакаларында кеңири пайдаланылган [101, 108-112-б.]. Автордун айтуусунда, кыргыздар орто кылымда көчмөн малчылар болушкан, ал эми алардын бийи астында уруулар чарбанын башка түрлөрү менен да кесиптенишкен. Унковскийдин элчилик кызматы жөнүндө баянында, орустар менен ойроттордун ортосунда 1716-ж. Иртышта болгон согуш жөнүндө аңгемеде «кыргыздар менен теленгуттарды өзүнөн кетип калбасын деп коңтайча (куң-тайчи) алып кеткени айтылат. Хун-тайчжи Цэвен-Раптан 1723-ж. августа Унковский менен сүйлөшүүлөрүндө «Обь дарыясында жашаган биздин кыргыздар кузнецкиликтер менен красноярскиликтер тарабынан ал жерден сүрүлүп калышты жана кубаланышты» деп даттанган [14, 56-б.].

Көчмөн кыргыздар мал чарбачылык менен аракеттенип дайыма малдарын чөптүү оттуу жерлерге жайып, аба ырайы ыңгайлуу, суусу мол жерлерди тандап көчүп – конуп жүргөнү менен алардын бардыгы эле көчмөн-малчылар боло бербеген. Өрөөндүү жерлерде жашагандары мал чарбачылык менен бирге

дыйканчылыкка көбүрөөк көңүл бөлүшкөн. Мусулман мамлекеттеринде кыргыздан келген малдан эң биринчи барктуусу жыпар болгон. Ал убакта жыпар Тибет менен Кыргыздан келген. Жыпар кыргыздардын сырткы соода маданиятында негизги рольду ойногон. Кыргыздарда жыпардын кошумча аты болгон (жыпар – киндик), жыпар – киндик кыргыз тоолорунда тоо эчкилеринин текелеринен гана алынган. Андан ошо кездеги жогорку бийликтеги адамдардын ханышаларына, хандар, ханзада ар чөптүн кошулмасынан жыты буркураган атырларды даярдап сатышкан [43, 236-б.].

Кыргызстандын түндүгүндөгү элдер мал чарбачылыгы менен кесиптенишкен болсо, түштүгү Фергана тараптагылары мал чарбасын дыйканчылык менен айкалыштырган. Мал чарбасында короо-короо кылчык жүндүү койлорду, тоого ылайыкташкан үйүр-үйүр жылкыларды, топоздорду, эки өркөчтүү төөлөрдү, уйларды багышкан. Дыйканчылыкка ылайык жерлерде сугат иштери өнүккөн. Буудай, арпа, сулу, таруу айдашкан. Сүт менен эт негизги азык-түлүктөрүн түзгөн, жүндөн, өсүмдүк буласынан жип ийрип, кездеме токушкан. Териден кийим, ат жабдыктарын тигип, идиштерин жасап сатуу кеңири колдонулган. Зергерлер буюмдарды айбандардын колодон жасалган сөлөкөттөрү менен өтө чебер кооздоп сатышкан. Мындан тышкары алтындан, колодон, жезден жасалган идиштер, буюмдар, ар түрдүү кооздуктар, өзгөчө айбанаттардын сөлөкөттөрү жасоо жана сүрөттөрү түшүрүлгөн өнөрлөр жогору бааланып, кербен жүргүзгөн убакта колдон-колго өтүп турган. Ошондуктан Енисей менен Тянь-Шаньда жашап турган кыргыздардын соода-сатыгы Жибек жолу аркылуу чыгыштан батышка, батыштан чыгышка байма-бай кербендер аркылуу жүрүп турган [14, 33-б.].

Ал кезде кыргыздар негизинен бардыгы боз үйлөрдө жашашып, жайкысын жайлоо, күзгүсүн жайлоолордон көчүп келип, кыштоолордун отуна тийишпей талааларга малдарын жайышып, кышында кыштоолорго көчүп барышып, жазгысын жаздоого көчүп-конуп жер которуп турушкан. Өрөөндөрдө болсо үстү токой дарактарынын кабыктары, камыштар менен жабылган алачыктары да болгон. Боз үй кийиздери койдун күзгү жана жазгы жүндөрүнөн жасалып, чатырлары да кийиздер менен жабылган [14, 34-б.]. «Сиюй чжи» («Батыш

аймактар баяны») деген кытай булагында, кыргыздар мал күтүп, ашканын Чыгыш Түркстандын жергиликтүү калкына соодалашкан, же болбосо данга, кездемеге айрыбашташкан [59, 78-79-б.]. Кыргыз жерлери аркылуу кытайларга өткөн Е.Тимковскийдин жазганы боюнча, чыгыш Түркстандын ары жагында жашаган кыргыздардын боз үйлөрдө жашагандыгы, алардын тамактары – малдын эти, сүттөрүн ар кандай тамакка пайдаланышып, суусундукка кымыз ичишкен [57, 234-235-б.]. Кыргыздардын экономикасында жылкылар негизги орунду ээлеген. Ансыз көчмөн элдин мал чарбачылыгын жылкысыз элестетүү кыйын. Алыскы бийик тоолуу жайыттарда аңдап, аныктап көчүп-конуу, мал кайтаруу, тегиз талааларда дыйканчылык кылуу маанилүү болуп, жашоолорун жакшыртууга өбөлгө болгон [112, 31-41-б.]. Тукумдуулугу жагынан топоздор тува, алтайлыктар сыяктуу Евразиянын башка көчмөн элдеринде да болгон. Топоздор майлуу сүт, даамдуу эт, калың тери, сапаттуу кыл берген. Бийик тоолуу шарттарда мине турган жана жүк артуучу, ташуучу жаныбар катары колдонулган, бара-бара дыйканчылык иштерине да пайдаланылынган. Кыргыздарды мал чарбачылыгын төөсүз, кой, эчкисиз элестетүү кыйын. Айрыкча төөгө оор жүктөрдү артып, алыскы аралыкка көчүп-конууда негизги каражат катары колдонушкан. Башка элдер менен этномаданий алака түзүүдө, соода байланыштарын чыңдап, өнүктүрүүдө зор мааниге ээ болгон айрыкча көчмөндөр отурукташкан элдердин ынтымагын камсыз кылууга зор өбөлгө түзгөн. Салттуу экономикадагы негизги тармак болгон көчмөндүү мал чарбачылык, кыймылдуу жашоо образына, коомдук уюмдашууга, турмуштук мамилелерге чечүүчү таасирин берген. Жыл мезгилдерине байланыштуу жайыт байлыктарын пайдаланууда кыргыздардын мал чарбачылыгынын маанилүү орду болгон. Жер шартына байланыштуу аба ырайынын ар кандай өсүмдүктөрдүн бышып жетилиши, жаан-чачын убактысы, кардын калың түшүшү сыяктуу бир катар орун алып көчүп-конууга түрткү берген. Жылдын ар мезгилинде, жаздоо, жайлоо, күздөө, кыштоо болуп төрткө бөлүнүп, малчылар чарбаны уюштуруунун сырларын мыкты өздөштүрүп, бай тажырыйбаны кийинки муундарга өткөрүп турган [57, 234-235-б.].

XVII-XVIII кылымдарда кыргыздар жерди сугарып айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү кеңири жайылгандыгын кытай жазма булактарында тастыктап турат. Бул мезгилде кыргыздардагы дыйканчылыктын кыйла тездик менен өнүгүшүн К.И. Петров «белгилүү аймактарда туруктуу жайгашуу мезгили менен коштолуп башталган терең процесс» катары бааланган. Буга чейин эле орун алып келген дыйканчылык айрыкча ушул доордон тартып жогорулоо абалында жүргөн, мал чарбачылыгында барган сайын өнүгүү ыкмаларынын элементтерин колдонууга негиз түзгөн [84, 86-87-б.]. «Сию чжи» тарыхый булагында Кожо Муяр (Кожомжар) баштаган кыдырша, тейит, бостон ж.б. тогуз бурут уруусу тоо булактарынан суу жүргүзүп, жер иштеткендиги тууралуу маалымат бар. Ушул эле булакта Кашгардын батыш тараптагы Алайда буруттардын төөлөс, кыпчак, азык, бостон, мундуз, багыш, найман, басыз урууларынын эзелтен берки конуш журту экендиги айтылат. Ошондон улам, калкынын азык – оокатты Кокондон соодалап алаары белгиленген [60, 126-127-б.]. XVIII к. көчмөн кыргыздардын Орто Азияда ээлик кылган жерлери түндүктөн, түштүккө карай созулуп жатты. Таластан – Балкаш, Гиндикуш – Жаркенге чейин созулса, батыштан чыгышка карай Ташкенден башталып – Бухара, Жунгария – Тибетке чейин жетти. Негизги ээлеген аймактарды тоолуу жерлер түзүп Тянь-Шань, Алай тоолору карап турду. Кыргыздар жайгашкан жерлер географиялык жактан эң ыңгайлуу келип, байыртадан бери тоолуу аймактардан Евразиялык соода жолу катары Улуу Жибек жолу өткөндүктөн чарбалык, соода-сатык үчүн элдерге жакшы шарт этногенез тармагы түзүлүп, мал чарбасы жана жер иштетүүгө зор көңүл бурулган.

Мал чарбасын өнүктүрүүдө тоо жайыттарына бай келгендиктен кара малдарды жеке өзүлөрүнө гана көбөйтпөстөн, өткөн-кеткен кербендер үчүн да жакшы шарттарды түзүп берип, малдардан союп, тамак-аш менен камсыз кылган. Жүк ташууда: ат, төө, өгүз күчтөрү менен камсыз кылып, мындан тышкары өзүлөрүнүн жашоо шарттарына көңүл бурган. Тоо арасында ар кандай климаттык оор шарттарга карабай, өзүлөрү мекен кылган ыйык жерлерин көздүн карегиндей сактап, сырттан басып келген баскынчыларга стратегиялык жактан экономикалык мыкты жерлерин кармата бербей, пайдалуу жерлерин коргоп турушкан. Жат

элдердин кирип келгендерине аянбастан сокку уруп, өз жерлерин таштап кетпестен, алардын өз жерлерине бийлик кылышына жол бербей, Улуу-Жибек жолуна үстөмдүгүн жүргүзө берген [93, 12-13,19-20-б.].

Казак тарыхында, «Кыргыз, казак эли XVII-XVIII кк. карама каршы эки класска бөлүнгөн: феодалдардын классы, бул бөлүккө – хандар, султан (төрө), мында феодалдардын – уруу мыктылары (бийлер, байлар жана баатырлар) кирген болсо, экинчи тобуна – феодалдарга көз каранды болуп, баш ийген көчмөндөрдүн: кедей, дыйкан, малчыларынын тобуна турган кулдар түзгөн» [44, 326-б.]. Ф.Энгельстин айтуусунда, «Хан деген феодалдык коомдун бүткүл иерархиясынын бийлик башчысы катары таанылган, ансыз вассалдар иш кыла алган эмес, бир эле убакта тынымсыз дүрбөлөң салып турушкан» [117, 410-411-б.]. «Феодалдардын эн жогорку аристократиясын султандар (хандар) түзгөн. Алар мындай жогорку бийлик ээлеринин байлыктарына карабай, укум-тукумудары укуктуу болгондуктан, жылына өтүүчү жыйында султандыкка өз өкүлүн бийлик башына хан кылып шайлаша берген» [61, 171-б; 29,36-б.].

Ээн жаткан жерлерге тараган көчмөн кыргыз эли документтик булактарда жазылгандай, түндүктөн түштүккө Талас-Балхаштан Гиндикуш-Жаркенге чейин жана батыштан чыгышка карай Ташкенден-Бухара, Жунгария-Тибетке чейин отурукташкан. Негизги аймактар ушул жерлерде топтолуп, калган бийик тоолуу Тянь-Шань, Алай жактары жана ага жакын жерлер калып, азыркы учурдагы Кыргыз Республикасынын ээлеген жерлерин бүтүндөй камтыган [116, 72-76-б.].

Географиялык ортолордо кыргыз эли отурукташып, ээлик кылып, байыртадан бери келаткан татаал Евразиянын соода (кербен) жолу катары эсептелген Улуу Жибек жолу, канчалаган ээн жаткан жерлерде кыргыздар чарбачылык кылуу менен бирге тогуз жолдун тоомунда пайдалуу киреше берүүчү тармакка айлантып – көчмөндөрдүн мал чарбачылыгын жоорку деңгээлге жеткирип, жерлерди иштетүү жана соода жүргүзүү боюнча өз кезегинде кыргыздын Ош, Өзгөн шаарлары жанданып турган.

Отурукташкан тоолуу аймак мал жайыттарына кенен болгондуктан, малдарын оңой эле багып өзүлөрүнүн жашоо-турмушуна ыңгайланган

кербендердин каттосунда азык-түлүктөр менен камсыз болуп, андан сырткары дагы алардын оор жүктөрүн ташып берип турушкан. Эң негизгиси, сырттан каттап турчу кербен жүргүзгөн соодагерлер көпчүлүк учурларда азаптуу бийик тоолуу шартта кыйынчылыкка дуушар болушканда, өзүлөрүнүн кызматтык жардамдарын аянбай берип, ата-бабалардан келген тажрыйба, жөндөмдөрү аркылуу жол көрсөтүп аларга да, өзүлөрүнө да пайда келтирип турушкан. Ушундай тоолуу жактарда жашагандарына карабай, көчмөндүк мүнөз бир катар элдерге таасири тийип, көптөрү четте бөлүнүп калгандыктан өз бойлоруна тартып жана ынтымакта жошоо үчүн кошо аралашып жакшы шарттарды түзүп турушкан [64, 310-311-б.], андан башка дагы ошол убактагы талапка ылайык экономиканы иш жүзүнө ашырууда анын тийиштүү болгон жолдорун коомчулукка көрсөткөн. Мында кыргыз эли бүтүндөй ээлик кылган аймактарда өзүлөрүнө эмне таандык, эмне керек экенин жакшы түшүнүп, бири-бирине көмөктөрүн көрсөтүп турган.

Чыгыш Түркстандын башкаруучулары менен XVII кылымдын ичинде кыргыздар үчүн жакшы шарттар түзүлгөн. Жуңгар хандыгы түптөлгөнгө чейин Теңиртоо жана сибирдик кыргыздар өзүлөрүнчө байланыштарын үзбөгөн, кээ бир убактарда өз ара кан төгүшкөн кармашуулар болуп келген [59, 125-б.].

Кыргыздын башкы башкаруучу бийлери ар кайсыл жерлерде бөлүнүп жашагандары менен өзүлөрүнчө биригүүсү болгон, ошол эле учурда бири-бирине көз каранды болгон эмес. Катардагы жөнөкөй көчмөндүн укугу жана милдети, менчикке ээлик кылуулары ички уруу тобунун тартибине негизделген, ортолук жерлер, майда малдар менен кара малдар бийлердин колдорунда болгон, ушунун негизинде катардагы адамдар көз каранды болуп турган.

Ошол убактын тарыхый булактарында, кыргыздардын бийлеринин жалпы тартиптеги укуктарында мындай делет: «Аларды башкаргандардын (кыргыздар-буруттар – Б.К.) 10 – 20 аймактары, бөлөк башкаруучулардын 20 – 30 аймактары болгон. Аймактын жашоочуларынын көз каранды малайлары (албату) болгон. Баары тең кыргыздар (буруттар), бирок алардын бир канча бийлери болгон. Ар бир бий өзүлөрүнүн тийиштүү жерлерин башкарган жана алардын карамагына берилген, ишенимдүү адамдары болгон. Өзүлөрүнүн күчү жана бийлиги экинчисине тең

келип, бири экинчисине баш ийген эмес. Эгерде бий каза болсо, анда анын ордуна уулун же болбосо бир тууганын коюшкан, бөлөк адамдар боло алган эмес». Сырткы элдер менен сүйлөшүүлөрдө кыргыз бийлери көз каранды эмес башкаруучу катары алака түзө беришкен.

Бийлерге караган айылдык жашоочулардын үй-бүлөлөрү же уруу топтору ар кандай болушкан: ондон тарта жүзгө чейин ал тургай миңге, андан да көбүрөөккө жеткен. Мисалы, нойгуттардын бий тобунда, Музарттын айланысында көчүп жүрүшкөндөрүн алганда 1758-ж. «85 үй-бүлө баш ийип турган». Кушчу бий тобу 1785-ж. 100 үй-бүлөнү башкарган. 100 үй-бүлөгө жетпегендерди, майда топтор деп коюшкан. Орточолору эки жүздөн жети жүзгө чейин же миңге жеткен. Эң чоң делген бийлер, мисалы, Ысык-Көлдүн жээктеринде саяктар, сарбагыштар, Таластагы сарууларда баш ийгендер 4-5 миң боз үйлүү, мындайча айтканда саны 20-30 миң адамга жеткен. Уруулардын топтору арасында бир канча майда, орто жана чоң бийлери болгон, бирок уруулар арасында тууган, тууган эместери деле кошула берген. Мисалы, XVII к. аягында кыпчактардын тобунун арасында белгилүү болгондой, жок дегенде эле беш бийи болгону анык. XVIII к. орто ченинде чериктердин тобунда белгилүү сегиз бийи, кушчуларда – сегиз бий, чоң багыштарда – алты бийлери болгон. Ушундай эле башка топтордун арасында да бийлер болгон. Капитан Андреевдин билдирүүсүндө, кыргыздардын XVIII к. 80-жылдарындагы бириккен башкаруучулардын катарын түзгөндөр: сарбагыштарда – Атаке бий, саяктарда – Кадай бий, солтолордо – Кышыбек бий, моголдордо – Бирназар бий, желдең-кесектерде – Шапак бий, бостумактарда – Ташыбек бий, бугуларда – Бирназар бий, кытайларды – Муса бий, сарууларда – Сейит бий болушкан. Ушул эле уруу топтору бир убакта эле саясий-административдик бирикме катары эсептелгенин орустун саякатчылары жана тарыхчылары ошол убакта «волостор» деп аташкан.

Кыргыздардын экономикалык-чарбалык жана жалпы коомдук турмушунун өзгөрүүсү XVI-XVIII кк. идеологиялык жаңылануу менен коштолуп, феодалдык доордо диний көз караштар өзгөргөн. Мурдараак XV к. кыргыздардын моголунда үстөмдүк кылып келген дин «ислам» болгон. Элдердин исламдашуусу XIV-XV кк.

чоң деңгээлде жүрүп, кээде динге өтүү күчкө салуу жолу менен болуп, мисалы, Мухаммед-хандын (Мухамед-Садык Кашгари) тушунда (башкаруусу 1408-1415 жж.), мусулман динине өтүүнү каалабагандардын баштарына чалма ороп «мыктарды» кагышкан. Кыргыздар XIV к. чейин жаратылыштын ар кандай кубулуштарын бийик тутуп келгендерди «язычник» дешип, өзүлөрүнүн сыйынуу, ишеним салтын карманышкан. Ал тургай XVI-XVII кк. аралыгында өзүлөрүнүн кудайына (идолуна) сыйынышкан. Кыргыздарда исламдын таралышы негизинен XVII-XVIII кк. чейин жүргөн. Ошондой болсо да исламдашуу салыштырмалуу караганда үстүртөн жүргөн. Көпчүлүк учурларда кыргыздар өзүлөрүнүн сыйынууларын сактап келишкен, ушул себептен кыргыздарды кээде Орто Азиянын коңшулаш элдери, «жарты диндүү» «капырлар» дешкен. Көчмөн кыргыздарда атайын динге кызмат кылгандар жок болгондуктан, мечит, медреселери аз санда болгон [43, 238-240-б.].

3.2. Кыргыздардын коңшу этностор менен саясий чөйрөдөгү мамилелери.

Кыргыз элинин калыптануу процесси эң эле татаал жана эки миң жылга жакын убакка созулган. Бул өтө татаал, чаташ маселени бир мааниде чечүүгө эч мүмкүн эмес, ошондуктан окумуштуулар эки жүз жылдан ашуун убакыттан бери ар түрлүү илимий божомолдор менен алек болушууда. Чыгышты үйрөнүү боюнча эң чоң окумуштуу Л.Н.Гумилев: «бир ата-бабадан чыккан этнос жок, болгон эмес жана болууга мүмкүн эмес. Бардык адамдардын атасы менен энеси болгондой эле бардык этностун эки же андан көп ата-бабасы болот» деп бекеринен айтпаган [53, 22-б.].

Чыгыш Түркстандын айланасында жашап турган кыргыз урууларынын XVII-XVIII кылымдарда калмактарга каршы көз карандысыздык күрөшүн жүргүзүп келгендиги жөнүндө XVIII кылымдын 70-жылдарында кытайдын кол жазмаларында «Сиюй чжи» («Батыш жериндеги жазма») деген белгисиз автор тарабынан жазылган китебинде, көчмөн кыргыздарга таандык болгону айтылат. Анда уруулук жагынан туугандык-тамырлашып келгени байыркы - усундар, түрктөр, уйгурлар, огуздар, монголдор жана ойроттор менен байланыштары бар

экенин айткан. Бул автор элдердин түпкү уруучулук жагы эки канат элден тарап, XVI кылымдын биринчи жарымына таандык экендигин айтат. Кыргыздардын тарыхында толугу менен аныкталганы жана бир мезгилдерде кыргыздар Тянь-Шань жерлерине отурукташып, бул жерлерде буга чейин жашаган кээ бир элдердин айрым бөлүктөрүн кубалап чыгышып, мурда жашап турган – моголдорду өзүлөрүнө сиңирип, аралаш жашап калышкан. Бул доордо кыргыз урууларынын ынтымакташып жашоосу, ынанымдуу күч алуусу – а дегенде эл башында турган могол ханы Султан Халил менен, андан кийин Мухаммед кыргыз менен байланыштуу болгон. Мындай абалга көчмөн кыргыздардын жашоодогу жакшы саясий абалы жана жашоо шарттынын турмуштары түрткү болгон. Кыргыздардын уруулар арасындагы ынтымак-ырашкердиги, «оң», «сол» канаттарынын уюмдашкан бирикмелери, аскердик-саясий ишмердигинде кошуна элдер менен тынчтыкта жашоосуна өбөлгө түзгөн. Кыргыз уруулары отурукташып конуш алган жерлеринде аскердик-башкаруучулукка өтө муктаж болуп, жерлерди туруктуу пайдаланууда отурукташуунун зарылчылыгы болгон. Ушунун натыйжасында, кыргыздардын уруулар аралык жакындашуусунда «оң», «сол» канаттары бөлөк элдерге салыштырмалуу абдан бекем болгону менен айрымаланган [122, электр. ресурс.].

Кыргыздардын XVII кылымдын башында каршылашкан эки душманы болгон – Түштүк – батыштагы жуңагарлар, Түндүк – батыштагы орустар, бирок аларга милдетүү түрдө салыктарын төлөп турушкан. XVII кылымда орустар акырындап отуруп Ысар мамлекетинин жерлерин батышынан ээлик кыла баштайт. 1604-ж. «Томск таянычын» (острог), 1618-ж. «Кузнецк таянычын» (острог) жерлерин, орустардын аскерлешкен отурукташуусу болуп жатат деген шылтоо менен, колониялык бийлик биротоло ээлеп алат [56, 90-б.]. Кыргыз урууларынын топтору жана ага кошулган уруулар биригип, өзүлөрүнүн географиялык жактан орун алган белгилери менен бирдиктүү этносаясий «Хонгорой» деген бирикме болгон. Түрк изилдөөчү Б.Т.Татаринцевдин айтуусунда, «хонгорой» деген сөз Орто Энисейдеги (Кем) ээлик кылган тоо-талаа аймактарында жашагандарды айтышкан [115, 7-б.]. Ушунун негизинде жаңы пайда болгон хонгорой этносу кыргыз урууларынын

арасында таасирдүүлүккө ээ болгон. Хакас тилинде бир (хакастар түшүндүргөндөй хонгорлордун урпагы) жыйынтыкка келгенде, тарыхый аты «Хоорой» аталган. Тюрколог Э.Тенишевдин пикири боюнча, енисейлик кыргыздардын тили «этнос менен бирге тарых ареназынан да жок болгон» [97, 7-б.].

Изилдөөчүлөрдүн тактаган чындыгына караганда, фуюй кыргыздары енисей кыргыздарынын бир бөлүгү, алгач Жунгарияга 1703-жылы көчүп келип, отурукташып, андан кийин 1757-жылы Манжурияга көчүп кетишкен. Уруу катары, азыркы хакастардын негизги уруусунан турган. Фуюйлук кыргыздардын уруулар арасында: табан, ичеге, бельтир, ортыр же кыргыз, хапхын дегендери болгон [95, 78-79-б.].

XV-XVII кылымдарда негизги Хонгор этносу менен катар Саян-Алтайда башка дагы эки этнос— сояндар жана теленгит уруулар түзгөн. 1703-жылы бүтүндөй Хакас-Миңсуу аймагындагы отурукташкан элдер Жуңгар хандыгынын ордосунун тегерегине көчүп барышат. Ушул жер которуу (миграция) окуясынан кийин бир канча енисейлик кыргыздардын тукумдары күтүлбөгөн окуядан кийин, хонгор этносу бет алдынча болуп (айрымдары кайтып келген) кеткен. Сибирь бийлиги чабылып «жер-жерлерге» бытранды болуп бөлүнүп кетүүгө чейин жеткен. Ал тургай тарыхый аты болгон енисейлик кыргыз «хонгорой» деген атынан ажырап эксэтноним «тадар», болбосо татарлар делип кетти. Акыл-аң сезимдин этностук трансформациясы жүрүп, XVIII кылымда жана андан кийинки аралыкта Россия мамлекетинин карамагына өтүп, миңсуулук татарлар деген атка ээ болот. Хакас элинин «жасалма аты» пайда болуп Хакасия деп аталат. Сибирди изилдегендер хакас деген этнос жок, анын ордуна Миңсуу чөлкөмүндө ар кандай элдер – качиндер, сагайлар, кызылдар, койбалы ал гана эмес бельтырлар болушкан дешип чыгышкан [89, 143-б.].

XIV кылымда Моңголдор ээлеп турган аймактардагы жогорку бийликтин төбөлдөрүнүн ич ара так талашуулары жүрүп, келишпөөчүлүктөр пайда болот. Ошол мезгилде (1368-ж.), кытайда моңголдордун Юань династиясы кулайт. Кийинки абалдын жагдайы XV кылымдан бери кыргыздардын бытыранды болуп

бөлүнүп кеткендеринин биригүүсүнө жакшы шарттар, мүмкүнчүлүктөр пайда болуп – Саян-Алтайдан XVII к. башында Миңсуу азыркы Хакасия сибирь аймагы менен чектешип, кыргыздардын анча чоң эмес төрт мамлекети түзүлгөн. Төрт хандыгынын баштары көтөрүлүп, улустар (элдер) мамлекет түзүүнүн негизин түптөй баштайт. Бул биригүүлөр XVI кылымдын аягында, XVIII кылымдын башында орус булактарында жазылгандай «Киргизская земля» делет. Мында «улус» – «землица» дегенди «эл –мамлекет» («дубан –эл») дегенди түшүндүргөн. Бул мамлекеттер бири-бирине тең укуктуу негизде биригип жана өзүлөрүнүн мамилелерин өз ара чечишикени менен, этностук жактан – сибирдик кыргыздар болгон. Бул мамлекеттерге ондогон түрк тегине тийиштүү болгон уруулар көз каранды болушкан, мындан тышкары түрктөшө баштаган эски тектеш: ке, самодийлер (алардын жалпы аты «кыштым» – көз каранды уруулар), аларга баймабай салыктарын төлөп турушкан. Мындай салыктардын түрлөрү, жогорку баадагы терилер «албандар» деп аталган. Төрт чакан мамлекеттин бийлик ээлери бүтүндөй кыргыз тегинен чыккандар болгон. Кыргыздын башкаруучулары өзүлөрүнүн бирдиктүү курултайында (съезд) чогулушуп, тышкы маселелерди биргелешип чечишкен. Мисалы, түндүк-батыштык орустардын жортуулуна жана түштүктөгү монголдордун чабуулуна кандайча каршылык көрсөтөбүз деген маселелерди талкуулашкан. Курултай атайын башкаруучу жетекчилерине кыргыздардын атынан ар кандай келишимдерди түзүүгө, ант берүүгө укук берген. Тектүү уруулардан чыккан мыкты адамдарды «негизги» деп эсептеп, улустарды (элдерди) башкарып, ал эми катардагы уруулардан чыккандарга көз каранды уруулар (кыштым-феодалдар) улустарын башкарган [59, 55-б.].

1618-жылдагы Иван Петлиндин элчилиги жөнүндө баянга караганда, Томскиден кыргыз жергесине чейин «адаттагыдай катуу жол жүргөндө он күндүк жол, кыргыз жергесинен Абаканга чейин алты күндүк жол, Абакандан Кемчикке чейин тогуз күндүк жол, Кемчиктен чоң көлгө чейин, башкача айтканда Убсыга чейин үч күндүк жол» делет. Петлинге чейин 1616-жылы кыргыз жерлери аркылуу Василий Тюменец жана Иван Петров өткөн. Кыргыздардын жеринин акими катары Немек төрө (Петлинде Немей деп атаган) эсептелген, ал бийликти атасынан алган.

Немектин кол алдында «Номча жана Кора деген эки мыкты төрө» болот. Кыргыздардын жергесинен ары карай «Табындардын жери болгон». Тюменецтин сөзүнө караганда – бул «ошол эле кыргыздардын жери, бирок бөлөктөр жашап, салыкты кыргыз жерине жана Алтан-ханга төлөшкөн». Мында, Батыш Монголиянын ошол убактагы акими Алтан-хан болгон. Иван Петлин кыргыз жеринен, башкача айтканда Немектин ордосунан Алтан-хандын жергесинин чек арасына чейин «жарым күн» гана жол жүргөн. Н.Козьминдин китебинде сөз болгон төрт хандыктын ичинде, Туба хандыгы башка үчөөнөн бөлөк каралган жана ал обочо турмушта жашаган деген корутунду чыгарган. Тюменецтин сөздөрүнө караганда, маданият жагынан тубалыктар башка кыргыздардан төмөн турган делет. Аларда уй, кой да болгон эмес, «жылкы менен бугу гана болгон». Бүткүл кыргыз жеринин улуу төрөсү катары орустар Алтыр ханды эсептешкен. Башка этносторго караганда орустар менен мурдараак карым-катнаш түзгөн алтысардык хандык Номча болгон, демек кара-езердик хан болгон [60, 124-б.].

Кыргыздардын коңшу этностор менен болгон байланышы жана саясий абалы да кошо өнүккөн. Бул мезгилде кыргыз элинин маданияты байыркы жана орто кылымдардагы Борбордук Азияда түптөлгөн бай маданий казынасы, миң түркүн мурастарды өзүнө сиңирип алган. Кыргыздар жашаган Теңир-Тоо системасы жана ага чектеш өрөөнүндө Батыш, Чыгыш жана Түштүк Азиянын калктарынын маданий, соода, рухий (диний) алакаларынын көпүрөсү катары кызмат кылган. Орто кылымдардан тарта Кыргыз жеринде жана канатташ аймактарда (буддизм), теңирчилик, шамандык ынаным, манихей, несториандык (христиандык), ислам, ламаизм (бутпарас дининин бир агымы) сыяктуу диндерге ишенген. Өз жазуусун жана дүйнөгө көз карашын жайылтууга аракеттенген ар кыл маданий аймактардын өкүлдөрү жашап, өз изин калтырышкан. Ар кыл тарыхый доорлор, ички жана тышкы согуштар, саясий, диний өзгөрүүлөр, жазуу маданиятындагы жаңыруулар, аргасыз журт которуулар жана башка кыйын кезеңдер маданий өнүгүүгө кедерги болуп турган.

Ойрот уруусунун тарыхына кайрылып көргөндө, кыргыздардын оозеки чыгармаларынын тарыхый айтымдарында жана кол жазмаларында жазылып

калгандары жок эмес. Мында белгилей кете турган нерсе, «Манас» эпосуна кайрылганыбызда кызыктуу окуялардан маалымат алабыз. Мисалы, IX-X кк. болгон тарыхый окуялардан сүрөттөлүп калган шивэй (татар), солондор Енисей кыргыздарынын ошол мезгилде саясий жактан жогорулап турган доорго байланыштуу болгон. Манасчы Сагынбай Орозбаковдун ойрот жөнүндө айтуусунда, Жакып бай байбичеси менен акылдашып, баласы жөнүндө кеп салган:

«Эркелетип отурбай,

Катыктырып көрөлү.

Сөз айтууга жатыксын,

Сөөгү бышып катыксын» деп, ойроттон чыккан Ошпур байга балабызды берели

деп, уулу Манасты чакырып:

«Карыгамын атаң – деп,

Кагылайын ботом – деп,

Жылкы, төөм малым бар,

Карып калдым мал табар

Кайда менин алым бар.

Араң бир жүз коюм бар,

Ошпур деген бир бай бар,

Алтай баксаң козусун

Коюбузга кошумча

Кой берер – деп оюм бар.

Бабаң Жакып мен – деди,

Балам, мал табар кезиң сен – деди,

Барып Ошпур козусун

Аз күнү багып бер деди». Жакып бай байбичеси менен баласын көндүрүп, Ошпур байга баласын ээрчитип келип:

«Барсыңбы Ошпур бай? – деди,

Жатырсыңбы жай деди.

Ошпур бай күттүң далайды,

Алып келдим мен сизге,

Козу багар малайды» – деп, баласын табыштайт [92, 48-б.]. Кыргыздардын бир бөлүгү Алтай аймагында жашап, ойрот-калмактар менен өтө тыкыс карым-катнашта болгондуктан алар жөнүндөгү маалыматтарды туура кабыл алып, аны «Манас» эпосунда чагылдырып, сактап келген фактылары учурайт. Мисалы, XIV кылымдын аягында түзүлгөн ойрот мамлекеттик бирикмеси тарыхта жана оозеки санжыраларда «Дөрбөн ойрот» (төрт ойрот) деген ат менен белгилүү болгон. «Манас» эпосунун ыр саптарында:

Төрт арыштуу ойроттун,

Төрөсүнүн баласы,

Кыл жакалуу ойроттун,

Кымбатынын баласы.

Алты арыштуу ойроттун,

Азиз кандын баласы.

Алтын Айдар чок белбоо,

Каракандын ботосу – деп, Алманбетке мүнөздөмө берилет. Мындагы «Төрт арыштуу ойрот» деген «төрт уруулардын бирикмеси, төрт уруудан түзүлгөн ойрот эли же мамлекеттик бирикме» делет [70, 138-б.]. Манасчылардын айтымдарында «Ойроттун баары каптады» дейт. Шакарим Кудайберды уулунун жазганында: «...ал убакта казактар менен каршылашкандар: катагандар (ойроттор), калмактар, өзбек, тажиктер (сарттар) болушкан» [103, 47-49-б.]. Бул түшүнүк В.В. Бартольд көрсөткөн: чорос, хошот, хойот, тыргоот деген төрт уруунун бирикмеси «ойрот - дөрбөн ойрот» деп аталгандыгын туюндуруп, тарыхый фактыны туура маалымдап турат. Ал эми алты арыштуу ойрот деген түшүнүк, «алты уруунун бирикмеси» катары кийинки мезгилдердеги ойрот-калмактардын мамлекеттик бирикмесин туюндурат. Орустун окумуштуусу, изилидөөчү И.Я. Златкиндин түшүндүрмөсүндө: «Ойроттордун союзунун курамында 14-кылымдын аягынан 17-кылымдын башына чейин хошоттор, жуңгарлар, дербенттер, 17-кылымдын башынан Жуңгар хандыгы кулаганга чейин хошоттор, жуңгарлар, дербенттер жана хойоттор болгон, ал эми 18-кылымдын аягында Волга боюнан Синьцянга чейин (мурунку Жуңгар кандыгынын аймагы) торгоуттар, ойроттор келгенден баштап

бул союздун курамы алты уруудан: хошот, хойот, чорос, дербент, торгоут, элоит турган». Ойроттун бул алты уруусунун бирикмеси жөнүндөгү түшүнүгү кийинки варианттарда да сакталган.

Сагынбай Орозбаковдун вариантында «Алтай деген эл бар деп, Алты зубун калмактын жердеп турган жер бар деп» (СО, 1. 83). «Манас» эпосунун тексттериндеги фактылар «Ойрот-жуңгар мамлекеттик бирикмелери» же «уруулардын бирикмелери» жөнүндө тарыхый жактан так түшүнүк берүү менен бирге, алардын карым-катнаштары, өз ара мамилелери тыкыс болгондугун билдирет. Ойрот-жуңгар мамлекеттик бирикмеси менен кыргыздардын өз ара байланыштары (тынчтык жана согуштук мамилелери) бир убакытты (14-18-кк.) ичине алгандыгын ар башка мезгилдеги тарыхый фактылардын эпосто чагылдырылышынан ачык көрүнөт. Ойрот деген сөз айрым учурларда «жалпы эл», «бардык эл» маанисинде да айтылат. Мисалы «Ойроттун баары каптады» ж.б. [70, 138-б.].

Белгилүү окумуштуу И.Б. Молдобаевдин көлөмдүү илимий монографиясы Кыргызстандын тарыхнаамасында биринчилерден болуп «Манас» эпосун тарыхый-этнографиялык булак катары изилдөөгө багытталган. «Манас» эпосунун дүйнөлүк маданияттагы орду, эпостогу кыргыз элинин этникалык тарыхынын, маданиятынын сүрөттөлүшү сыяктуу ири илимий маселелер изилденет. Жыйынтыгында, автор «Манас» эпосунун калыптануу дооруна токтолуп, «эпостун айрым сюжеттери хун доорунда жаралып, XX к. биринчи чейрегине чейин өнүгүп отурганын» айткан [69, 286-б.].

Орустун белгилүү тарыхчы – этнологу Л.Н.Гумилевдун айтканында, «Өткөн мезгилди карап көргөнүбүздө, байыртадан бери келе жаткан кыргыздардын өзүлөрүнө жана мамлекетине таандык болгон өзгөчөлөнгөн улуттук салттары болгонун эч ким танбайт, буларды эстен чыгарганыбыз туура эмес болуп калат» [32, 94-б.]. Бул улуттук салт боюнча кыргыздардын оозеки айтымдарында да айтылат Т Асановдун эмгегинде, эки «канатта» шайлоо өтүп жогорку чоң бий наамына шайлап турушкан [105, 108-б.]. Кыргыз элинин калыптанышына, этносаясий түзүлүшүнө оң канат, сол канат уруулук курамы маанилүү орунду

ээлеген. Ал кыргыз элинин отуз уул деп аталган абалкы уруулук түзүлүшүнүн эки бутагын түзгөн [4, 29-30-б.]. Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү – көчмөндөрдүн өзүнчө туугандык гана жамааты эмес, аймактык биригүүгө да алып келген. Булардын өзүлөрүнчө аймактык-саясий ээликтери болуп, өзүлөрүнүн малдарына койгон эн тамглари, жалпы аскердик урааны, өзүлөрүнүн туусу, ар бир башчы – бийлеринин мөөрү жана «кырк жигиттери» болгон. Чындыгында булар өз алдынча мамлекеттин жандуу өзөгүн түзүп, кичинекей мамлекет катары эсептелген [83, 152-б.]. Б.П.Гуревич, «кыргыздардын уруулук тобу (КУТ) чындыгында мамлекеттик бийликтин өзүнчө бир негизин түзүп турган» [33, 22-б.]. Кыргыздар шайлаган жогорку башкаруучулары, такай эле куралданган аскердик күч кармап турбаган, уруу бийлеринин үстүнөн үстөмдүгүн жүргүзбөгөн. Ошондуктан кыргыздардын жогорку башкаруучу бийлери бийлик ордунда калыстык иштерин жүргүзүп, уруу-жамааттарындагы жана алардын өзүнчө жашаган уруктардын ичинде болуп туруучу иштерине негизсиз кийлигише берген эмес. Алардын аскердик милдетине киргендер: - жортуул жасай турган убакта – аскер күчтөрүнө көзөмөл жүргүзгөн;

- сырттан душмандар кол сала турган элдердин элчилери кыргыздардын жардамына муктаж болуп биригүүгө суранса, алардын макулдугун алууга жөн билги карылардын кеңешин өткөргөн;

- коңшулаш мамлекеттердин өкүлдөрүн кабыл алган жана жөнөткөн;

- өз элинин туруктуулугун, ички тартибин сактоодо байыркыдан бери келаткан ата-бабалардын каада-салттарына таянган;

- ар кандай уруу аралык жаңжалдарды токтотууга, көчмөндөрдүн уруучулугун сактоону жана негизги казылык иштери боюнча көзөмөл жүргүзгөн;

- жылына өтүп туруучу курултай иштерин акмалап, тескеп турган.

Мындай учурларда, той, аш жана башка ар кандай элдик оюн-зоокторду, көпчүлүктүн майрамы болгон «Ноорозду» белгилеп, өткөрүп турган. Жогорку башкаруучу бийлер үчүн эл тарабынан кандайдыр бир салыктын түрлөрү

милдеттүү түрдө төлөнгөн эмес [39, 132-б.], мындай алакалар күнүмдүк турмуштун көнүмүшү катары каралып, орто кылымдардан бери көчмөн элдердин адети болуп, уланып келген [18, 63-б.]. Мындай адеттер, сый-урмат жана бийлик ээсине өз ыктыяры менен «тартуу»: жорго, аскердик кийим-жабдык тартууланып, мындан тышкары өзүлөрүнүн жакындарына «согум», дасторкон жайып сыйлашкан [85, 141-б.].

Кыргыз эли коңшулаш турган жуңгар, кытай, орус, казак жана башка элдер менен мамилеси тынч болгон эмес. Кыргыз, казактар менен жуңгарлардын ортосундагы мамилелер жана 17-кылымда Россия тарабынан башталган «Түштүк Сибирди өздөштүрүү» деген шылтоо менен Енисейдеги кыргыздардын жерин Россиянын басып алуу аракеттери бир кылымдай аралыкта жүргөн. Сырткы душмандардын ар кандай кол салуу аракеттеринин аркасында Енисейлик кыргыздар ар кандай жер которууларга аргасыз болгон. Ошентип Теңир-Тоолук кыргыз элинин калыптанышынын негизи түзүлгөн [59, 51-б.]. Теңир-Тоолук кыргыздар тууралуу топтолгон тарыхый даректерде алардын уюмдашуусуна байланышкан маалыматтар кездешпейт. Биз санжырадагы кабарлар жана айрым бир тарыхый маалыматтар аркылуу гана соңку орто кылымдардагы жана андан кийинки мезгилдердеги бул элдин этносаясий түзүлүшүн көз алдыга келтире алабыз. Санжырадагы маалыматтарда кыргыздар абалтан «отуз уул булгачы», «отуз он уул», «оң канат» - «сол канат» деген этносаясий бирикмелерди түзүп келген [56, 46-47-б.]. Элдик этнологиялык маалыматтарда кыргыз урууларынын эки канатынын келип чыгышы жалпысынан ушундай мааниде чечмеленген. Бала Айылчынын санжырасына ылайык, энчи бөлүштүргөндө, малды, жерди, экиге бөлүп, оң жагы Касы менен Ак уулга, сол жагы Куу уулга тийип, ошондон улам «оң», «сол» калгандыгы баяндалат [106,177-б.]. Кол жазмаларда «Кыргыздардын түштүк «тогуз уул» бутагына – кыпчак, каратегин, багыш, адигине, бөрү, найман, жору, төөлөс уруулары кирсе, түндүк «кыргыз бутагына» – саяк, сарыбагыш, кытай, кушчу, саруу, моңолдор, солто, ават, мундуз, черик уруулары кирет [114, 78-б.]. Ошол кезде саясий кырдаал болжолу, оң канат жана сол канат уруу бирикмелериндеги саясий тең салмактуулуктун бирдей абалда

сакталышын камсыз кылбаган сыяктанат жана XVI к. экинчи жарымында Оштун үстү Кара дарыяда оң канат уруулук бирикмеси – Адигине, Тагай деп аталган эки саясий бутакка ажырашына алып келген. Ушул тарыхый окуядан 200 жыл өткөндөн кийин, XVIII к. кытай даректеринде белгиленген батыш (түштүк-тогуз уул) жана чыгыш (түндүк-кыргыз) кыргыздары деп аталган уруулук саясий бирикмелердин (конфедерациясынын) негизин Адигине жана Тагай бутактары түзүп тургандыгын байкоого болот [108, 127.]. Тагай бутагынын курамын түзгөн жедигер, бугу, солто, сарыбагыш жана саяк урууларынын аттары учурайт. С.А. Абрамзон аталган булактагы «уруу-уруктук структуранын даана берилиши, XVI к. кыргыз элинин этникалык курамынын турукташып калгандыгын аныктайт», деп жазган [5, 27-б.]. Ошол кезде кыргыздардын Моголистандагы башка урууларды өзүнө сиңирип алуу жараяны жүзөгө ашып, кыргыздар өзбектер менен казактар сыяктуу эле өз алдынча саясий мамлекеттик түзүлүшү бар эл катары таанылган [111, 54-б.].

Изилдөөбүздү белгилөөдө, кыргыздардын ошол доордогу уруучулук жашоосуна көңүл бурулуп жана чачкынды болуп жашап турганы менен уруу, уруктан турганы, ортолорунда туруктуу тыгыз экономикалык байланыштар, өз ара бекем биримдик болгону менен бир бүтүн мамлекет боло албаган. Кыргыздардын ээлик кылган жерлери Түштүк Сибирден тарта азыркы Орто Азияга чейин созулуп, (XVII-XVIII кк.) эл аралык татаал мамилелердин натыйжасында элдин эсинде сакталып, кайсыл жерде жашабасын туулган ыйык мекенге айланып, ошол жерлерди ыйык туткан. Бир элди экинчи бир эл келип чаап киргенде, ошол жердин эли айласыздан сүрүлүп, ооду болуп, коомдогу тынымсыз күрөш дайыма отурукташкан элди жылдырып, сүрүп отуруп кыргыз уруулары тектеш эл катары бир ынтымакта болгону байкалат. Мына ушундай татаал шартта, кыргыз эли коңшулаш турган жуңгар, кытай, орус, казак ж.б. элдер менен мамилеси ар кандай болгон. Ушунун негизинде Кыргыз мамлекеттүүлүгү башка элдер сыяктуу эле көптөгөн урууларды өзүлөрүнө сиңирип алуу менен бирге, өз алдынча саясий жактан мамлекет катары таанылган.

Жыйынтыкта:

1. Кыргыздарды калыптанган эл катары «кыргыз» деген сөз кеңири колдонула баштаганда, уруучулук түзүлүш жаткандыгын, ар кандай уруктук топко биригип, кайрадан тарап, аймактык, психологиялык, маданий, тилдик жалпылык түзүлгөн. Кыргыздардын коңшу элдер менен болгон этностук байланыштары ички саясий өнүгүүсү, анын тарыхый маданияты менен кошо өнүккөнүн, кыргыз элинин элдик маданиятынын басымдуу бөлүгүн оозеки чыгармачылык түзөрүн орто кылымдардан бери эле европалык чыгыш изилдөөчүлөр баса белгилешкен.

2. Кыргыздардын көчмөн турмушу эң эле татаал болуп келгени айтылып, ар кандай этносаясий талаш-тартыштардын айланасында Борбордук Азия чөлкөмүндө бийлик өктөмүндө болуп, «Кыргыз каганаты» деген атка жетишкенден кийин, кыргыздардын доору байыркы Саян-Алтайда этностук башталыштардан тарта коомдогу уруулар түптөлгөнү көптөгөн этникалык курамдар, Саян-Алтайдан тарта Тянь-Шандык кыргыздарга чейин жеткен.

3. Кыргыздардын экономикалык-чарбалык жана жалпы коомдук турмушунун өзгөрүүсү XVI кылымдан тарта XVII-XVIII кылымдарда идеологиялык жаңылануу менен коштолуп, феодалдык доордо диний көз караштары да өзгөргөнү, кыргыз урууларынын топтору жана ага кошулган уруулардын биримдиги, географиялык жактан орун алган белгилери менен этносаясий «Хонгорой» же «Хоорой» деп аталган бирикме түзүлгөнү изилдөөдө такталып, фуюй кыргыздары, енисей кыргыздарынын бир бөлүгү Жунгарияга, андан нары Манжурияга көчүп кетишкени каралды. Уруу катары азыркы хакастардын негизги уруусунан турганы, фуюйлик кыргыздардын уруулар арасында: табан, ичеге, бельтир, ортво же кыргыз, хапхын деген уруктар менен катар эки этнос – сояндар жана теленгит уруулары түзгөн.

4. XVII к. башында Миң-Суу (Минусинск), азыркы Хакасия Сибирь аймагы менен чектешкен жерде кыргыздардын төрт башкы хандыгы: Езер, Алтысар, Алтыр, Туба мамлекети түзүлүп, булар бири-бирине тең укуктуу негизде биригип, өзүлөрүнүн маселелерин өзүлөрү чечишип турган убакта, сырттан көз арткан мамлекеттер болгондугунан бекеринен бирикпеген.

5. Кыргыздардын коңшу этностор менен болгон байланышы жана саясий абалында ички тарыхый маданияты да кошо өнүгүп, кыргыздар жашаган Теңир-

Тоо жана ага чектеш өрөөндөр – Батыш, Чыгыш жана Түштүк Азиянын мамлекеттеринин катарында маданий, соода, рухий алакаларынын көпүрөсү катары кызмат кылып келген. Кыргыздар жашаган географиялык орду белгиленип турган ордуларында «Төрт арыштуу ойроттор» коңшу этностор менен болгон байланышы жана алар менен Алтай аймагында тыгыз байланышта болгону келтирилди.

6. Отурукташкан элдер менен биргеликте кыргыздар дыйканчылыкты өркүндөтүүгө зор көңүл бурулушу жана коңшу элдер менен соода-экономикалык байланышты үзбөй жүргүзүп, бөлөк этностук элдер менен өз ара алакада болуп, эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн негизиги мыйзам ченеми менен байланыштуу болгону көрсөтүлдү. Кыргыздардын соода кербендери өтө турган жолдордо жайланышканына көз арткан мамлекеттер, ээлик кылып алуу максатында ошол чөлкөмдөрдө соода жүргүзүп, пайда көргөнгө умтулган чектеш мамлекеттердин баскынчылык жүрүштөрүнүн негизги себептери айтылды.

7. Географиялык ортолордо кыргыз эли отурукташып, мыкты жерлерге ээлик кылып, байыртадан бери келаткан татаал Евразиянын соода (кербен) жолу катары эсептелген «Улуу Жибек-Жолу» этномаданий байланышта өнүгүп отурганы көрсөтүлдү. Кыргыздардын этно экономикалык-чарбалык жана жалпы коомдук турмушунун өзгөрүүсү XVII-XVIII кылымдарда идеологиялык жаңылануу менен коштолуп, феодалдык доордо диний көз караштары да өзгөрүп, бүтүндөй ээлик кылган аймактарда өзүлөрүнө эмне таандык, эмне керек экенин жакшы түшүнүп, бири-бирине көмөктөрүн көрсөтүп тургандыгы баяндалды.

Төртүнчү бап

Борбордук Азия элдеринин Ойрот-жуңгар чапкынына каршы биргелешкен күрөшү жана кыргыз баатырларынын ээлеген орду (XVII-XVIII кк.)

4.1. Жуңгар хандыгынын Борбордук Азияга карата чабуулдары жана аларга каршы боордош элдердин күрөштөрү (XVII к.)

Борбордук Азияга ойрот-жуңгарлардын барган сайын көзү артып, жортуулу күч ала берген. Ойрот-жуңгарларга байланыштуу илимде көп деген талаш-тартыштар жаралып, «ойрот» этимологиясы пайда болушуна көңүл бурулган. Бул термин айтым булактарда «дэрбен-ойрот» делип «Ойроттордун төрт бирикмеси» дегенди түшүндүргөн. Н.Бичуриндин пикиринде Жуңгарияда XIV к. аягында ойроттордун – «чорос», «хошоут» жана «торгоут» уруулары көчүп жүрүшкөн. Алар кошундарды (союз) бириктирип жана анын башчылыгына чорос Махмудду коюшкан [41, 47-б.]. Кийинчирээк, чоростун урууларынан дэрбэнттер өзүнчө болуп, ойроттордун кошуну төрт уруудан турду, алардын катары үчөө эмес, төрт уруудан турду; ушул мезгилден тартып, мындайча айтканда XV к. орто ченинде, бул кошун (союз) «дэрбэн-ойрот» болуп аталып калды [41, 2-б.].

В.Бартольд ойроттордун кошунун XVI к. аяк ченинде пайда болгон, ал Н.Бичуринден айрымаланып, бул кошундун башынан эле үч эмес, төрт мүчөсү – чорос, хошоут, торгоут жана хойот болгонун айткан [15, 72-б.]. В.Бартольддун пикири менен макул болгон В.Рязоновский, тигиден жана Н.Бичуринден айрымаланып, ал ойроттордун кошунунун уруктарынын биригүүсү катары эмес, уруулардын биригүүсү катары – чорос, хошоут, торгоут жана башкаларды көрөт [90, 39-б.]. К.Костенков узак жылдар бою Волганын жээгиндеги калмактардын арасында жашап жана тарыхый окуялардын болуп өткөнү жөнүндө иликтеп, ойрот кошунун (союзун) XIV к. аяк ченине пайда болгон деп, анын арасындагы мүчөлөрүнө өзүнчө көз карашта болот; ал алгач кошунга уруулардан – чорос, хойот, жана хошоуттар кирет, кийинчирээк торгоут кошулган, жыйынтыгында «Төрт ойроттордун кошуну» – «дэрбэн-ойрот» деп айтылып калган [9, 11-б.]. Академик С.Козин аты аталган илимпоздордон айрымаланып, өзүнчө көз карашта болот, ойрот кошуну (союзу) Чынгысхандын убагында эле пайда болгон, анда «Бириккен төрт каганат» деген ат менен Чынгыс хандын империясына кирген [52, 2-б.].

Моңголдорду изилдөөчү англиялык окумуштуу Г.Ховорс дагы «дэрбэн-ойротторду» өзүнчө бирикме катары карап, көз каранды болбогон төрт кошун, орто кылымдардын доорунда пайда болгон жана «дэрбэнт-ойроттор» термини «кошун» катары англичандар жана француздар Крым согушунун айтылышында кабыл алынып калган деп эсептеген. Көрүнүп тургандай, айтылган окумуштуулардын пикиринде «дэрбэн-ойрот» деген сөздүн мааниси бир экени жөнүндө айтышат; бардыгы «Төрт ойроттордун кошунун» болгонун танышпайт. Бирок алардын сан жагынан мүчөлөрү ар кандай көз карашта болушкан, маселе алардын социалдык-экономикалык чөйрөдө катышы ар кандай болгон. Кээ бирлеринин пикиринде, чорос, хошоут, торгоуттар феодалдык бийликтин башкаруусунда болушса, калгандары ар кандай монгол урууларынын топторунун – этноними катары кабыл алышкан [40, 20-б.].

Дорж Банзаровдун пикири боюнча, «дэрбэн-ойрот» деген ат Чынгысхандын убагында эле пайда болгон, Монголиянын бардык элдери түмөнгө бөлүнүп, ойроттор ушундай төрт түмөндөн түзүлгөн. Ушундай талашсыз тарыхый чындыкка таянып, «дэрбэн-ойрот» деген ат, «төрт ойрот түмөнү» дегенди билдирет. Анын жазганында: «Монголдор Дэрбэн-ойротту дагы Дурбэн түмөн-ойрот...Төрт ойроттордун башы кай жактан башталат, жөн эле формалдуу түрдө төрт кошунду түзүү эмес, чыны ушундай «токой эли» [13, 25-б.]. Дорж Банзаровдун жана Рашид-ал-Диндин айткандарында, алардын жашап турган жер шартына ылайык ойроттордун түшүндүрмөсү «*токой эли*» деп айтылып келгени туура деген жыйынтыкка келсе болот (Б.К.).

В.Успенский кытайлардын бир катар маалымат булактарына жана тарыхый жазмалары менен таанышкандан кийин, анда карама-каршы жана ар тараптуу келишпөөчүлүк бар экенине ынанат. Бир далилде, ойроттор алгач Мин династиясынын башкаруусунда болуп туруп төрт топко бөлүнгөн же болбосо бир бөлүгүндө – хошоуттар, жунгарлар, дэрбэнттер жана торгоуттар болуп, ар биринин башкарган өзүлөрүнүн хандары болгон. Мындан башка дагы дэрбэнттердин арасынан бөлүнүп чыккан хойоттордун тобу болгон [100, 127-128-б.].

XVII к., торгоуттар Россия жакка жер которуп көчүп кеткенден кийин, алардын ордун хойоттор ээлеп «Төрт ойроттун кошунуна» (союзуна) кирип калат. Ушул себептен, такталган кытай булактарында ойроттордун кошунуна XVII к. башында хошоуттар, жунгарлар, дэрбэнттер, хойоттор жана торгоуттар Жуңгар хандыгынын акыркы мезгилине чейин кирип, ал эми XVIII к. аягында качан гана Синьцзян провинциясы, мурдагы Жуңгар хандыгынын аймагында уюшулгандан кийин Волгадан торгоуттар, ойроттор алтоо болушуп – хошоуттар, хойоттор, чоростор, дэрбэнттер, торгоуттар жана элеттер (элют) кайтып келишет [40, 21-б.].

Башка дагы тактаган кытай авторлору боюнча ойроттор Мин династиясынын бийлигинин башында Жуңгарияга отурукташып, ал убакта кээ бир бөлүгү Улуу сепилдин түндүк жагындагы Гуйхуачен жана Ордос ортосунда аймактарга отурукташкан. В.Успенскийдин толук негизде маани берип жазып жана булактардагы кетирилген каршы, кемчилик, каталарын белгилөө менен, «дэрбэнт-ойрот» түшүнүгүнө талдоо жүргүзүп – ойроттордун төрт бөлүмүн же уруктарды, алар ошол учурда эле үч, алты урук жана бөлүктөн турган. Ушуга карата алар «жуңгар» деген сөздү ойроттордун бир бөлүгүнүн аты дешкен, бул чындыкка каршы келет. «Жуңгар» деген сөз эч убакта этноним болгон эмес, бул түшүнүк моңголчо дайыма «сол тарапты, сол колду» түшүндүргөн. Бул сөз Чынгысхандын аскерлеринин сол канатын түшүндүргөн; ушудан кийин ар бир моңголдун кол башчыларынын өзүнчө «жуңгар», «сол колу» болгон.

Э. Бретшнейдер В.Успенский сыяктуу эле XVI к. аягында абалга карата түзүлгөн «Ойроттордун төрт кошуун» (союз) деген идея жөнүндөгү ойду четке каккан. Өзүнүн түшүнүгүндө алган негизги маалымат боюнча «Мин шиде» жазылгандай, ойроттор Жуңгарияга моңгол баскынчылары ээлик кылган Кытай жерлеринен куулуп чыккандан кийин өзүлөрүн биримдиктүү эл катары көрсөткөн, алардын үстүнөн юандык аскер башчы – Мунке Тэмур бийлигин жүргүзгөн. Мунке Тэмур өлгөндөн кийин гана ойроттор үч урууга бөлүнүшкөн. Бир жагынын башында Махаму, экинчи жагынын башында – Тайпин, үчүнчү жагынын башында – Бату-Болот болгон. Бардыгы тең Мин династиясы менен жакшы мамиледе болуп, колдошуп өз алдынча башкарууга ээ болгон [40, 22-б.]. Бардык эле изилдөөлөрдө,

өзүлөрүнүн эрежелеринде көргөн себептерин айтышкан. Ойроттор күчүн бириктирип, чыгыш моңголдорго каршы күрөшкө күч топтоп, бүтүндөй моңголдордун үстүнөн бийлик жүргүзүп, чынгысчылардын империялык саясатын жүргүзгүлөрү келишкен. Мисалы, Н.Бичурин, негизги себеп ойрот кошунун түзүү, адегенде үчөө, андан кийин төрт муундардын өз ара атаандашуусунда – чыгыш моңголдор менен бөлүп-жарууда ийгиликке жетүүсүнө шектенбеген. Бир кошунга биригүү жана ага башчы кылып Тогоно (1418-1440-жж.) башында турган жана Эсенди (1440-1455, бөлөк тактык боюнча, 1456-жж.) – Чорос уруусунан чыккан ойроттор, өзүлөрүнүн атаандашын басып өтүп, моңголдордун бүтүндөй башында турушту. Бирок Эсен дүйнөдөн кайткандан кийин ойроттордун күч-кубаты бүтүп, кыска, эң зор мезгили тарыхта калды [41, 16-21-б.]. Ушундай эле тектеш ойду айткан, Убагында кыргыз санжырасын жазып, кол жазмаларын калтырып кеткен Саржан уулу Курманалы (1910-1915-жж.) жана Курманалы уулу Ысмайыл (1950-ж.) жазган: «Ойрот-жуңгар баскынчылык заманында, моңгол уруусунан ойрот уруусу бөлүнүп чыгып, алар баруңгар – «оң» канат жана жуңгар – «сол» канат деген ат менен экиге бөлүнгөн жик пайда болот. 1399-жылы батыш моңголдон ойроттун сол канаты – жуңгар деген калмак өкмөтү түзүлгөн. Жуңгар өкмөтүн уюштурган Тайша-Эсен өзү хандыкка көтөрүлүп, жыл өткөн сайын күчүнө күч кошулуп күчөй берет. Ал (1455-ж.) кытайлар менен болгон согушта өлөт. Анын уулу Аман-Санжа жуңгар өлкөсүн башкарууда начарлык кылып, (1472-ж.) Моголустанга чабуул коюп, Бейис хандын уулу Жунус хандын аскерин талкалап өзү өлөт. Ошондон баштап калмактар көп жылдар бою өзүнө келе албай калган учуру болгон. Кийин Ботор деген адам чыгып, калмактарды кайра бириктирип, (1658-ж.) каза болот. Анын ишин Тайша-Сенга улантып, элине мыкты жетекчилик кылып өкмөтүн күчтөндүргөн. Ал каза болгондон (1683-ж.) кийин, анын күчтөнүп алган өкмөттү Болдон-Бошокту башкарып, көптөгөн жортуулдарды жасайт. Болдон-Бошоктунун ордуна Куңтайчы Цэвэн Рабдан катуу киришип, анын бийлиги жүрүп турганда, калмактардын үстөмдүгү күчөп, (1697-1723-жж.) түндүк кыргыздарга чабуул жасап, каратып алат» [154, инв. № 742. 1-д. 23-б.]. Кытай менен чек арага жакын турган ойрот-жуңгарлар соода, айыл чарба азыктарын чечүүдө көчмөндөр

Батышка багыт алуу менен өзүлөрүнүн муктаждыгын канааттандыруу амалынын жолун көрүү жагын ойлошкон. Бул шартта, алардын табигый өнөктөштөрү – Чыгыш Түркстан жана Орто Азия болушу гана мүмкүн эле. Бирок бул өлкөлөрдө жашаган адамдардан калмактар өзүнчө бөлүнүп, этностук, диний жана тилдик айырмачылыктар белгилүү роль ойногон. Элчиликке Эсен хандын көзү өткөндөн көп өтпөй, калмактар тарабынан жөнөтүлгөндөр, Тимурдун султаны Абу Саидге 1459-жылы Гератка ынтымактуулук соода келишимдерди түзүү максатында келгени менен, кандайдыр бир натыйжаларга жетише алган эмес. Бул боюнча кабар Хасан Румлунун төмөнкү айткан далилдери бар: «Бул жылдары (1464-1465), динсиз уруудагы калмактар (баш ийген) (Абу Саиддин) өлкөлөрүн басып алып, талап-тоноду. Жашырылган нерселердин баарын таап, талап, көптөгөн адамдарды туткунга алып, кайра кайтып келди». Автордун сөзүнө ылайык, калмактардын аскерлерине султандын жоокерлери кууп жетип, толугу менен жок кылат. Ошентип, оор жоготуулардан кийин эс-учуна келе албаган чыгыш жана түндүк-батыш калмактар – аскердик, дипломатиялык ийгиликтерге жетише алган эмес. Бул шартта калмактардын кол башчыларынын негизги көңүлү Хами чөлкөмүн басып алуу болду, бул жер алар үчүн Батыш менен Кытайды байланыштырган негизги соода жолдоруна жайгашуу эле. Бул жерлерде калмактарга Кытайдын жана Моголистандын күчтөрү каршы турушту [31, 639-б.]. Хами шаары боюнча үч тараптуу күрөш өтмө катары жүрүп отуруп, бүтүндөй XV- XVI кылымдарды кучагына камтыган болсо, ал эми калмактардын негизги душмандары катары саналган бул аймактагы Могол мамлекетинин бир бөлүгү Чалыштын борбору жагы жана Турпан болгон [113, 47-б.].

Ойрот арасындагы ламаизмдин пайда болушу да орчундуу орунду ээлеген. Алгач монголдордун таанышканы XIII к. Юань империясынын убагында буддизм улуу хандыктарды ар тараптуу монгол төбөлдөрүн колдоого алып, эл арасына жайылтуу үчүн пайдаланган. Ушундай колдоо болгонуна карабай, буддачылык анчалык жетишкендикке жеткен эмес. Империянын кулашы менен, анын таасири да жоюлганы менен, монголдор арасында салттуу шамандык ишенимдер жанданып, XVI к. жарымына чейин уланып келет. Андан кийин кайрадан тездик

менен буддалык-ламаисттик агым бүтүндөй монгол коомуна жайылып, үстөмдүк кыла баштайт. Биринчилерден болуп жаңы динди чыгыш монгол хандары жана бийлери кабыл алышат. Ойротторго болсо 40 жыл кечигип келсе да, ошого карабай Чыгыш монголдор сыяктуу бат эле кабыл алынып кеткен.

Моңгол булактарында айтылгандай, моңголдордон биринчи лама Тибеттеги чиркөөлөрү менен алака түзгөн, бул Ордосту башкарган Хутухтай Сэцэн кунтайчы болгон. 1566-жылы ал Тибетке барып, үч башкы ламага элчи аркылуу таасирлүү саламдубасын айттырат, «эгерде силер бизге баш ийсеңер, – дейт айтымында, – биз силердин диний окууңарды кабыл алабыз жана анын улантуучуларынан болобуз; - эгерде силер бизге баш ийбесеңер, биз силердин душманыңар катары (силерди каратабыз) болобуз». Бул боюнча автор «Эрдэнэнийин Тобчи» деген эмгегинде айтат. Тибеттин жогорку ламалары коюлган шарттарды уккандан кийин, көпкө ары-бери кетишип, эмне кыларын билишпей, чече алышпай, үч күн өткөндөн кийин баш ийип беришкен. Хутухтай Сэцэн кунтайчы Ордоско үч тибеттик ламалар менен кайтып келет [40, 96-97-б.].

Буга чейин Орто Азияда түрк эмирлеринин бийлиги астында Чыгыш Түркстандык, Тянь-Шандык кыргыздар Моголистан мамлекетинин курамында болуп келген. Моголистанга ойроттор (калмактар) бир канча талап-тоноочулук иштерин жүргүзүп келген. Алтын Ордо бийлиги кулагандан кийин чыгыш аймак тарабы Уралдан тарта Сыр-Дарыянын төмөнкү жагына XV к. тарта эле өзбек бирикмеси орноп, анын негизин көчмөндөр түзүп, курамына казак уруулары кирген. Келгиндерден турган жаңы саясий бирикме уюшулуп – казактардан турган кошун түзүлөт. Жети-Сууга келген казактар менен кыргыздар экономикалык жана саясий тыгыз байланышта алака түзүөт. Анткени, бул учурда Моголистанга кирген элдердин ичинен кыргыздар эң көп уюмдашкан, ынтымактуу элдердин бири болгон. Кыргыздардын катарында көптөгөн уруулардын башы бириккен түрк тилдүү элдер түзгөн. XVI к. кыргыздар өз алдынча мамлекет катары белгилүү болуп, анын катарындагы ар кандай уруудан турган элдер кыргыз мамлекетинин бир бөлүгү катары эсептелинген [123, электр. ресурс].

Монголовед В.Л.Котвичтин изилдөөсүндө, «батыш монголдорду таануу орус жана чет элдик адабияттарда көбүнчө үч термин: ойроттор – монгол булактарында, калмактар – мусулман жана эски орус булактарында, анын ичинде архивдик документтерде кытайлар – элюттер (өлөттөр, eleuths) деп айтышып келген. Кийин калмактар – ойроттор тобу делип – Волга, Дон дарыяларынын жээктеринде жана Уралдын айланасында сакталып, эски ойрот деген аты унутулуп калган» [45, 9-б.].

Батыш монголдордун, түркчө аты «калмактар» жана кытайча аты «өлөттөр» (элеттер), өзүнчө айтылышы «ойроттор» – кийин жунгарлар катары белгилүү болгон. Жогоруда айтылгандай, биринчи ойроттордун бириккен мамлекети кулагандан кийин, XV кылымдын ортосунда Эсен хан өзүнүн бийлигинин астында, тышкы саясат иштеринин багытын өзгөртүүгө аргасыз болот. Бул боюнча кээ бир изилдөөчүлөр байкагандай, ошол убактагы тарыхый окуяларда ойроттордун башкаруучулары Чынгысхандын империясын кайра калыбына келтирүүгө умтулганын жана акырындап отуруп жакынкы өлкөлөргө экспансиянын кенен кулачын жаюну көздөгөндөрдү байкаган. Ал убакта анын мүмкүнчүлүгүндө ойроттордун чорос тегинен чыккан күч-кубаттуу, жандуу кол башчылар Тогоно жана Эсендер болушкан. Ушундай көз карашты карманышкандар: Н.Бичурин, А.Позднеев, Н.Веселовский, С.Козин жана башкалар болушкан. Биринчилерден эске салган изилдөөчүлөргө мындай деп айтылат: «Ошондой кезге убакыт келди (т.а. Эсен башчылык кылып турган XVI к. аягына чейин – И.З.) көпкө тынчып жана эч аракетсиз калгандыктан алардын ойгонор мезгили болду, өзүлөрүнүн жаңы күчү бар экенине көзү жетип; мурдагы атак-даңкына кайра келүүгө акылман-көзөмдүк жетишпегендиктен, ар кимиси өз бет алдынча жасаган аракетинен эч жыйынтык чыкпаган. Хара-Хула хан, ойроттордун башчысы катары, күчтүү бир мамлекет болуусун каалаган, ал эми уруу башчылары өз алдынча бийлик жүргүзүүнү көздөшкөнү ишке ашып, бийлиги өкүм сүргөн» [41, 27-б.].

Түрк автору Сейфинин жазганына караганда, «1582 жылдарда эле калмак бийи Алтан-хан деген наамга жетти». Бул автордун билдирүүсүндө, казак жана калмактардын талап-тоноочулугу Ташкенге чейин жеткендиги жана бийлигин жүргүзгөндүгү жөнүндө айтат [113, 47-б.]. XVI к. Сибирь жылнаамаларында, 90-

жылдарда ойроттордун карамагында Ишимдин жогору жагы жана Омскиге жакын орустардын 1594-жылы жаңы пайда болгон шаары Таранын жанына ойроттор ээлик кылып отурукташа баштайт. Орус бийлигинин ойротторго карата биринчи документтешкен кагаз иштеринде чагылдырылып, Батыш Сибирге Жуңгар жеринен 50 миң үй-бүлө – дэрбэнт, торгоуттар жана дагы бөлөк ээлик кылган бийлердин уруктары көчүп-конуп отурукташа баштап, болжол менен төрт жүз жылдан кийин Волганын төмөн жагына биротоло отурукташып, орустарга баш ийген калмак хандыгы негизделет» [40, 75-б.].

Н.Бичурин бөлөк жагын да жазат: «Маани-маңыз бергенибизде, эки тараптуу маалымда тең торгоуттардын Алтай тараптан Россияны көздөй өтүп келүү чындыгын ар ким билиши керек, бир эле убакта болгон хошоуттардын Алтайдан Кукунурга көчүп келүүсү, хандардын бири-бирине болгон начар мамилесинен болуп кетти деп айтууга болбойт. Айтылган жер оодулукта, жаңы жана ойлонулган куулуктун иши бар, алгач бул жагын Пекин кеңсесинде отургандар да байкабай калган... Ошондуктан, ойроттор кан төкпөстөн кенен Азия өлкөлөрүн Алтайдан тарта батыштагы Каспий деңизине чейин, түштүктөгү Индияга чейин ээлик кылып алышкан. Мындай жагдайлар көзгө көрүнүп турду, ойроттор бир канчалаган жылдар ичинде акырындап Эсенден тарта Хара-Хулага (Кара-Кула – Б.К.) чейин көбөйүп отуруп, келечектеги максаттары – Азиядагы байыркы Чынгысхандын мезгилиндеги империя доорун кайта ордуна коюуну, бактылуу күндө жашоого жетишүүнү, келечек жөнүндө көптөгөн убадаларды элдерге берип келген» [41, 61-63-б.].

Борбордук Азияда калмактарды жортуулдарын үч этапка бөлүп кароого болот. *Биринчи* этабы 1607-1635 жылдар аралыгы болду. Мында, Калмак тайчысы Россия менен келишим түзүп, бардык душмандарына кам көрүүнү убада кылган, анда тынчы жок казактардын ордосу аркылуу өтүүнү убада кылат. Бирок калмактар 1607 жана 1608-жылдары эки ирет көчмөн казактарга жортуулун жасайт. Белгилүү болгондой, ар дайым басып алынган элдердин маданияттары өтө төмөндөп, экономиканын өнүгүшүнө терс таасири тийип, өндүргүч күчтүн өсүшү төмөнкү деңгээлге жетип, айрымдары талкаланып жок болгон. Суулуу

жерлерге жакын жайгашкан абдан түшүмдүү жерлер, калмак феодалдарынын мал жайыттарына айланды [40, 205-б.]. Бухара жана Самарканд хандыгын башкарган, кийинчирээк бул мезгил боюнча энциклопедиялык эмгектерди жазган Махмуд ибн Валинин берилген маалыматына ылайык, 1612-1613-жылдары Жалим-султандын уулу Турсун-султан, бул жылдары Ташкенттин башчысы болуп дайындалып, Бухаранын үчүнчү ханы, өзбектердин жанид уруусунан чыккан Имамкули хандын колдоосуна ээ болгондугу жөнүдө Бухарага чабарманын жиберет, өзүнүн билдирүүсүн Наманганга айттырат. Анын баяндамасында, султан-Жалил менен Турсун-султан: «Казак султандардын (салатын, казак) кээ бир кыргыз жана калмак (аквам жана кыргыз ва калмак) уруулары менен биримдик тууралуу макулдашууга кол коюшуп, Турсун-султандын Сыр-Дарыя (Сейхун) жээктериндеги айрым улустарын талап-тоноп, бүлгүнгө түшүрүп жатышат» [68, 211-212-б.]. Турсун хан Жалил султандын уулу, анын негизги таянычы катаган уруусу болгон. Эшим хан 1598-жылы хандык такка отурган кезде, кыргыз-казак башын бириктирүүдө, кыргыздын багыш уруусунан чыккан Эшим хандын эң ишенимдүү адамы, он эки капкалуу Ташкен шарынын жана Түштүк кыргыз урууларынан чыккан улук Көкүм бийдин салымы жогору болгон. Турсун хан тарабынан эч каршылык болгон эмес (Б.К.).

Махмуд ибн Валинин «Бахр ал асрар». ФВ 337. Л.104 б, казак султандарынын башында туруп Турсун-султанга каршы чабышкан Ишим-султан (Эшим хан), казак хандыгына негизги талапкерлеринин бири болгон. Жогорудагы маалыматты «Бахр ал асрар» жарым-жартылай тактап кетет, ошондой эле тарыхый салттуу кыргыз санжыраларынын айтымдарында, кыргыздар Эшим хан тарапта Турсун ханга каршы чабышканы ырасталат. Бул боюнча С.М.Абрамзондун «Элдик айтымдар» деген эмгегинин 68-69-беттеринде кездешет [68, 213-214-б.]. Ал эмес, казактар менен кыргыздар калмактарга баш ийгендиги жөнүдө кабарлар берилет. Буга 1616-жылы жазында князь И.С.Куракин Тоболдон Т.Петров, И.Куницындер калмак жерине келип, казак жана кыргыз ордолорунун башчылары калмактарга кулдук урушуп, алар менен ынтымакта жашашып, бардык жагынан Багатур

(Баатыр) тайчыны өздөрүнөн жогору көрүшүп, ага баш ийишет деп жазган [64, 53-б.].

Мындай билидирүүгө англис тарыхчысы Ж.Бэдли, «Биз бул кабарды калмактар өздөрү тарабынан берилгендигин эске алып, анын апыртма болушу мүмкүн экенин эске алышыбыз керек» [59, 128-129, 190-б.]. Семеновдун билдирүүсүндө, Турсун-султан өзүнүн элчилерин калмак тайчаларына Бухара хандыгынын атынан жиберип, Бухара соодагерлерин Оруссияга соода кылганы бараткандарды карактоонун токтотууну талап кылат. Эгерде карактоолор токтобой, улантыла берсе, Турсун хан (султан) калмактарга каршы аскерлер жөнөтүлөрүн эскертип коркутат. Бул кабар, Бухара хандыгынын негизги тынчсыздануусун алып келген. Экинчи жагынан, 1620-жылы Турсун хандын (султан) Бухара хандыгы менен жакшы, тынчтык мамиледе болгонун жана Оруссиядагы казак урууларынын аймагын кесип өткөн соода кербендерин калкалап турган [68, 211-б.]. Ушул эле 1620-жылы, Калмактын тайчасы тынчтык сүйлөшүүлөрү боюнча «казак ордосундагы Эшим ханга» (султан) өз элчилерин жөнөтүп, бирок, ошол эле учурда өздөрү Уралдагы Эшимдин улустарына чабуул коюп, ага караган жердеги адамдарын өлтүрүшөт. Аны билген Эшим хан, жамандыка-жамандык жообун кайтартып, алардын элчилерин өлтүртүп, калмактарга каршы кубаттуу аскерлерин жөнөтөт [46, 457-б.]. XVII-кылымдын 20-жылдардын аягы жана 30-жылдардын башында Иртыштын туура жээгинде ойроттордун бөлүгү топтолду. Бир нече жыл жашап турушуп, көчмөндөрдүн жашоосуна ыңгайлуу болгон батыш тарапка карай жүрүшүн уланта берди. Лаузанго жана Эйден жетектеген алдыңкы чалгындоо отряддары 1620-жылы Ори жана Эмбанын жээктерине пайда болушат. Алардын артынан калмактардын кубаттуу торгоут уруусунун ордосу келишти. Кийинчерээк Иртыш дарыясы, Зайсан-Нура суусунун жээгине жана Иле дарыясынын жээгинде хошоут менен дербент уруулары кошулушту [17, 388-б.].

Ушул мезгилдерде Бухара хандыгы менен Ташкен бийликтеринин ич ара саясаттары келишпегендигинен, арадан бир нече жыл өткөндөн кийин 1625-жылы, Турсун хан Бухарага карай Эшим хандын колдоосу менен өз саясатын өзгөртүп, Имамкули хан менен согуша баштайт. Турсун хан бир эле убакта өзүнүн саясатын

өзгөртүп, калмактар менен тынчтык келишимин түзөт. Бул тынчтык келишими бекем болгон эмес. Бухара хандыгы, казак султандардын ортосунда согуш убактылуу токтогондо, Турсун хан менен Эшим хан калмактарга каршы биргелешкен өнөктүк келишимин түзүп, калмактарга каршы турууга даярдыктарды көрөт. Казак султандарынын биргелешкен курама аскерлери 1626-1627-жылдар аралыгында Эшим хан жетектеген кол жортуулга аттанып, Турсун хан өзү Ташкентте кала берет [68, 212-213-б.]. Ал эми 1626-1627-ж. көчмөн калмактарга Эшим хандын жетекчилиги астында казак, кыргыз элинин биргелешкен жүрүшү болот. Натыйжада, көптөгөн калмак улусунун калкы Сибирдеги кээ бир аймактарга көчүп кетүүгө аргасыз болгон. Кубаттуу болуп турган казак, кыргыздардын биргелешкен уруулардан турган биримдиги такай болуп турган өз ара жаңжалдарынан жана Аштархандыктардын басымынын натыйжасында, калмак феодалдары кайрадан кыргыз жана казак аймактарына жортуулун жасайт. Казак-кыргыздардын ханы эңгечер бойлуу Эр Эшим калмак менен жоолашканда, арка кыргызынын аскер башчысынын бири Манап бий кошо согушат да, Иле боюндагы бул согушта Манап бий курман болот [96, 101-б.]. XVII кылымдын ичинде ойрот-калмак баскынчылары кыргыздарга тынымсыз жырткычтык жортуулун жасай бердген. Ал убакта Эшим хан деген ат менен жалпы элге таанылган адам, казак менен кыргыз урууларынын башында туруп, калмак баскынчыларынын кысымына каршы ийгиликтүү туруштук берип, сокку уруп турган.

Тарыхый окуяларда салттуу айтымдардагы окшоштуктар да жок эмес, «Эшим хан менен Турсун хандын ортосунда достук биримдик келишими көз бойомочулуктун негизинде түзүлгөн» [46, 451-б.]. Бул боюнча Махмуд ибн Вали так маалыматында, Абулгазинин билдирүүсүндө, Эшим хан жөнүндө тарыхый салттуу айтымдарды толуктап, «Турсун хан жана хан Эшимдин ортолорундагы достук келишими көз бойомочулук, эки жүздүүлүктүн негизинде түзүлгөн» дейт. Махмуд ибн Вали «Эшим хан кол башчы катары (1626-1627-жж.) калмактардын урууларынын (аквам) ичинен талап-тоноочулук кылганга чейин, алар бири-бирине чыккынчылыктын башка белгилери боюнча кастык катары урмат көрсөтүшкөн эмес. Качан гана ушундай иштер башталганда Эшим хан өзүнүн карамагында

болгон алакчындар уруусунан аскер курап, ага кыргыздарды жана Турсун хандын таянычы болгон катагандардан турган кол топтоп, биргелешкен жортуулун жайсайт. Эшим хан жортуулга кеткенден кийин Турсун хан көптөн бери оңтойлуу абалды күтүп жүрүп, өзүнүн атаандашы Эшим хандын элин көздөй өзүнүн аскерлерин талап-тоноого, басып алуучулукка, Эшимдин катын-балдарын карактоого жөнөтөт.

Кыргыздын элдик айтым-уламышы боюнча, Ысык-Көлдүн чыгыш жээгинде жайгашкан кыргыздарга калмактын кол башчысы Ажаан көп аскери менен келип, бүтүндөй кыргыз элин жок кылууга аракет кылып жатат деген айың-кептер Эшим ханга жетет. Мындайды уккан Эшим хан той өткөрүүнү ойлоп, тойго аттуу-баштуу кишилерин чакырып, «үлүш» өткөрүүнү чечип, ага Турсун ханды чакырат. Анын ойу Турсун-хан менен бирдикте Ажаанга каршы согушууну сунуш кылып, бул согушта көп олжо менен кайткысы келет. Турсун хан келбегендиктен, Эшим хан өзүнүн колу менен жортуулга чыгып, калмактарды чаап, көп олжо менен кайтып келатып, жолдо Эшим хандын жок болгонунан пайдаланып, Турсун хандын элин чаап, бүт мал-мүлкүн ошондой эле аялдарды алып кеткенин угат.

Махмуд ибн Валинин айткандарына ылайык, Турсун хан Эшим хандын келатканын угуп, андан биротоло кутулгусу келип, аскери менен анын алдынан тосуп чыгууга аттанат. Эки тарап Сайрам жеринин төөпарасында беттешип, катуу чабыш болуп, бул чабышта Турсун хандын колу оор жоготууларына дуушар болуп, Турсун хандын башы алынып, Имамкули ханга жөнөтүлөт. Бул эрдиги үчүн Эшим ханды Имамкули хан, Ташкент, Түркстан жана ага жакын жайгашкан вилаеттердин ыйгарым укуктуу башкаруучусу кылып дайындайт. Абулгазинин кабарларынан белгилүү болгондой, Турсун хандын өзүнүн уруусу болгон катагандар Эшим хан тарабынан олуттуу бүлгүнгө, кыйроолорго учурап аман калган катагандардын көбү Ооган тарапка ооп, ал эми калгандары кыргыздардын арасында кээ бир уруктарга аралашып, кийин кыргыз элинин бир бөлүгү болуп калды [46, 451-б.]. Тарыхый элдик салттуу айтымдарда айтылып калгандай, Эшим хан өзбек, казак, кыргыз жана башка элдерди чакырып, аларды – ынтымакта, тынчтыкта жашоосуна үндөп, өзүнүн колун алып Казан шаарын каратууга жортуулга аттанат [38, 90-б.].

Ошентип Борбордук жана Орто Азияда жунгарларга каршы күрөш, алардын ич ара араздашуусу, уруулар аралык бөлүнүү, жарылууларга алып келди. Коңшулаш турган Бухара жана Ташкен хандыктарына да таасирлери тийди. Бул жагынан кыргыздарын оозеки салттык айтым маалыматтары да толук негиздүү булак болуп берет. Анткени кыргыз уруулары да, калмактардын ич ара араздашуусуна жигердүү таасир көрсөтө алган. Эшим хан, калмактарга каршы кыргыз, казактардын күрөшүндө жети жыл бою башчылык кылды.

1630-жылы, торгоут уруусунан Хо-Урлуктун жетекчилиги астында алты уул жана элүү миң түтүн эли менен Урал тарапка көчүп, андан ары казак талаалары аркылуу Яик (Жайык – Б.К.) дарыясынын жээктерине келишет. Алгач Хо-Урлук Иргиз жана Тоболдун ортосуна жайгашып, анын тун уулу Дайчин жогору жактагы Жайык, Иргиз жана Тоболдун агымына токтоп, Волга аймагынын талаа мейкиндигине ээ болуу үчүн ногой татарлары менен согушат. Улуу Ногой Ордосу буга чейин дээрлик жок болчу. Ногой улусунун дээрлик бөлүгү Казак хандыгына кирип, башкалары – Крым хандыгына көчүүгө мажбур болгон. Волга жана Урал ногой ордосу Орусиянын карамагында кул катары болгон [17, 388-б.]. Ойрот урууларынын батыш тарапка келип отурукташуу кыймылынын эң негизги себеби, элдердин экономикалык себептерине байланыштуу болгон, ээн жаткан жерлерге отурукташуусу, Чыгыш Түркстан менен Орто Азиянын жерлериндеги кенен жаткан жайыттарга ээлик кыла баштайт. Бул жагынан алганда кыргыз, казак, Бухара хандыгына жана Могол мамлекетине коркунуч жаратып, ошонун аркасы тынымсыз согушка алып келди. Бул тынымсыз согуш XVII кылымдын биринчи чейрегинде болуп, жалпысынан алганда – ийгилик кыргыз жана казактар тарапта болду, ал эми XVII кылымдын 30-жылдын башында калмактар басымдуулук кылган, ал убакта Жунгар хандыгы пайда болгонуна байланыштуу эле [68, 214-215-б.].

Кубаттуу болуп турган казак көчмөндөрүнүн биримдиги алсырап, казактарда уруулар аралык ич ара келишпөөчүлүгүнөн бухара аскерлеринин коркутуу-үркүтүү басымынан улам, калмактар кайрадан көчмөн казактардын шаарлары менен улустарына барган сайын жакындап келе берди. Бухаранын элчиси Тарага келип,

«1633-жылы эрте жазда калмактын тайчылары Лоузен жана Коросан Бухаранын шаары болгон Савранга (Сайрам) кол салып, 1700 адамды колго түшүрүп, көптөгөн адамдарды өлтүрүп, колдо болгон мал-мүлктөрдү талап-тоноп алышты» [68, 213-214-б.]. Калмак феодалдарынын Орто Азияга кезектеги чоң жүрүшү 1633-жылдын жаз мезгилинде болду. Бул убакта Түштүк жана Батыш Сибирдин кең аймагында өзүлөрүнчө көчүп жүрүшкөн Иртыштын оң жак жээктериндеги ойрот уруусунун улустары, чорос бийи Хутахаиту-Харахула тайчынын жетекчилигинин астында биригет. Харахула өлгөндөн кийин (1634-ж.), бүтүндөй Жунгарияда ойроттордун бийлиги анын уулу Баатыр кунтайчыга өтүп, 1635-жыл Жунгар хандыгын түптөдү. Калмак тайчылары менен жана кыргыз, казак султандарынын ортосунда аябагандай чоң кагылышуу болуп, эки жолку кагылышуунун демилгечилери тең жунгарлар болду, андагы кагылышуулар бара-бара чоң жаңжалга алып келди. [46, 457-458-б.].

Экинчи этабы, 1635-1684 жылдар аралыгы болду. Ойрот-жунгарлардан турган мамлекет – Жунгар хандыгы деп аталып, бытыранды болгон уруулары кунтайчы (улуу-хан) Эрдэнэ Баатыр астында бириккен хандык түзүлүп, Эрдэнэ Баатыр кунтайчы делди [24, 172-б.].

Абдан тыкаттык менен мыкты даярданган Имамкул хан 1635-жылы согуш жүрүшүн мурдагы каршысын көздөй жасап, Сыр-Дарыянын жээктерин өзүнүн бийлик көзөмөлүнө алат. XVII кылымдын башында кыргыздардын Каратегинде жашаган «сол канат» түштүк уруулары (Тажикстандын түштүк Гиссар тоо кыркалары) жана Алай тараптан батышты көздөй Гиссар, Куляб багытына 12 миң үй-бүлө, же 60 миң адам көчүп келет. Катарлаш Памир-Алай элдери байыртадан эле Памир-Алай, Фергана жана Ооганстандын түндүгүнөн бери бул тоолуу аймакта бири-бири менен тыгыз байланышта болушкан. Буга чейин эле, XV к. Орто Азияга кыргыз уруулары көчүп келишип, улам жаңы келгендери ислам динин кабыл ала беришкен. Айрым кыргыз уруулары жергиликтүү өзбек элдеринин арасында аралашып жашагандыктан кандаш да болуп кетишкен [46, 449-450-б.].

XVI к. аягы жана XVII к. биринчи жарымы ойроттордун тарыхын В.Успенский Хара-Хуланын жана Баатыр-кунтайчынын доору деп белгилейт. Ал

белгилегендей, кытай тарыхчыларынын ошол кездеги эмгегинде, ойроттор жөнүдө эскерүүлөр сейрек кездешет, ошол убактагы эки башкаруучулар борбордук башкарууну бекемдөө жөнүндө, тактап айтканда негиздеген ойрот хандыгын чыңдоо [100, 166-б.] болгон. Ойрот хандыгына негиз салуучу Хара Хула (Каракула –Б.К.) уулу Хуту Хоцун (Баатыр кунтайчы), 1635-1653-жж. хандык кылат [73, 190-б.].

Эң эле белгилүү окуялардын бири, Баатыр-кунтайчынын бийлигинин тушунда – Халха, Кукунур, Жуңгарлар жана Поволжиялыктар 1640-жылы сентябрь айында Тарбагатайдагы Жуңгар хандыгынын аймагында хандар жана бийлердин курултайы өтүп, анда Халха Дзасакту-хан Субуди жана Тушету-хан Гомбодон көрсөтүлдү; карып калган Цэцен-хан Шолой өзүнүн ордуна эки уулун жөнөтөт; башка дагы халхастык бийлерден болушат. Кукунурдан Гушин-хан бир канча уулдары жана туугандары менен келет. Волгадан Хо-Урлук өзүнүн уулдары менен келип катышат. Жуңгар хандыгынын өзүнөн көптөгөн бийлер, Курултайда чиркөөнүн көптөгөн феодалдары болушат. Катышпаган эле түштүк моңголдордун феодалдары болот, алар бул убакта каймана катары моңголдор болгону менен чынында эле маньжурдук императордун карамагына карап турган. Бул боюнча моңгол жана ойроттордун «Ыйык айтымдар» курултай жөнүндө такыр эскерилбеген жана жазылбай калганы менен, учкай маалымат Зая-Пандитанын өмүр баянында жазылган экен. 1640-жылдын сентябрында «чулган» («курултай») өтүп, жети кошун чогулат (тагырагы Халхалар) жана Төрт ойроттор, ага катышкандар Дзасакту-хан, «хойор-тайчы» (ойроттук Очирту-Цэцен-хан жана Батыр-кунтайчы) жана башкалар. Белгилүү болгондой, өткөн чулганда бир канча эрежелер кабыл алынып, «Моңгол-Ойрот мыйзамы («Цаажин бичиг») кабыл алынат». Чулганга катышкандар салтанаттуу түрдө кабыл алынган эрежелерди так аткарууга анттарын беришет. Моңгол-Ойрот мыйзамынын жалгыз нускасы Волгадагы Калмак хандыгында сакталып калып, орус тилине которулуп, жарык көрөт. Анын негизги үч максаты болгон: феодалдардын ички мамилелерин жөнгө салуу жана ич ара келишпөөчүлүктү четтетүү; кокусунан сырт жактан коркунуч

туулуп калса, күчтөрдү бириктирүү жана өз ара жардамдашуу; феодалдардын жана хандардын, бийлердин жана элдердин тартиптерин бекемдөө.

«Цаажин бичиг» моңгол коомчулугунун эң керектүү ички жана тышкы саясий зарыл маселелерин камтыган. Анын эрежелери да ишенимдүү болгон. Моңголдордун хандарын жана бийлерин бириктирип, феодалдык түзүлүштүн тең укуктуулугун бекемдөөдө, өз алдынча башкаруунун түйүндөрүн жакшыртуу жана сырткы күчтөрдөн коркунуч боло турган болсо өз ара жардамдашуусу болгон. Мындагы мүмкүнчүлүк убагында ар кайсы жерлерде чачынды жана майдаланып бөлүнүп кеткен элдерди бириктирип, сырткы душмандардан сактап калууда өтө зор иш болгон. Бул жерде Зая-Пандита курултайдан кийин да Халханын арасында 1640-1652-жылдары аралыгында жүрүп калып, жунгарлардын курултайындагы кабыл алынгандардан, Батыр-куңтайчынын Цин династиясына жана алардын жүргүзгөн саясат оюндарына карамандай каршы экенин көрөт [40, 113, 115-116-б.].

Көптөгөн кагылышууларга карабай, бул убакта коңшулаш турган уруулар, калмак, кыргыз жана казак аралык мезгилдүү согуш алакасына карата убактылуу аскердик өнөктүк түзүлө калып жатты. Жунгарияда ойроттордун ээлик кылган жерлеринде, Батыр куңтайчы уюштурган төрөлөр жана хандар, бийлердин өкүлдөрүнөн турган: Халха, Кукунур жана Волга калмактарын, ыйгарым укуктары белгиленген. Жунгар хандыгынын аймагындагы Тарбагатайда өткөн чулганда белгиленген (Цаажин бичиг) мыйзамынын негизги максаттарынын бири – согуштук жортуул жасоо болгон. Батыр куңтайчы аскерлери Ташкен менен Түркстанды көздөй жылып жөнөгөндө, казак Жаңгир султан жалгыз эмес болгон. Ага көп сандаган аскерлери менен бухарлык Жалаңтөш-аталык жетектеген колдор жардамга келип, чабышта калмактар көп сандаган оор жоготууларга учурап, чегинүүгө аргасыз болот. Бирок Батыр куңтайчы чоң жоготууларга учураганы менен, басып алган аймактарына ээлик кылган бойдон кала берген [68, 214-215-б.].

1640-жылы Жалаңтөштүн аскери, анын кол башчылыгынын астында казак жана көчмөн өзбектердин жерлерине басып кирген жунгарлардын аскерлерин талкалайт. Бул чабыштан кийин Жалаңтөш «миң башы» деген (анын карамагында 10 миң кол болот) даражага жетет. Жунгарлардын согуштук тымызын басуу

алуулары токтобостон жүрүп отуруп, кол жеткен жер Жети-Сууда жашагандарды талап-тонойт. Казактарга Самаркандан жардамга келген Жалаңтөштүн түмөндөгөн мыкты куралданган 30 миң аскери Жети-Сууга келип, Батыр-куңтайчынын Жети-Сууну басып алуусунан сактап калат. 1643-жылы Жалаңтөш баатыр, казак ханы Жаңгир Орбулакта калмактар менен катуу салгылашып жатканда жардамга келет. Бул чабышты жеңип алууда жана согуштун тагдырын чечүү үчүн 20 миң жоокер жетиштүү болгон [130, электр. ресурс].

1643-жылы 50 миңге жеткен ойроттордун күчтүү аскерлери кыргыз жана казактардын жерлерин басып алып, баарын талап-тоноп, Орто Азиянын ички аймактарына чейин жетет. Кыргыз, казак бир жыл бою тайманбастан каршылык көрсөтүп, калмактардын мизин кайтарып турган. Акырында казак султаны Жаңгир Самаркандан жардамга келген Жалаңтөш менен биргелешкен күчтөү ойротторго чечүүчү сокку уруп, чегинүүгө аргасыз кылган [73, 190-б.]. Эшим хандын уулу Жаңгир султан Орто-Азия элдеринин ойротторго каршы күрөшүнүн башында жыйырма жылдай турган [6, 340-б.]. 1643-ж. кышы менен 1644-ж. жаз айларынын аралыгында болгон эки кагылуушуда кыргыз, казак, өзбектер ойроттордун үстүнөн жеңишке жетишип, 10 миңдей кишисинен ажыраган Батыр куңтайчы 40 миң аскери менен артка чегинүүгө мажбур болот [102, 52-б.].

1635-жылдан 1650-жылдар аралыгында Ойрот-жунгарлар басып алган жерледе Жуңгар хандыктары орногон: Россияда, Борбору Поволжье – Калмак-хошоут хандыгы болсо, Батыш моңгол хандыгы – азыркы Уйгур жери Цинхайда, Кукунур хандыгы –Тибетте түптөлөт. Ойрот-жунгарлар ээлик кылган жерлерде көптөгөн буддалардын чиркөөлөрү пайда боло баштайт.

Буга себепкер болгон ойрот-монголдордун хошоут уруусунан чыккан Зая-Пандитанын (Намкхай Гьямцо) эмгеги зор. Бул адам Тибетте билим алып, ойрот-калмактардын арасында буддизмди таратуучулардын бири болгон. Анын кеңири элге тараткан ардактуу наамдары – богодо хутугта («тубаса акылман»), цэцэн («ыйык»), рабджамба-цэцэн дорджи – («акылман дорджи»), ажыдаарлардын падышасы (ошолор аркылуу жаан жаайт деген билими) ж.б. болгон [121, электр. ресурс.]. Жуңгар хандыгы Орто-Азияда согуш амалдарын жүргүзө берди. Казак

Жаңгир-султан жана Самаркандык Жалаңтөш-султандын биргелешкен күчтөрү, жуңгарлар хандыгынын аскерлерине чечүүчү сокку уруп, чегинүүгө аргасыз кылып турду. Кыргыз жана казактардын жуңгарлар менен кагылышуусу 1652-жылы кыргыздардын аймагында өтүп, мында казактын ханы Жахангир жетектеген. «Ошол кышта (1652-ж.) кышында, буруттарды багындырып Цэцэн хан келди. Ошол жортуулда Жаңгир-султанды өлтүргөн Галдамба Очирту Цэцэн хандын уулу болгону он жети жашта болот. Хошоуттарга өз алдынча бийлик жүргүзгөн Байбагыстын уулу Очирту Цэцэн хан болгон. Казак аскерлеринин колдору кыргыз тарапта чабышып, бул согушта жедигер уруусунун чыккан баатыр Кулжыгач эр жүрөктүүлүк менен кармашат [59, 130-б.]. Экинчи чындык, калмактардын азыраак коркунучу болсо; 1649 жана 1653-жылдары калмактар Хорезмге эки жолу чоң жортуулун жасайт. Уй жылында (1649-ж.) калмак уругу хошоуттар кол башчысы Кулдаленг Дорж-тайчы 58 жолу Кыйат аймагына чабуул жасап, артка кайтып келатканда, аларга Абул-гази Йугурук-Баштан кууп жетип, бирин да башын куткарбастан, талкалайт. Жылан жылында (1653-ж.) калмак уругу тыргауттардын башында турган Мерген-тайчы, Окчутөбө жана Тугулумдар Хараспанын аймагына кол салышып, андан ары Седур жана Даруганга бет алышат. Хива ханы Абул-Гази теги шейбан, калмактардын кол салуусунан кабардар болуп, алардын артынан кууп жүрүп отуруп, калмактардын бир бөлүгүн талкалап, экинчи бөлүгү Окчутөбө жана Тугулом душманына жансоогалап колго түшүп берип, Абул-Гази бир да үй-бүлөгө, бир да боз-үйгө эч зыян кылбоо жөнүндө сөз берип, ал койгон убада, шартка калмактар өз калоолору менен багынып беришет. Калмактар менен ушинтип тынчтык келишими түзүлгөн [119, электр. ресурс].

Зая Пандита (Намкхай Гьямцо) өзүнүн күндөлүгүндө жазат: «1653-жылы кышында Баатыр куңтайчы каза болду. Анын коштошуу-тажиятына мен да келдим, анын аза кайгысы бардык салтка тийиштүү азем менен болду». Анын ордуна мураскер болуу жагы талаш-тартыш жүрүп, жыйынтыгында 1653-жылы Сэнгэ такка отурду. Батыр-хунтайчынын өлгөнүнөн эки жылча, 1653-1654 жылдары эч нерсе билинбегени менен, анын башында башкарып турган Чоросчуларга касташкан тараптардын күч-кубаты кетип, ич ара араздашуулар басылбай,

хандыктын күчү бара-бара алсырап баратканы байкалып жатты. Зая Пандитанын айтканы боюнча 1655-1656-жж. кийин, 1657-ж. чоростордун бийлигинде каршылашкан эки тараптар пайда болду: оң жагы, же болбосо түштүгү (баруңгар), сол жагы, же болбосо түндүк жагы (жуңгар) делип экиге бөлүнүп калды. Түндүк тарабына кирген Сэнгенин улуу бир туугандары (Цэцен-тайчы, Цзота-баатыр жан башкалар болот) атадан калган байлыктарды бөлүштүрүүдөгү артычылыкка нааразы болгон анын кичүү үкөсү, атасынын мураскорлук бийлик мүчөлөрүнүн ат салышууда хан тактысы түштүк жак тарапка өткөнүнө жана жогору болушуна нааразы болушат. Түндүк жактагылар жигердүү киришип, өзүлөрүнүн тарабына бийлердин көбүрөгүн тартууга аракет кылышкан. Бул жакка тартылган хошоуттардан Абылай-тайчы тартылганы менен, анын бир тууганы Очирту Сэнгэ тарапта болду. Абылай менен Очиртунун эки жакта болушу, Очирту Баатыр-кунтайчынын бийликте турган кезинде эле аны менен жакшы мамиледе болгондуктан, ал каза болгондо да Сэнгэ менен достук мамиледе кала берген. Ошентип чоростордун төбөлдөр арасында каршылашуу барган сайын улана берди. 1657-ж. каршылашкан эки тараптын аскерлери Эмел дарысынын жээгинде тирешип, чабышканга даяр болгон кезде, эки бир тууган Очирту менен Абылайдын уулдары Галдам жана Цагана көп жылдардан бери тыгыз байланышта болгондуктан, алар чабыш болор жерге өзүлөрүнүн колдору менен жете келишип, тынчтык келишимин түзүшүп, жаңжалды болтурбай коюшат. Бул жерде Сэнгэ Зая Пандитанын колдоосунда болот. Бир окуя, Сэнгэ Очиртунун кызына кудалашкан күнү Сэнгэни «улуу нойон» катары ламанын жана чиркөөнүн ишенимдүү тууганы катары жактырып калганы жөнүндө автор өзүнүн күндөлүгүндө жазып калтырган [40, 137-б.].

Очирту-Цэцэн хандын мындай нааразычылыкка барышынын себеби бар эле, анткени ойроттордун бийликте жүргөндөрүнүн Лхаска барууга аракет жасашкандарынын негизги максаттары болгон. Ал жакка далай-ламага барышып, таазим кылып, кулдук урушуп, жүгүнүп, өзүлөрүнүн кымбат баалуу белектерин ала барып, беришип анын ордуна ар кандай жогорку наамдарды алууга аракет жасашып, алып да келишкендери болгон. Очирту тайчы 1657-жылы Очирту-Цэцэн

хан деген наамды алып келген. Ал эми Баатыр жана Сэнгэ куңтайчылар, бүтүндөй жуңгарлыктарга өзүлөрүнүн бийлигин жүргүзүп турган кезде бир дагы жолу жогорку наам алган аламдарын Пекинге жиберген эмес [40, 149-б.]. XVI к. аягында – XVII к. башында кыйынчылык кезден өтүп, бардык нерселер өз ордуна келип калган кезде, 1644-жылы Кытайда уюмдашкан Цин тукумдары бийликке келип, манчжурлук феодалдар тарабынан коркунуч түзүлөт. Жуңгар хандыгы менен Цин империясынын келишпөөчүлүк доору башталып, согуштук абалда болушат. Жуңгар бийликтегилеринин саясатын Лхастагы ламаисттик чиркөөлөрдүн таасирлүү адамдары колдоого алышып турушкан. Анткени, бул убакта Тибетте жана Жуңгарияда панмонтиализм менен панмонголизм идеялары өркүндөп, өсүп, максаттарында – биргелешкен өз алдынча мамлекеттердин Тибеттеги ламаисттик чиркөөгө баш ийип турушу болгон. Мындай көз караштар циндиктерге жакпай, Жуңгар хандыгы менен Цин империясынын ортосундагы жаңжалдын чыгыш себептеринин бирден бири ушунда болгон [40, 152-153-б.]. 1644-жылдан берки Кытайды башкарып келеген манчжурлар менен кармашында өзүлөрүнүн көз карандысыздыгын калмактар камсыз кылып келген [73, 194-б.].

Жогоруда айтылган «оң» - «сол» деген Жуңгар хандыгынын сол жагын башкарууга Эрдененин кичүү уулу Сэнге ээ болгон. Сэнге 1667-жылы Алтын хандыгынын акыркы ханы Лобзанды талкалап, натыйжада бүт ойрот калкын бир колго бириктирет. Ушул жылдары Алтын хандардын тукумдарына оңбогондой катуу соку урулуп, ушундан кийин оңолууга эч мүмкүн болбой тарыхтан биротоло аты өчөт. Баатыр куңтайчынын мураскорлору ошондон кийин алар менен согуштук ызы-чуу салууга барышкан эмес. Бул жылдары хандыктын ич ара сүйлөшүү, кийлигишүүлөрү орун алып, сырткы саясаты бекемделет [54, 178-179-б.].

Зая Пандитанын бүтүндөй ой-максаты борборлошкон бир хандыкка биригүү, баш ийүү эле. Хандык бийликтин төбөлдөрүнүн ортосундагы ич ара келишпөөчүлүктүн айынан ынтымак ыдырап, тийиштүү натыйжа бере албады. Ушунун айынан уюштурулган кутумдун аркасында өзүнүн улуу бир туугандары – Цэцен-тайчы жана Цзот баатыр ж.б. тарабынан 1670-жылдын аяк жагында Сэнгэ өлтүрүлөт [40, 149-б.]. Сэнгэ каза болгондон кийин анын хандык тактысына

тайманбас, чечкиндүү бир тууганы – Галдан жаңы хан болгон. Өз бийлигин бекемдөө үчүн борборлошуунун душмандары Чогур-Убаши менен Очирту-Цэцэн ханды талкалаган. Талоончулук согуштардан айласы кеткен карапайым эл ханга багынуудан баш тарткан. Жазага кабылбас үчүн элдин көпчүлүгү Волгага жана Кукунурга көчүп кеткен [59, 130-б.]. 1670-ж. Сэңгенин Цзотбой менен Цэцэн баатыр баштаган бир туугандары киши колдуу болуп өлгөндөн кийин, анын ордуна агасы Галдан тактыга отуруп (1670-1697-жж.) чейин бийлигин жүргүзөт. Кийин ал дагы Далай ламадан «бошокту» – «ырайымдуу, мансаптуу» деген наам алып, тарыхта «Галдан Бошокту» деген ат менен белгилүү болот. Анын бийлик мезгилинин (1680-1684-жж.) аралыгында баскынчылык колу кыргыздарды Фергана, Анжиан тарапка сүрөт [24, 172-б.].

Галдан Бошокту хан 1678-ж. көп жылга созулган күрөштүн натыйжасында өзүнүн бүтүндөй Жуңгар жеринде жүргүзгөн жогорку бийлигин биротоло бекемдеп, дароо эле Орто Азиянын жана Чыгыш Түркстанды көздөй жаңы баскынчылык жортуулдарын баштаган. Ошол кезде мындай баскынчылык Галданга жана аны колдогон көчмөн ак сөөктөргө эң алды жуңгар коомундагы күчөп кеткен ич ара жаңжалдарды аздыр-көптүр бир канча убакытка басаңдатуу үчүн керек болгон. Яркенди (Жаркенди) 1680-ж. ээлеп алгандан кийин, Галдан бир нече жыл бою Фергана өрөөнүн жана Ташкен оазисин багындыруу менен алек болгон. Тилекке каршы, Зая Пандитанын таржымалын жазган автор бул туурасында өтө кыска баяндап, майда-чүйдөсүн сөз кылбайт. Анда: Ошол (1680-ж.) Бошокту кайра эле Боро-Талаада, Тоок жылы (1681-ж) аскер жиберип, ал Сайрамды курчоого алды. Ит жылы (1682-ж) кайтып келип Иледе кыштады. Доңуз жылы (1683-ж.) Сайрамга каршы жортуулга чыгып, Анжианда көп буруттарды багындырды. Чычкан жылы (1685-ж.) күзүндө Цокуйду тоноп, кайра Анжианга каршы жортуулга аттанды. Ошол эле жылы жайында Рабдан Сайрам шаарын талкалады. Уй жылы (1685-ж.) күзүндө Бошокту хан анжиандыктарга каршы жортуулун жасап, көптөгөн бектерди туткунга алды» [59, 130-б.]. Кыйчалыштап турган мезгилде Галдан натыйжага жетпегенден кийин, аскер-колун алып Анжиан жана Эки суу аралыгын көздөй жыла баштайт. Жолдо Ошту басып алууга аракет

жасайт, бирок жандарын аябаган өзбектер, кыргыздар шаарды коргоп калышат. Тентек-Сайда катуу чабыш жүрүп, Эки суунун Кулжыгач, Кочкор жана Кулжабаш баатыр жетектеген жашоочулары, калмактарга катуу каршылык көрсөтүп, олуттуу сокку урат. Тентек-Сайдагы кармашка туруштук бере албай калмактар Сайрамга кайра кайтып келип, болуп көрбөгөндөй катуу чабуулдарын жүргүзүп, акыры Сайрамды басып алып, миңдеген тургундарын кулдукка айдап кетет. Бирок канча деген күчтөрүн үрөсө да, калмактардын кыргыз жеринде өз бийлигин орнотуусу ишке ашкан жок [73, 190-б.]. Жуңгар хандыгы Фергана чөлкөмүндө ойрот-жуңгар мамлекети (Жуңгар хандыгы) ээлик кылды. 1683-жылы Цэван-Рабдан хан Ташкен жана Сыр-Дарыяга чейин жетип кара-кыргыз, казак аскерлерин талкалап Фергана аймагын жакырлыкка учуратып, Жуңгар хандыгын орнотот. Бул убакта Жуңгар хандыгы Моңголия, Кыргыз-Казак, Кытай, Роосия, Тибет, Кытайдын түштүгү, Уралдан тарта Хива, Бухара хандыгына чейин жеткен [121, электр. ресурс].

Галдан Бошокту хан 1685-жылдагы ийгиликтүү жортуулдарынан кийин, Орто Азиянын түндүк чыгыш бөлүгүндөгү өзүнүн тышкы саясатын кескин өзгөртүп, моңгол-ойрот хандыктарын бириктирүү максатында Чыгыш Моңголиянын (Халха) чегине кирип барган. Бул жердеги халхалыктардын хандары менен бийлери өзүлөрүн циндиктердин карамагындабыз дешип, Галданга каршы согушкосу келбегендерин билдиришет. Циндиктердин кызыкчылыктары Галдан менен ага нааразы болгон халхалыктарды ойроттордун карамагындагы аскер колдоруна биротоло бошотуу болгон. Ушул талаптын негизинде Галданды ишендирип, согуштук жортуулдан баш тартуусун жана кайра Жуңгар хандыгынын жерине кайтуусун цин бийлиги сунуш кылган. Халхалар өзүлөрү отурукташкан жерлерин жаңыча өздөштүрүү үчүн ал жерлерге манжур жана кытай феодалдарынын материалдык жана жумушчу ресурстарын жумшап, канчадан бери жуңгарлыктар ээлик кылган жерлердеги кыйынчылыктар жоюлат дешет. Циндиктердин дипломатиялык ой-максатында Галданды Тушет хан жана Джебудзун-Дамба-хутухтай менен элдештирүү ишеничи болгон. 1688-жылы Ологой көлүнүн жанында боло турган согушка чейин Галдан далай-лама Цицик-Далай-хомба элчи экөөнүн сүйлөшүүлөрү Пекинге дароо жеткирилет. Бул

сүйлөшүүлөрдө Галдандын берген суроосунда: «кичүү инимдин өлүмү үчүн өчүмдү кимден алам, мен ошол үчүн Тушет хан менен элдешемби? Аны менен 6 жыл согушсам да куралымды таштабайм» [40, 183-б.].

XVII-к. ойроттордун – жалаң эле ойроттор эмес, Борбордук жана Чыгыш Азиянын бир канча элдери – Галдандын аты, Батыр-кунтайчынын уулу жана анын бир тууганы Сэнгэ менен байланышкан. Галдандын тарыхый орду Тибеттин чиркөөсүндөгү ламалардын жетекчилери, Жуңгарлардын таасирдүү адамдары, Халха жана Кукунур, Кытайдын Цин династиялары жана Орус мамлекеттери менен болгон тарыхый маанидеги согуштук мүнөз, мындан алганда халхас феодалдары менен 1688-жылкы жана Цин династиясы менен болгон 1690 – 1697-жылдардагы согуштарды айтууга болот. Бул учурда Чыгыш Түркстанды ээлеп алган. 1688-жылы Халханы басып алгандан кийин Цин өкмөтү ар кандай жол менен Галданды токтоткусу келип, тынчтык келишимин сунуш кылат. Галдан тынчтыкты каалайбайт. Кытайдын жерлерине кирип келгенден кийин, ал Сюань Ени колуна курал алууга мажбур кылат. Манжур-ойрот согушу дал ушинтип башталып, аягы Галдандын талкаланышы жана өз жанын кыйуусу менен бүтөт [40, 152-153-б.].

Циндиктер менен өз ара согушу 1697-жылга чейин созулуп, Чыгыш жортуулу ийгиликсиз аяктагандан кийин Галдан Бошокту хан 1697-жылы өз жанын өзү кыйат [74, 194-б.]. 1697-жылы 13-мартта Ача-Амтатай капчыгайында жүрүп, ошол эле күнү кечинде 52 жаш курагында көз жумат. 14-мартка караган түнү анын денеси өрттөгөнгө берилет. Галдандын өлүмү жортуулдун бүтүшү менен аяктады. Халха Цин империясынын бир бөлүгү болуп калды. Жуңгар хандыгы жашоосун улантып, өз алдынча моңгол мамлекети катары кала берди [40, 206-б.].

Ушул эле мезгилде, орус бийлиги Енисей кыргыздарын баш ийдирмейин, Абакан чыңдоосун салмайын Түштүк Сибирге үстөмдүктү орнотуу мүмкүн эместигин жакшы түшүнгөн. XVII к. экинчи жарымынан кийин бир канча жеңилүүлөрдө, орустар енисей кыргыздарына этият мамиле кылуу керек экендигин байкайт. Кыргыздардын башчысы Еренакбек өзүнүн мамлекеттин чыңдоо керек

экендиги, ички жана тышкы саясатын жигердүү алып барууда көрөгөчтүк аракеттеринин натыйжасында түзүлгөн. 1691-1697-жылдары жуңгарлар Цинь империясы жана анын өнөктөшү болгон халха-моңголдоруна каршы согуштук аракеттерин баштайт. Согуш кыргыздардын чарбасына, жашоо турмушуна оор зыяндуу кыйынчылыктарды алып келгенин орус элчилери, алардын кызмат адамдары, соодагерлер байкашып, кагаз беттерине маалыматтарды түшүрүшкөн. О.В.Бронин XVIII к. 90-жылдарда кыргыздар Енисейдин жогорку агымындагы калктан (кыштымдар) салык жыйноо тартибин калыбына келтиргенин жазат [23, 55-б.]. 1694-1697-жылдары енисей кыргыздары согуштук жүрүштөрүн орустар турган Томск чыңдоосун курчоого алып, орус айылдарына жылына бир нече ирет согуштук жүрүштөрдү жасаган. Качин, Камасин, Канск, Сашай, Байкотов жана Мелес волосторунун кыштымдары Томск жана Красноярск уездеринин курамына кирген 1700-ж. чейин кыргыздарга салык төлөп турган. Өз бийлигин чыңдоого умтулган Цэвэн Рабдан кыргыздар менен орустардын ортосундагы 100 жылга созулган карама-каршылыктарына бөгөт коюуну чечип, Москва падышасына 1701-ж. январь айында Тобольск чыңдоосу аркылуу Абдул-Эрке зайсанды элчиликке аттандырат. Мында жуңгар ханы кайрадан баш көтөргөн моңголдор, казак ордолору жана Цинь Кытайы менен согуштук саясий маселени чечүү үчүн орустар менен сүйлөшүүлөргө барууга аргасыз болгон [122, электр. ресурс.].

Г.Ф.Миллер бул акт «мурда эле чечилген», Россия жана жуңгарлар өз ара сүйлөшүүлөрүнүн жыйынтыгы деген бүтүмгө келишкен. Айрым маалыматтардан кыргыз бектери даярдалып жаткан акцияны билишкенин байкоого болот. Кыргыздар куңтайчы менен бир бүтүмгө барышкандыктан улам жуңгарлыктарга каршылык көрсөтүшкөн эмес [87, 127-б.]. Галдандын өлүмү Жуңгар хандыгын туруксуз абалга дуушар кылгандан кийин, андан кийинки мураскерлердин бийликтери Түндүк-Батыш жагындагы Россия жана казактар жагы анча деле бекемделе элек болучу. *Үчүнчү этабы* (1701-1717 жж.), белгилүү болгондой XVIII к. башында орустардын басып алуу толкундары башталат. Енисейдин жогору жагы Тобол жана Иртышка жактарга бүтүндөй Иртыштын аймагы Россиянын карамагына кошулуп алынып, орустар отурукташа баштаган. Иртыш болсо Кара

Уралдын карамагында болуп, Оми жана Иртыштын төмөнкү куймалары болжолу 60 чакырымдайды түзгөн. Енисейдин жогорку куймасы Красноярск түштүк тарабында 1701-жылы бир дагы отуруктакташкан орус болгон эмес. Орустардын басып алуусуна ойроттордун кысымы негиз болгон. Биринчи жолку Орус мамлекети менен жуңгарлардын ортосундагы тирешүүлөр пайда болот. Бул тирешүүлөр барган сайын курч мүнөзгө ээ болуп, XVIII кылымдагы орус – ойрот тарыхый барактарындагы тирешүүсүнө айланып кетти [40, 217-218-б.]. Бул убакта сибирдик кыргыздардын абалы тынч эмес эле. XVIII к. баштарында жуңгардын кунтайчысы Цэвэн Рабдан бийлигинин мезгилиндеги саясий кырдаалдын татаал учурунда, Борбордук Азиядагы Кытай жана Россия тараптан согуш коркунучунан чоочулап, өзүлөрүнүн бийлик борбору болуп турган Түштүк Сибирдин Эмел-Голь (Ала-Көл – Б.К.) номад дарыясынын жээктерине – кыргыздарды, телеуттарды (төөлөтөр) жана мингаттарды (маңгыттар – Б.К.) көчүрүп келүүнү ойлойт. 1701-жылы Москвага жуңгар хандыгынын элчилери жөнөтүлөт. Цэвэн Рабдан өзүнүн жазган саламдубасында ортолук болуп турган Жуңгар жана Россиянын жерлеринде талаш-тартыштар болуп жатат жана «кыргыз-калмактар (енисейлик кыргыздар – В.Б.) алардын бийлик башында турган улуу урматтуу сибирдин шаар башчылары, жерлерди алдап алып жана алардын жерлерине падышачылыкты кеңейтүүдө отурукташып жатат, чатактын башы ушундан башталат» дейт. Жуңгар ханына жооп катары жана Хонгорой бийинин кайраттуу кыймылдарын Петр 1, Томск, Красноярск жана Кузнецкинин башчыларына «кыргыз элинин үч шаарын согуш менен болсо да тынчтандырып койгула» деген көрсөтмө буйругун берет. 1701-1702-жж. орустардын кыргыздарга каршы бир канча аскер жүрүштөрү болот. Бул абалды жөнгө салуу үчүн Цэвен Рабдан 1701-жылы Хонгоройлорго өзүнүн жээни Аба-зайсанды аскер колу менен жиберет, анын буйругунда «Абага кызмат кылган бийликтеги Томск, Кузнецк, Кызыл-Жардыктар менен кыргыздарды элдештир» дейт. Бирок Аба элдештире албайт. 1702-жылы декабрь айында «куңтайчы Кыргыз жергесине өзүнүн жакын санаган адамы Аранжамуну» орус бийликтерине сүйлөшүү үчүн жөнөтөт. Жолугушуу Томск жана Кызыл-Жардыктар менен Аба-

зайсандын өргөсүндө болуп, Ниня дарысынын жанындагы жергиликтүү башкаруучулары менен жолугушат.

Бул кагаздардын арасында Кызыл-Жар (Красноярск) канцеляриясындагы Аба-зайсан менен сүйлөшүүлөрдөгү түзүлгөн келишими бар экени эскерилет. Тексттерде, «белгиленгендей калмактардын куңтайчысы ээлик кылган жерлеринде кыргыздар туткунга алынып, андан кийин келишим боюнча Россия тарапка үч жүз жаачы жоокерлерин өткөрүп берилгени» айтылат. 1703-жылы июнь айында Цэван Рабдан өзүнүн оюн иш жүзүнө ашыруу үчүн Хонгоройго үч миң аскерин жиберип, алардын башына үч чайзанын (чайзан – мырза – Б.К.): Духар, Сандык жана Аранжа Ченбилди жиберет. Анын Аба-зайсанга берген буйругунда бүтүндөй кыргыздарды жана кыштымдарды айдап, Жунгарияга алып келесин, «мындайда куңтайчылар тартынбасын» дейт. Хонгорой элин ойроттор күзөтчү-кайтаруучулардын астында айдап келип, адегенде Абакан аймагынын Аскиз дарыясынын жээгине чогултат. Кечинде болсо көчмөндөрдүн эсебин алышат. Улустун элдеринин ар бирине бирден таш алдырып, бир жерге «обаа» (дөө) кылып чайзандардын астыларына таштаттырат. Эртең менен болсо ушундай текшерүү жагдай кайра башталып, бир «обаадан» экинчи жерге таштаттырат. Калып калган таштардан канча киши жашырынып калганы же качып кеткенин билип турушкан. Ошол кездеги таштар ушул кезге чейин Абаканда 1703-жылы болуп өткөн кайгылуу окуянын ондогон үйүлүү «обаа» – дөңдөрү сакталып калган. Хакастарда белгилүү болгон «хыргыс тастары» – «кыргыздардын таштары» деп эскерилет.

Хонгорой улусунун жашоочулары жунгар аскерлеринин коштоосу менен Абакан аймагынан үч жол аркылуу айдалып кетет: Аскиз дарыясынын жогору жагы аркылуу Томь дарыясы жакка, ал жактан Балыкчы дарыясынан Мрассу дарыясы жакка; Таштып дарыясынын жогору жагы аркылуу Кабырза дарыясынан Мрассу дарыясы аркылуу жана Матур дарыясынын жогору жагындагы Узас, Мрассу дарыялары жакка кыргыздар үй-бүлөсү, көчү, малы менен кошо айдалган. Алардын көчүнүн узундугу 20-30 км. чейин созулган. Бүтүндөй үч жол тең – Мрассу дарыясынын аймагынан Кобырзы дарыясынын жээгине келип кошулган, ушул убакка чейин жерлердин топонимдик аттары: «Хыргыс шыккан шол» -

(Кыргыз чыккан жол – Б.К.) жана «Хыргыс кошкен хол» - (Кыргыз кошкон кол – Б.К.) деп айтылат. 1703-жылы орустарга кабар болгон: «2500 калмак кыргыз жерине келип, бүткүл кыргызды айдап кетип, жеринде бир да кыргыз калган жок» делет [40, 25-б.]. 1703-жылкы кайгылуу окуядан кийин Хонгоройдун этносаясий биригүү тагдыры аныкталып калган. Анча көп эмес кыргыздар жана кыштымдардын бөлүктөрү саясий-турмуштук жактан өзүлөрүнчө биригүүдө мамлекеттик бутактарды түзүүгө жөндөмсүз болуп кала берген. Байыркы жуңгар урууларынын Батыш-Моңголдун дэрбэт, баят, урянхойлор жана маңгыттардын арасында беш уруу «хыргыс» деп эсептелген. Жуңгарлардын жерлеринде калып калган кыргыздар кийинчирээк калмак-кыргыздар деп аталат. Анча көп эмес урук-тукумдарынан улангандар ушул кезге чейин сакталып, Эмель дарыясынын жанында Эмель-Голь (Ала-Көл – Б.К.) моңгол автономдук районунун Дурбулжун (Дөрбөлжүн – Б.К.) Синьцзянь уездинде жашашат. Моңголдордун аймагындагы хошундарынын арасында халха-монгол аймактарында бир канча тукум «сайн хиргис» – пейили кенен («благородные кыргызы») кыргыздар делип, жашап келүүдө. Маңгыттардын кошун тобунда кыргыздардын төмөнкүдөй топтору бар: хар хиргис – кара кыргыз, шар хиргис – сары кыргыз жана модон хиргис – токой кыргызы делет. [26, 174-179-б.]. Цэвен-Рабдан өзүнүн 12-15 жылдык башкаруусунда ойрот мамлекетин Орус жана Кытайлар менен тынчтык мамиледе жашоого аракет кылганын ишендиргиси келет. Тоболдон Москвага Абдул-Эрке-зайсанды элчи катары жиберет. Анын максаты, «тынчы жок кыргыздардын» орустар менен болгон чатактарын билүү эле. Келген элчилердин сүйлөөшүүлөрүндө Цэвен-Рабдандан мындай деген салам дубасы бар эле, «эгерде кыргыздардын күнөөсү так аныкталса, «кыргыз Корчик Еренек бийдин башы Томскыда алынат» деген. Эки жылдан кийин 10-январда 1703-ж. Абдул-Эрке-зайсан Москвадан Тобольскага кайтып келет, ал жактан орустардын өкмөтү аны өлкөсүнө сый урмат менен узатканын айтат. Цэвен-Рабдан орус, кыргыз жаңжалдарын басып коюу масатында, кыргыздардын жашап турган Түштүк Сибирдеги кыргыздарга жардам катары кубаттуу куралданган күчүн аскерлерин жиберип, ал жактан бүтүндөй кыргыздарды Ысык-Көлдүн аймагына көчүрүп алат

[40, 222-223-б.]. Ал эми кытайлар менен болгон саясатта, эгерде Галдан Халханын аз сандаган калкын отурукташып, жердеп көнүп калган жерлери менен бизге карасын деп Сюань Е талап кылса, Цэвен-Рабдан биринчи иретте ал жердеги эли эмес, мурда бүтүндөй ойроттор хандык кылган аймактардагы жерлерде алардын карамагына өткөн адамдар малдары менен көчүп-конуп жүргөнгө ылайыктуу болсун дейт [40, 224-б.]. Жуңгар хандыгы жогору айтылгандай, орустар, кытайлар жана казак-кыргыздар менен болгон чабышы, ойрот-жуңгарлардын ушунчалык зор аймакка ээлик кылууга аракеттерин жумшап, басып алганынан келип чыккан согуш, кыргыздар үчүн бул «ата мекенди» бошотууда көз карандысыздыктын чечкиндүү күрөшү болду. Ал жерлерге ээлик кылуу канчалык кыйын болорун билсе да, ойрот-жуңгарлардын империялык саясатын жүргүзүп турушу да ошончолук оор болгон. Анда бир канча уруулардан турган элдердин согуштук абалда болушу, чачкын жашаган, эркиндикти самаган көп уруудан турган элдердин оор абалы менен байланышкан. Ошондуктан, ойрот-жуңгар мамлекетинин үч тараптуу согуш абалында болушунун бирден бир себеби, ээлик кылган жерлерге өз үстөмдүктөрүн жүргүзүү болгон. Кайсыл гана эл, мамлекет болбосун өзүлөрүнүн жашап жаткан жерлерине өзүлөрү ээлик кылгысы, өз тагдырын өзү чечкиси, ээн эркин жашагысы келген. Ага ойрот-жуңгарлыктар жол берген эмес. Канчалаган уруудан турган эл, бир элдин эркинде болгусу келбей, өз жеринен ажырап, бөлөк жерге жер ооду болуп келиши бул ата мекен үчүн көз карандысыздык күрөштүн жүргүзгөн саясаты болгон.

1710-жылкы жуңгарлар жортуулу орустар тарабынан курулган Бикутин таянычында (острог) жашаган орустарды жакырчылыкка дуушар кылды. Мурда кыргыздар жашап, кийин Жуңгар хандыгы ээлик кылган жерлерди иштетип, өз күнүн көргөн орус-казактары өтө оор абалда калды. Ошол эле учурда, 1715-жылы жуңгарлар кайрадан Цин империясына каршы согушун жүргүзүп, Хамини басып алат. 1716-жылдын февраль-апрель айларында ойрот ханы Галдан Цэрэндин көрсөтмөсү менен ойроттордун колу полковник И.Д.Бухгольц жетектеген орус отрядын жеңет. Петр-I атайын «Еркет шаарларына ээлик кылуу жана Дарье дарыясынан алтын майдаларын издөө», Бухаранын кум арасындагы алтынды

иштетип жөнөтүү жана Иртыш дарыясын бойлой чеп курууда, Омск, Железендик, Ямышевдик, Семипалатинск, Усть-Каменогорск» жөнүндө чечимин чыгарып, жуңгарлар ээлик кылган аймакка Ямышев чебин курууга аракетин кылат. Ямышев чебин курууга жерлер казыла баштаганда 800 жакын Бухгольцтун отрядындагы адамдар өлүмгө учурап, орустар өзүлөрүнүн жерлерине кайтып барып, жуңгарлар ээлик кылган жерлерден алыс эмес Ямышевдин ордуна, жаңы – Омск коргонуу чебин негиздешет. Жуңгарлар циндер менен болгон чабышынан кийин, 1716-жылы ойроттор Тибетке карай жортуулун жасап, бул жолкуда Цэвэн Рабдан Жуңгар хандыгынын таасирин кайрадан орнотууну ойлоп, Лхасты басып алат. Ал эми 1717-жылы Нагчу аймагындагы цин аскерлери аларды Тибеттен четтетүү үчүн аракетине катуу сокку урат. 1720-жылы циндин аскерлери жуңгарларды Тибеттен кубалап чыгып, империянын карамагына кайтарып алгандан кийин, Жуңгар хандыгы өзүлөрүнүн аймактарында жеңилүүгө учурай баштайт [126, элекстр. ресурс]. XVIII к. баштарында жуңгардын куңтайчысы Цэвэн Рабдан (бийлигинин мезгили – 1697-1727-жж.), саясий кырдаалдын татаал учурунда Борбордук Азиядагы кытайлар да көз каранды болуп турсун деген арам оюн ишке ашырганга аракет жасаган [1, № 4, л.122; л. 223-б.]. Кыргыздарды жуңгар жерине жер ооду (департация) болушуна орус төбөлдөрүнүн кызыкчылыгы да болгон, бир жагы кыргыздардан тынымсыз дүрбөлөндө болуп, коркунучтан кутулуу болсо, экинчи жагы – кыргыздардын жуңгарлар ээлик кылган жерлерде биротоло калып кетиши орустардын ээлигинде болуусуна Түштүк Сибирь жерлери ээн-эркин, бир беткей шарт түзүлмөк. Жуңгар хандыгынын тушунда үч элдин (орус, кыргыз, казак) чапканында, Жуңгар ханы Галдан Цэрэндин чоң саясатчы экенин көңүлдөн чыгарып салуу болбойт (Б.К.). Ошол кезде орустардын жүргүзүп турган саясатына жооп таап, кыргыз, казак элин жуңгар хандыгына баш ийдирүү кызыкчылыгын өйдө койгон. Галдан Цэрэн алгач казактарды басып алган жерлерине жуңгар бийлигин орнотуп, казактын баш көтөргөн баатырларын өлтүрбөгөн. Анын ойчулдугу, кийинки келечек бийлигинин түптөлүшүнө, ич ара келишпөөчүлүктөрү болорун алдын ала билген. Казактын баатыры Абылай аркылу башка хандар, бийлер менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзө берген. Күз айларынын биринде (1742-ж.)

Орск чебине жакын, казак менен орустардын жолугушуусу болуп, казактын ханы Абылкайыр, уулдары Эралы, Жаныбек, Дербишалы-Шакшак баатырлар болушат. Мындан башка дагы Абылай анын бир тууган иниси Султанбектер менен кошо жуңгар элчилери – Кашка менен Бараң катышат. Бул сүйлөшүүдө жуңгар хандыгы казактарды өзүнө жакындатып алуу амалын сезген орус падышалыгынын өкүлү, өзүлөрүнүн империялык максатын жашыра албайт. Сүйлөөшүүлөр бүткөндөн кийин К.Миллер баштаган элчилерди, жуңгардын куңтайжысына жиберүүнү көздөшөт [96, 123-125-б.].

Кыргыздар Борбордук Азияда бир эле убакта эки тараптуу согуштук абалда болгон; - *биринчиси*, орустар менен келишпөөчүлүк саясатын жүргүзүүдөгү мезгилдүү тынымсыз согуштары уланып келген болсо; - *экинчиси*, жуңгар чапкынына каршы көз карандысыздык күрөшү болгон. Борбордук Азияда басып алуучулукка куңтайчы-Цэвен Рабдан катуу киришип, анын бийлиги жүрүп турганда – калмактардын үстөмдүгү күчөп, (1697-1723-жж.) түндүк кыргыздарга чабуул жасап, каратып алат [154, инв. № 742. 1-д. 23-б.].

Жыйынтыктаганда төмөнкүлөр белгиленди:

1. Борбордук Азияда кыргыздар ээлик кылган эбегендей чоң аймак жерлери эки элдин коркунучунда болгон. Бул учурда кыргыздар *бир жагы* – Түштүк Сибирь жерлеринде орус бийлиги үчүн коркунучунда болсо, *экинчи жагы* – Ала-Тоо аймагында Жуңгар хандыгынын баскынында калуу коркунучу болгон. Кыргыздар үчүн «ата мекенди» бошотуу көз карандысыздык күрөшү кыйын болгонуна карабай, эки тараптуу каршылык көрсөтүү күрөшүн уланта берген. Кыргыздардын бирдиктүү хандыгы болбогону менен көп уруулардан турган чачкын жашоосу элдердин оор абалы менен байланыштуу эле. Борбордук Азия элдеринин Жуңгар чапкынына каршы күрөшүн 3 этапка бөлүп кароого болот. *Биринчи этабы* – 1604-1635 жылдар, *экинчи этабы* – 1635-1684 жылдар, *үчүнчү этабы* – 1701-1717 жылдар аралыгы.

2. Ушул эле учурда Ойрот-жуңгар мамлекети бир эле убакта *үч тараптуу* согуш абалында болот. *Биринчиси* – орустар, *экинчиси* – кытайлар, *үчүнчүсү* – кыргыз-казактар согушу. Алардын жүргүзгөн, көксөгөн саясаты – ээлик кылган

жерлерге өз үстөмдүгүн жүргүзүү болгон. Ойрот-жуңгар хандыгы басып алган жерлердеги элдердин эркиндигине, ээн-эркин жашоосуна жол берген эмес. Кыргыздардын жуңгар жерине жер ооду (депортация) болушуна орус менен жуңгар төбөлдөрүнүн кызыкчылыгы болгон. Себеби, кыргыздар байыртан берки ээлик кылып келген жерлеринде тынымсыз дүрбөлөндө болуусуна, *бир жагы* – орус бийлиги коркунучтан кутулуу болсо, *экинчи жагы* – кыргыздардын Түштүк Сибирде калып кетиши, ойрот-жуңгарлар ээлик кылган жерде кыргыздар орустар менен биригип кетпөө үчүн, кыргыздарды айдап алышы коркунучтан алыс болуу жана өзүлөрүнө биротоло бир беткей шарт түзүүнү көздөшкөн.

3. Орус бийлиги өзүлөрүнүн коопсуздугунан чоочулап, кыргыз-казактар жуңгарлардын кубаттуу күчүнө каршы согуша берүүсүн көздөгөн. Орус бийлигинин негизги алдын ала ойлогон максаты – кыргыздар менен жуңгарлардын алсыроосу керек болгон. Ушул себептүү Борбордук Азия тарапта жуңгарлардын басып алуучулук күндөн күнгө күчөп, үстөмдүк саясаты (1697-1723-жж.) аралыгында түндүк кыргыз-казактарды каратып алат.

4.2. XVII кылымдын экинчи жарымында кыргыз элинин жана кыргыз баатырларынын калмактарга каршы күрөштөрү.

Жуңгар хандыгынын тынымсыз жүргүзгөн саясий жана экономикалык байланыштары – Россия, Кытай, феодалдык бийликтин ээлери казак менен кыргыздар, Орто Азия жана Чыгыш Түркстанда тарыхый жактан унутулгус белгилерин калтырды. Бул жагынан көбүнчө Чыгыш элдеринин жазма булактарында орус, англис ж.б. тилдерде канчалаган эмгектер жазылып, жарык көрдү. Канчалаган тарыхый булактарда эмгектер жазылганы менен ар кандай сындарга, ой-пикирлерге кабылып, көпчүлүгүндө так эмес маалыматтарда каталар орун алгандары болбой койгон жок жана ар кандай сындарга дуушар болушту.

Тарыхый булактарда, калмактар менен кыргыз жана казактардын мамилелери XVII кылымдын башынан тарта туруксуз болгондуктан, алардын ортолорунда ич ара келишүү мамилелери жөндөмсүз болгон. Кыргыз, калмак (ойрот) согуштары (XVII-XVIII кк.) кыргыздарга каршы баскынчылык – жортуул

экспансиясы 30-жылдарда ойрот урууларынын күчтүү кошуну Орто Азияга (1626-1748-жж.) тынымсыз кол салып турган [126, электр. ресурс]. Орто Азия элдерин ойрот-жуңгарлыктар басып киргенде, калмактын ханы Галдан Бошокту кыргыз, казактарга жасаган согуштук жүрүшү ийгиликтүү болуп, чек ара аймактарына жакын турган ойроттор ээлик кылган жерлерин байма-бай кол салууларын жүргүзгөн. Калмактар экинчи жолу күчтүү колу менен кыргыз жерине кол салып киргенде, казак, кыпчак элдеринин XVII кылымдагы калмактар менен болгон чабыштары фольклордук – оозеки чыгармаларда айтылып калган. Ошолордун бири, кыпчак элинен чыккан баатыр Курманбек жана анын баласы Сейитбектин эрдиктери да айтылат. Бул кол жазмадагы тарыхый окуялар кыргыз, калмак доорундагы чабыштарынын мезгил учуруна туура келет.

К.Акиевдин айтуусундагы кол жазмада: Анжиандын асты, Кокондун башында Жазы деген борбор шаар болгон. Тейитбек хандын жети аялы болуп, жетинчи аялдын эң улуусу Зулайка 40 жашында эркек бала төрөп, атын Курманбек коюшат. Курманбек бой жеткенде кыргыз, кыпчактардан 40 жигит курап, душмандарга кол салып, «бала баатыр» аталат. Курманбек 40 жигити менен калмактарга жөнөп, калмактын 80 жаштагы ханы Дөлөнгө, өзүнүн жаш кезинде Дөлөндүн атасы Корундун барында кыргыз, кыпчакты нече жолу талап алганын, Курманбек чоңойгондон бери эли душмандан кутулганын айтат. Курманбектин элде жок баатыр деп укканын, ага азыр күчү келе албай турганын айтып, «Биз буга туруштук бере албайбыз, жакшылык менен жөнөтөлү» дейт. Дөлөн ага көнбөйт. Уруш болот, Курманбек Экөздү сайып өлтүрөт. Дөлөн жарадар болгондон кийин Элибекти элчи кылып жиберет. Курманбек Элибектин сөзүн уккандан кийин, «Мен илгерки кыргыз, кыпчак өчүн күнүм бүткөнчө алуу үчүн келгенмин» [142, № 874. 54-б.).

Сейитбек баатыр Курманбектин баласы тууралуу атасынын жолун улантып, атасындай баатыр болгону жөнүндө:

«Сейитбек баатыр хан болду,

Атагы журтка даң болду.

Калыс сүйлөп, эл бийлеп тегеретип оң, солду.

Желектин башын бурады,
Кырк жигит башын курады.
Кадыр баркы артылып,
Калкына жетти сурагы...
Ата жолун жолдоду,
Акыл менен имерип,
Бузулган элди ондоду.
Айтканы сиңип жалпыга,
Тетири баскан болбоду.
Ордо салып жай кылды,
Айтылуу Кошой-Коргонду» [148, инв. № 543. 34-б.].

Курманбектин тарыхый адам экендигин, жашаган мезгилин, отурукташкан ордун, коңшу хандыктар менен түзгөн дипломатиялык байланышын, «калмак төбөлдөрү менен болгон согуштарын белгилүү даражада аныктай турган фактылар тарыхый уламыштык, аңыз-аңгемелик материалдарда жана тарыхый булактарда орун алган. 1947-жылы Абдыкалык Чоробаев Жалал-Абад областындагы, азыркы Сузак району «Калмак-Кырчын» сельсовети, Таран-Базар кыштагынын тургуну, 71 жаштагы Шырдак карыядан «Калмак-Кырчын» уламышын жазып алат. Анда илгерки заманда кыргыз-кыпчак уруусунан Курманбек аттуу баатыр чыгып, калмактар менен урушуп, алардын мизин кайтарып, баш ийдирип турган. Курманбек жер кыдырып Кашкарга барып, Кашкардын ханы Аккан менен достошот. Ал кезде Курманбектин ордосу Кызыл-Суу деген жерде жайлашат. Арадан бир канча жыл өткөндө уулдуу болот.

Аккан токсон нарга буюм-тайымдарын жүктөп, досунун баласын жээнтектеп сапар тартып келе жатып, Күлдөмбес деген жерге жеткенде, Корун аттуу калмактардын төрөсү Курманбектин ордосун курчап алып, согушуп жаткандыгын угат. Уруш бир канча күнгө созулуп, Курманбек душманды женип, Кызыл-Суунун батыш жээгине калмактын колун боо түшүрүп кырат. Ошондон улам «калмак кырчындай кырылды» деген сөз калып, согуш өткөн аймак «Калмак-Кырчын» аталып калат. Демек, Курманбек жашаган мезгилде ушул аймакта калмак-

кыргыздардын ортосунда катуу согуштун болгондугу реалдуу окуя. Ал ошол уруш өткөн жер «Калмак-Кырчын» аталып калышы менен да бекемделет. Курманбектин «калмак доорунда» жашаган тарыхый инсан экендиги башка тарыхый булактарда да маалымдалат. Түрк, Иран авторлорунун кабарларында, Курманбек казак ханы Эшим менен бир доордо жашап, калмак төбөлдөрүнө каршы күрөшүп турат. Тарихи-Кашкариде Ишим (Эшим) Курманбек жана Малик Касим (Касым) менен жолугушкан. Сүйлөшүүгө Эшим Ташкенттен келет. Жолугушуу Курманбектин Ак-Суу (Ак-Калаа) коргонунда өтүп, калмактар менен урушунун жөн жайы макулдашылат. Түрк авторунун эскерүүсүндө Ишим (Эшим) ханды Курбанбек (Курманбек – Б.К.) ат үстүнөн каршы алат. Буга Эшим тырчий түшкөн дешет. Эшим хан демекчи, ал XVI—XVII кылымдын аралыгында жашаган реалдуу тарыхый адам, казак, кыргыздын ханы. Бирок кыргыздар анын тегин кыргыз-кыпчактан чыгарат. Эшим хан жөнүндө кыргыз арасында казактарга караганда уламыш, аңыз-аңгемелер көп сакталган. Тоголок Молдо уламыш, аңыз-аңгемени негиз кылып «Эр Эшим» поэмасын жараткан. Санжырада да Эшим хан менен кан Турсундун окуясы күнү бүгүнкүдөй эле сакталып, «Катагандын кан Турсун, кан Турсунду ант урсун» делип, достуктун шертин бузган кан Турсундун кара ниет душманчылыгын ашкерелеген сөз али да калк оозунда. XVI—XVIII кылымдардын аралыгында могол, калмак кандарына каршы кыргыз, казактар биригип согушуп турган учурлары болот.

Эшим хан да кыргыздар тарабынан колдоого алынат. Ал кандык кылган мезгилде кыргыз, казак калкынын жакшы мамиледе, ынтымакта жашагандыгын Ч. Валиханов да белгилейт. Муну эки элдин союздаштыгынын күбөсү катарында Эшим хандын кыргыздардын уруу башчысы Көкүм өлгөндө, Ташкентке «Көкүмдүн көк күмбөзүн» тургузушунан да көрүүгө болот. Курманбектин тарыхый инсан экендигин аныктай турган дагы бир далил (факты): калмак хандарынын жортуулу учурунда Чыгыш Түркстан аймагы менен кыргыздардын карым-катнашын көрсөткөн тарыхый окуялардын, тарыхый инсандардын чагылдырылышы.

Биринчиси – «калмак доорунда» Чыгыш Түркстан аймагы менен кыргыздардын карым-катнашы, тарыхый байланышы. *Экинчиси* — Аккандын тарыхта болгон адам экендигин маалымдаган даректердин тарыхый эмгектерде орун алышы. Алсак Шах-Махмуд Чоростун хроникасы боюнча XVI к. Тянь-Шандан могол төбөлдөрүн сүрүп чыккандан кийин, кыргыз уруулары Кашкар менен түздөн-түз байланышып турган. XVII кылымдын башында калмактардын кысымынын күчөшүнөн улам, кыргыз уруулары – Кашкар, Турпан, Ак-Суу ж.б. шаарларга көчүп келип, бул аймакта отурукташуу процесси башталат. XVII кылымдын 30-жылдарында кыргыздар Могол мамлекетинин башкаруучуларынын көрсөткөн каршылыктарын жеңип, Кашкардын айланасы жана андан түштүккө карай Жаңы Гиссарга чейинки аймактарга жайланышып, реалдуу саясий күчкө айланып, мамлекеттин ички иштерине кийлигишип, өз таасирин тийгизип турган. Могол хандары да алар менен эсептешкен.

Шах Махмуд Чоростун маалыматына караганда, XVII кылымда Тянь-Шань жана Чыгыш Түркстанда – Тилеке бий, Байбото Кара, Сокур бий, Кошойбек, Кебекбек, Шырдакбек ж. б. мырзалар кадыр-баркка ээ болуп, Кашкар, Жаркент хандыктарында мансаптык бийлик – бакавул, эмир, эсавул, шигавул сыяктуу кызматтык орундарды ээлеп турган. Айрым бир чептерге аким болуп дайындалып турган учурлары да болгон. Калмактар менен согушууда Кашкар жана Жаркент хандыктары кыргыз жана казак урууларынын аскердик бөлүктөрүн колдоого алып турушкан. Кыргыз, казак ханы Эшим тарабынан Кашкар, Жаркен хандыктары менен калмактарга каршы келишим түзүлгөн. Тарыхый айтымдарда, Аккан Курманбектин досу катарында мүнөздөлүшүндө тарыхый-турмуштук негиз бар. Анткени, «калмак доорунда» Кашкар менен кыргыздар тыгыз саясий, экономикалык жана маданий байланышта болгон.

Айрыкча XVII к. Кашкар жана Жаркен хандыктарынын аймагында кушчу, чоң багыш, кыпчак, нойгут, тейит, булгачы, отуз уул ж. б. кыргыз уруулар мамлекеттин саясий турмушуна жигердүү аралашып, тарыхый окуяларга өз таасирин тийгизип тургандыгы Шах Махмуд Чоростун хроникасынан, Мир Халь ад диндин «Хидайат намесинен» ж. б. эмгектердеги маалыматтарда көрүнүп турат.

Чыгыш Түркстандын тарыхында Аппак хан жана Аппак-кожо деген эки тарыхый инсан кездешет [124, электр. ресурс.]. Мындай фольклордук оозеки айтымдар өткөн доорлордогу болуп өткөн окуялардын тарых чындыгы экенин аныктыгына мезгилиндеги жашап өткөн каармандардын жасаган баатырдык окуялары дал келет. Курманбектеги тарых каармандардын биринчиси –Аппак хан (өз аты Абд ал Латиф) эл арасында хан аталган, ошондон улам кыргыздарда да ушул наам менен белгилүү болсо керек. Ал 1602-жылы төрөлүп, отуз жашында Кашкардын ханы болот. Махмуд ибн Вали (Бахр ал асар) боюнча да XVII кылымда өмүр сүрөт. Аппак хан (Ак хан) менен Курманбектин ортосунда жакшы мамиле түзүлүп, бири-биринин жерине каттап турушкан. Анын Ак-Сууга келип кеткендиги, Ак-Суу чебин курууга жардамдашкандыгы, Абд ал Латифтин Кашкарга хан болушунда кыргыздардын чоң көмөк көрсөткөндүгү жөнүндө кабар берет.

Экинчиси, Аппак кожо (өз аты Хидаятолла) 1681-1694-жылдардын аралыгында Кашкарды башкаруучу (аким) болуп турган. Тарыхый маалыматтарда, калк арасында айтылган аңыз-аңгеме, уламыштарга караганда Курманбекке кандайдыр бир деңгээлде Абд ал Латиф хандын өмүр жолунун бир үзүмү чагылышкан өңдүү. Курманбек калктын калың катмарына кеңири тараган баатыр. «Курманбек» чыгармасында, тарыхта бир канча айтуучулар катышса да, көпчүлүгүнүн ысымы унутулуп, элдин эсинен чыгып калганы байкалгандай. Бизге XIX кылымдан берки – Токтогул, Мусулманкул, Шамшы комузчу, Калык, Сарыкунан, М. Каландаров сыяктуу айтуучулардын гана ысмы белгилүү. «Курманбекти» Токтогулдун айткандыгын, өздөрүнүн айтууларында андан үйрөнгөндүгүн – Калык жана анын шакирти Сарыкунандын эскергендигине карабастан, чоң акындын өз оозунан жазылып алынбаган. Ошондуктан жыйынтыктуу ой айтуу кыйын. Курманбек баатыр Орто Азия, Могол хандыгы, казак, ногой элдеринин тарыхында «калмак» доору аталып, элдин эсиндеги оозеки чыгармачылыгында, катаал кезең катарындагы зор из калтырган XVI— XVII кылымдар аралыгындагы тарыхый окуялар, Курманбек, Аккан сыяктуу тарыхый инсандардын жашап өткөндөрү, эрдиктери өмүр баяндары реалдуу дешке болот.

Тарыхый реалияларды көз алдыга тутсак, окуянын өткөн орду да реалдуу: Чыгыш Түркстан (Кашкар, Жаркен, Кара-Шаар - Камбыл), Ооганстан, Орто Азия аймагы (Анжиан, Кокон, Аксы, Алай, Жазы (Яссы) ж. б. [125, электр. ресурс.]. Ташкендин ханы болуп Турсун-Махмуд (Турсун хан – Б.К.) турган. Жогоруда айтылган Тобокелдин хан ордун, хан Есим (хан Эшим – Б.К.) ээлейт. Эл ичинде анын узун бойлуулугун, мыктылыгын карап, «Эңкечер бойлуу Эр Эшим» деп атап алышкан. Касымдын «кашка жолундай» делип, ал убакта казактын ханы Касымдын карамагына 1 миллион эл караган, ошондуктан «Касымдын кашка жолу» деп айтылып калган. Касым хандык кылып турган мезгилде биринчи жолу казак элин бириктирип, жалпы бир хандыкка түптөп, бекемдөөдө биринчи чыгарган мыйзамы катары элге таанылып калган. Эшимдин башкаруусунда «Эр Эшимдин эски эрежеси» делип, элде айтылып калган. Ал хандык кылып турган убакта канчалаган жеңиштерге жетишип, калмактарга каршы жүрүштөрү натыйжалуу болгон. 1628-жылы Эшим хан Турсун Махмудду өлтүрүп, катаган элин чаап, Ташкенди кайрадан каратат. Эшим хан дүйнөдөн кайткандан кийин анын уулу – Жаңгир хан болот [103, 47-49-б.]. Кыргыз жапырт качып, кайра-кайра биригип калмактарга каршы согушуп жүрүп отурган. Кыргызда нечен деген азаматтар кырылып кеткен. Анын ичинде атактуу баатырлар: багыштан Аккочкор менен Каңкы жана Чоботой, Семетей деген баатырлар. Акыры кыргыз жапырт ооп, Анжианды бет алып качып калганда, Кочкордун күн жүрүшү, Долондун күн батышы Төлөктүн чатында 300 киши чамалуу көчтүн арты болуп каптап келген калмактарды тосуп, карабагыш Төлөк баатыр атышып, калмактын 200 чамалуу кишисин жок кылат. Бул кармашта эки жактан көптөгөн эрендер курман болгондо, «Аккочкор балаңыз калмактан өлдү» – дегенде, Аккочкордун атасы: «Аккочкор өлсө Каңкым бар» – дейт, «Каңкың дагы өлдү» – дегенде, «Каңкым өлсө кантейин, Кантейиштей даңкым бар» – деген. Кантейиш арка кыргызына хан болуп туруп, төмөндөн арка кыргызы боюнча сарбагыш кыргызы Кудаянды хан көтөргөн. Кыргыздын көбү Анжианга кирип, бир азы көчпөстөн калмактын колунда калып, алардын малын бакмакчы болуп калат. Черик кыргызынын көбү Какшаалга качып кирген. Кыргыздар Кетмен-Төбөгө барганда, жогоруда өлгөн Чоботой менен Семетейдин Карагул

деген жээни таякелеринин канын кубалап, бир канча жигиттери менен калмакка аттанып келе жатканда, алдынан чукул жерден Ферганага жол тартып бара жаткан калмактын калың аскери чыкканда, алардын баарын кырган [96, 118-119-б; 38, 91-б.].

Калмак феодалдары кубаттуу кол салуусу (жуңгар хандыгы түзүлгөндөн тарта) кыргыз менен казактарга каршы 1643-жылы жазында халкалык Алтан-хандын жана калмак башчысы Хо-Урлуктун түз катышуусу менен болуп өттү. Бул убакта Баатыр кунтайчы алгач «эки кыргыз-алатай кыргыздарынан 10 токмок алат». Андан кийин калмактар Ташкен жана Түркстан тарапты көздөй жортуулун жасайт, казак ханы Жаңгир баштаган аскерлерине өзбек аскерлерин жетектеген Жалаңтөш-аталык жардамга келип, аларды чегинүүгө аргасыз кылат. Жаңгир менен Жалаңтөш чегингендердин артынан куугунга түшпөндүгүнөн, Баатыр кунтайчыга жакшы мүмкүнчүлүк түзүлүп убактылуу ээлик кылган аймактарды сактап калат [46, 458-б.]. 1643-жылы Эрдене Баатыр кунтайчы, хошоут Очирту 50 миң колу менен Токмокко чейин келип, кыргыз-казактардан жеңилип кайтат [126, электр. ресурс]. 1643-жылы айтылуу Орбулак чабышы жүрүп, казак ханы Жаңгир карамагындагы 600 жоокери, 20 миң адамдын колдоосунда Жалаңтөш баатыр жетектеп келген мавераннахрлык эмирдин жардамы менен оңтойлуу абалды пайдаланышып, жуңгарлардын 50 миң аскерин талкалашат. Орбулак чабышында катуу соккуга дуушар болгон жуңгарлар, аргасыздан чегинүүгө мажбур болушкан [120, электр. ресурс].

Ал убакта казактар менен каршылашкандар: катагандар (ойроттор), калмактар, өзбек, тажиктер (сарттар) болушкан. Ушудан кийин казактар мурда басып алган Ташкенди таштап, 1652-ж. көчүп Аму-Дарыянын жээгине, перстердин чек арасына жакын жерге отурукташат. Өзүнүн өмүрүнүн көбүн жуңгарлар менен болгон кармашка арнап, алар менен чабышып жүрүп Жаңгир хан (1652-ж.) курман болот. Андан кийин анын уулу – Аз-Тауке «Эшимдин эски эрежесин» (мыйзамын) улантат [102, 47-49-б.]. 1658-жылы Цецен хандын уулу Галдама Талас суусунун жээгинде ферганалык Абдышүкүрдүн колун жеңип, Иледе кыштап турган [126, электр. ресурс.]. 1653-жылы, жуңгар хандыгын негиздөөчүсү Баатыр кунтайчы көз

жумат. Анын өлүмүнөн кийин баскынчы феодалдардын топтору бет алдынча бөлүнүп, ич-ара келишпөөчүлүк пайда болуп, жуңгар хандыгында элдешпес эки лагерь пайда болот. Бул убакта калмактардын батыштагы коңшулаш каршылаштары, алардын ич-ара ыйкы-тыйкысынан жакшы кабардар болгондуктан, ыркы кеткен жуңгарлардын оңтойлуу абалынан пайдаланышып, алардын кылган жоруктары үчүн өч алуу максатында калмактар ээлик кылган аймактарга кол салууну көздөшөт. Сокбан Радна батор, «ит жылында (1658-ж.) жаз айынын биринчи жарымынын, биринчи айында Бухаранын кол башчысы Абдышүкүр 38 миң аскери менен Таласка келген. Галдамба жалгыз болгондуктан, таңга маалдагы чыккан тополоңдо капысынан астынан чыккан бейтааныш менен кагышып (душманы), аны Кугийин-Аман үңкүрүндө чейин кубалап барышып Абдышүкүрдү өлтүрүшөт. Шах-Кожо жана башкалар, түштүк жагында жашаган башкалары 300 дөй баатырларды чогултуп, алардан (ири күчтөрүнөн) калгандарды Галдамба чаап жана туткунга түшүрөт. Саид Галдамба Очирту Цецен-хандын уулу болгон. Келтирилген билдирүүлөргө караганда, жортуул биринчи кезекте кыргыздарга (бурут) багытталган жана согуш кыргыздардын аймагында өткөн. Кыргыз тарапта казактардын аскерлери согушуп, аны Жаңгир хан жетектеген [68, 217-б.]. 1658-жылы Абдышүкүр баштаган өзбек колу Талас өрөөнүндө жана Кулан-Жылан деген жерде калмак аскери менен катуу беттешип, кыргыз, казактар өзбектерге кошулуп салгылашта Абдышүкүр набыт болгондон кийин, аскер башчысынан ажырагандар аргасыздан чегинүүгө мажбур болот. Душмандарынын артынан түшүп кубалаганга калмактардын эч кандай күч-кубаты калбай калган [74, 163-164-б.].

XVII-XVIII кылымдарда Чыгыш Түркстанда диний теократиялык бийликти орнотууга катышкан саясий топ «Накшабандия-хожаган ордени» өз ишин улантып жаткан кез эле. XV к. эле пайда болгон «Исхакийя тарикаты» деген – ортоазиялык суфийлердин «накшбандия-хожаган» жамаатынын бир бутагы катары эсептелген. XVII к. башында өзүнүн ишмердигин Чыгыш Түркстанга жайылта баштаган. XVII кылымдын башында ойроттор менен катар накшбандия жамааты Яркендеги (Жаркен) хандык бийлик үчүн болгон жергиликтүү башкаруучулардын ички иштерине кийлигише баштаган. XVII к. экинчи жарымында алар могол

хандарынан бийликти тартып алат. Бийликти ээлеп алган накшбандия жамаатынын өкүлдөрүнүн ортосунда кайрадан ич ара бийлик талашкан өтө курч мүнөздөгү карама-каршылыктар келип чыккан - «ак тоолук» жана «кара тоолук» деп аталган кожолордун кыймылы пайда болот. Аппак кожо Чыгыш Түркстандагы актоолуктар жагы бийликти алууга жетишкен, кара тоолуктарды жактаган Кашгарды башкарууга жетишет. Бирок Далай-Ламанын кийлигишүүсү менен Жуңгар ханы Галдан Бошокту Аппакты 1678-ж. Чыгыш Түркстандагы өзүнүн аткаруучу өкүлү кылып дайындайт. Чыгыш Түркүстандын мусулмандарынын диний бийик даражаларында билим берүү жагынан да эки тарап (партия) пайда болуп, окутуу гана эмес, аларда илим алган адамдын мүнөзү жана сапаты жагынан да эки тараптуу боло баштайт.

Бир гана окутуу эмес, алардын башында тургандардын билим берүүлөрү ар кыл болгон. Имам Календин жолдоочулары «ишкая» деп аталып, кожо Исак-Валинин жолдоочулары «Исак» деп аталды. Бара-бара биринчиси «актоолуктар» делип, экинчиси «каратоолуктар» деп аталды. Көп өтпөй, бул эки топтун жаралышы менен алардын ортосунда кастык мамилелери чыккандан кийин, албетте, биринчи диний мүнөздөргө байланыштуу болду; ар бир топ өз алдынча кеңейе баштаганда алты шаар калкы эки диний чыр-чатактуу лагерге айланып, саясий артыкчылыкка ээ болгондорго өз каалоосу менен кошулуу жайылып кетти.

Бул багыттардын жагдайы айкын болуп, актоолуктардын тобунун башында турган Аппак кожо жуңгарлыктардын ортомчулугу аркылуу диний бийликке жеткенден кийин, Чыгыш Түркстанда алардын көз карандысыздыгын жоготуусуна алып келди. Анткени жуңгарлар сыяктуу эле кытайлыктар, билгичтик менен актоолуктар менен каратоолуктарды каршылаштырып жана бир жагын колдомуш болуп, бүтүндөй өлкөнү өзүнүн бийлигине багындырып алды.

Аппак кожо элдин урмат-сыйына татып; мугалим катары – улуу атакка жана ыйык мугалимдикке жетти. Чыгыштагы бүтүндөй Кашгар мусулман жаштары тартылып, анын жетекчилигинин жолу астында ыйык изилдөөлөр башталды. Айрыкча, Мавереннахрдын эгемендүү көптөгөн адамдары анын окуучулары болушкан. Анын Кашгардагы мүрзөсүнө башка мусулман өлкөлөрүнөн көптөгөн

зыяратчылар (сыйынуучу дербиштер) келишкен, айрыкча Чыгыш Түркстандан келгендер өзүлөрүнүн колдоочусу катары кабыл алып, коркунуч учурунда анын атын айтып сыйынышкан.

Кашгар ханы Ысмайыл – ичи тар каратоолук Аппакты өздөрүнүн мекенин таштап кетүүгө аргасыз кылат. Кожо Кашмирге барып, андан ары Тибетке жетип, Далай-лама менен таанышып, ага жакканга жетишет. Ал кожону жунгардын коңтайчысы Галданга кат берип жөнөтөт. Анын Галдандан суранганы, Аппакты Кашгар жана Жаркенге башчы кылып дайындоосун өтүнөт. Учурдан пайдаланган Галдан 1678-жылы Кичи Бухараны каратып, ал жерге өзүнүн жергиликтүү башкаруучусу кылып Аппакты дайындап, Жаркенди борбор кылып, Кашгар ханынын үй-бүлөсүн туткунга алып, Илеге алып барып мусулмандардын шаары Кулжага жайгаштырган. Ошол күндөн тарта Кичи Бухараны кытайлар каратып алганга чейин, бул өлкө жунгарлардын карамагында калып, алардын ички башкаруу иштерине такыр кийлигишпеген. Алардан салык жыйноодо айына төрт жүз теңге менен гана чектелген. Ич ара башкаруусу, байыркы мезгилден берки тартипте (иерархия) болгон. Ар бир шаардын акими, башкаруучусу, иш кагазы, анын кызматчысы, беги, казыначысы, миңдиги, жүздүгү жана ондугу болгон. Ушунун натыйжасында, тараптардын ички чыр-чатагы жана күрөшү улана берген. Аппактын айтуусунда, каратоолук кожолор кубаттуу болгон (алардын ата тегинин карамагында отурукташкан: Кашкардагы Файзабат, Жаркендеги Тускен, Хотондогу Аксарай жана Аксуудагы Акар, бирок айласыздан Жаркенди таштап Кашмирге барышат.

Аппак кожону, бир убакта ата мекенге чыккынчылык кылган адам катары карагандыктан, өзүнүн мусулмандарынын көзүнчө актануу үчүн диний кызматынан четтеп, Уч Турпандан иниси Хан Исмаилды Мухаммед Эминге чейин чакырат. Аны хан жарыялап, жунгарларга кол салуусун ишендирет. Мухаммед Эмин калмак улусуна кол салып, алардын отурукташкан жерлерин талкалап, отуз миң эркек-катындарды туткундап, малдар, көптөгөн баалуу буюмдар менен кайтат. Андан кийин өзүнүн жасаган иштеринен коркуп тоого качып кетип, ал жактан аялдарынын биринин колунан өлөт. Кожонун өлүмүнөн кийин, анын жесири Паша

айым – бир хандын кызы, бийликти жакшы көргөн жана чечкиндүү аял өзүнүн Мехди деген уулун хан болуусун каалап, динге берилген бир дербишти Аппактын улуу уулу – Жаханды (Яхан) өлтүргөнгө үлгүрөт. Анын балакатка жеткен жаш баласы Ахмед тоого качып кетип, жанын сактап калат, акырында бул аял да дербиштин колуна бычак жеп өлөт.

Аппактын тукумдары жаңжалдан кийин Исмаил Хандын башка бир тууганы Акба Жаркенде хан болуп дайындалган, Каратоолук кожо Коженкте жүргөн жеринен Даниел чакыртып алат. Кашкарлыктар менен жаркендиктердин ортосунда кандуу согуш өтөт. Кашгарлыктар жардам берип турган тоо-таштардагы кыргыздар менен Жаркенди камап, Даниелди кожону колго түшүрүү үчүн Жаркен ханы Ашым кыргыз султандары менен бул шаарга чакырылган. Ушундан кийин, Акбаш хан негедир белгисиз себептерден Аппактын уулу Мехди менен Индостанга барып, өзүнүн кашгарлыктардан жогору турган кайсактары менен чабып, көп өтпөй кожого издөө салуу үчүн өзүнүн ээн жаткан талаасына кетүү керек болгон. Жаркен, Котон шаарларындагы диний бийлиги Даниел кожонун колуна топтолгон. Бул убакта калмактар Кашгарлыктардын кол салуусунан кийин өч алууга өзүнүн чоң күчү менен Жаркенге келет. Ушул учурдан пайдаланган Даниел кожо аскери менен жуңгарлардын көңүлүн өзүнө буруу үчүн, Жаркендеги аскери менен калмактардын колуна кошулуп Кашгарды көздөй бет алат. Кашгарлыктар бир канча чабуулдан кийин дарбазаны ачып бериш керек эле. Калмактар элдин каалоосу менен Хакимбекти дайындашып, кашгарлыктар болсо кожо Ахметти талапаш тукумдары менен Илеге алып кетишет [28, 300-306-б.].

1680-жылы кара-кыргыздар Могулдарга жортуул жасап, Жаркенди басып алат. Галдан кайрадан аскерлерин Кашгар, Жаркенге кийирип, кимди башкаруучу кылып алууну элдин өз эркин тандоосуна койот. 1683-жылы жуңгарлардын аскерлери Цэвэн Рабдандын башчылыгында Ташкен жана Сырдарыяга чейин жетип кыргыз, казактардын аскерлерин чабат. Ушудан кийин Галдан кара-кыргыздарды баш ийдирип, Фергана өрөөнүн жакырлыкка дуушар кылган [128, электр. ресурс].

1681-85-жылдары Галдан Бошокту хандын аскери Чүй өрөөнү жана Кашкар тоолору аркылуу бир нече жолу Фергананы чаап, Ташкен, Ош, Өзгөн, Сайрам шаарлары чоң зыян тарткан. Чүй, Талас, Чоң-Капка, Күмүштук өрөөндөрүндө да калмактар турган. Бирок кыргыздар калмак бийлигин тааныган эмес [128, электр. ресурс]. 1685-жылы Галдан Бошокту кезектеги кыргыз, казактарга жасаган согуштук жүрүшү ийгиликтүү болот, чек ара аймактарына жакын турган ойроттор ээлик кылган жерлерине байма-бай кол салуулар болуп тургандыктан, Цэвен Рабдан Таразды ээлеп, казак хандарын батышты көздөй көчүп кетүүгө аргасыз кылат [120, электр. ресурс]. 1718-1722-жж. Ысык-Көл, Чүй, Талас өрөөндөрүнүн айрым жерлери жуңгарлар тарабынан тартылып алынгандыктан, ошол мезгилдеги элдер жер ооду болуп кетүүгө мажбур болушкан [82, 232-б.]. Бул убакта Галдан Цэрэндин аялдарынын бири бурут (кыргыз) болгондуктан, кыргыз бийлик төбөлдөрү менен кайындык – дипломатиялык мамилени жөндөп, жоолашуу бир азга болсо да басаңдаган [29, 740-б.]. 1723-жылы Цэвен Рабдан казактар менен ийгиликтүү согуш жүргүзгөндүктөн, казактар Жетисууну колдон чыгарып, Тараздын Түштүк казак жерлерин ойротторго тарттырып жиберет. Ушул эле жылы жуңгарлар Ташкенди ээлейт. Жуңгарлардын көзүн караган Кожен жана Самаркан шаарлары болгон болсо, 1725-жылы жуңгарлар каракалпакты чаап алат. 1730-жылдары калмактардын абалы Чүй, Талас суу аралыгы, Ташкен жана Фергана жактары баш ийбей калган убак болгон. Түркстан жана Ташкен бийликтерине казактар өз алдынча бийлик жүргүзө баштаган. Андагы көз карандысыздыкты камсыз кылууда кыргыздар Түштүк Тянь-Шань жана Фергана жакта жайгашкан элдер арасында калмактардын бийлиги анчейин болбогонун сезген. 1732-жылы, калмактарга каршы Кетмен-Төбө жана Сыр-Дарыянын жогору жагын миндердин бий башчылары бийлик кылган [128, электр. ресурс.]. XVIII-кылымдын башында, Фергана аймагынын элдери жана анын чыгышыраак жакасынын четирээк жагында жайгашкан Ош шаары, ошондой эле Кашкар менен Бухара оазисинин ортосундагы бардык аймак, феодалдык бытырандылыктын шартында жашоолору уланып келди. Бул абалды пайдалануу максатында, бул жакка чыгыштан бир нече чоочун динсиздер (бутпарастар) – калмактар, Батыш моңгол мамлекети, Жуңгар

хандыгынын баскынчы өкүлдөрү бул элдерди басып алууда бир канча ирет кол салышкан. Алар бул чөлкөмдө өзүлөрүнүн күчтүү отурукташуу иштерин жүргүзүшкөн. Элдик салттуу айтымдар боюнча, өз мекендештери менен бирдикте жашаган кыргыздардын түндүк жана түштүк-батыш багыты, ири жылышуу (миграция) учурларында байыртадан бери жашагандыктан, жылышуу бери дегенде эле эки жолу болгон. Бул окуялар боюнча кыргыздарда айтылып калган лакап бар: «Казак кайың саап, Кыргыз Ызар, Көлөпкө кирди» деген [132, инв. № 413. Л. 3-5.].

Натыйжада, кыргыз калкынын бул жактарга көчүп келиши менен бул жер үлүштөрү барган сайын көбөйгөндөн көбөйүп, ал аймактагы күчтүү жана чечкиндүү саясий күч болуп калды. Бул жөнүндө Бухар кагандыгына бийлик жүргүзүп турган аштархандыктардын башкаруучу урпактарынын мезгили бүтүндөй камтылган. XVII кылымдын аягынан тартып 1732-жылдарга чейин мезгилдик кереметтүү бир аман сакталып калган түп нускасындагы алгачкы беш расмий буйрук жана чечимдери далилдеп турат. Бул жагдайдын мезгил баянында, Фергананын түштүк жана түштүк-батыш бөлүгү бүтүндөй кыргыз аскерлеринин кол башчысы Акбото бийге таандык болгон. Акбото бий өзү саруу уруусунун кырк уул уругунан болгон [94, 39-б.]. Мында белгилей турган нерсе, орус тарыхчысы – этнолог Л.Н.Гумилевдун сөзүндө, «көчмөндөрдүн маданиятынын өсүп-өнүгүшүнүн өз алдынча жолу болгон, тескерисинче, алар эң төмөнкү жырткычтыктын чегинен таптакыр эле тышкары болгон» [33, 94-б.].

Калмак феодалдарынын кыргыздарга жана коңшулаш аймактардагы каршы жаңы толкуну, Жунгар ханы Цэвэн Рабдандын уулу Галдан Цэрэндин хандык тактыга 1727-жылы келгенден кийин, 1732-жылдар аралыгында – калмак феодалдарынын аскерлеринин Кетмен-Төбө өрөөнүндө кыргыз көчмөн урууларына кол салуусу менен башталат. Андан кийинкиси 1736 жана 1738-жылдары Галдан Цэрэндин аскерлери үч ирет Бадахшанга жоо жүрүшүн жасайт. Акыркы жоо жүрүштө калмак аскерлери кыргыздардын колунан Каратегин аймагында толугу менен талкаланууга дуушар болот [46, 460-б.]. XVIII кылымдын 30-жылдарынын аягында калмактардын кезектеги жүрүшү «Кайнар өрөөнү тарапта» болду, ал

убакта Абдал-Карим бий (ак үйлүк), анын бир тууганынын уулу Абды-Рахим – Бабанын убагы эле [110, 233-б.].

Ошол убактын чындыгындыгы, ал мезгилди салыштырмалуу жекече караганыбызда, кыргыз жана казак мамлекеттери өзүлөрүнүн атрибуттук белгилери менен өзгөчө айырмаланат, анда «хандык» даражаларынын бийлик, башкаруу, аткарууларынын атайын милдеттери XVII-XVIII кылымдарда эле болгону. Бул боюнча, орустардын иш – кагаз булактарында баяндалганы айигинелейт. Мында, Орусиянын Сенатынын кенже катчысы Иван Кирилловдун «Камчатка жана кыргыз-кайсак экспедициясынын долбоору» Орусиянын төрө айымы (императрица) Аннага 1734-жылы май айында тапшырылат, анда мындай делет: «Бадахшанга (Водохшан) коңшулаш турган жерде кичинекей кыргыз айылдарынын өзүнүн ханы бар...» [46, 458-б.]. Орус кызматкеринин Жунгарияга 1741-жылы кайтып келгендеги рапортунда айтылат: «Буруттар (калмактар кыргыздарды ушунтип аташкан, анын мааниси – мусулманча, чоочун диндегилер делет, алгач мындайларды орустар айтышып, алардан кийин кытайлар ээрчип айтышчу) Галдан Церенге (Чирин) баш ийбеген, ошондой эле казак таламдаштары болуп бирге жашап турган (б.а. казак хандыгы) жана күрөшүүсүн уланткан жуңгарлар – калмактары жана буруттар буга чейин бири-бирине колго түшүп, буруттарды алмашалы, бергиле, болбосо, туткундарга алмашуу болсун, алардын ортолорунда турган буруттардын жерин кайра бериш үчүн алардын жерине тийишкен эмес». «... алар, Ош, Дүйшөмбү-Алай аймактарынын чет жакасында ошол убакта эле Көлөп (Куляб) өз алдынча эгемендүү, көз карандысыз башкаруучулукка ээ болгон өзүлөрүнүн менчиги бар Кыргыз мамлекети болгон [93, 44-47-б.].

Калмактардын кол башчылары бекеринен тынчызданбаган, Цэван Рабдан: «Бизди туш-тарабыбыз душмандар менен курчалган, бир жагыбызда хасактар болсо, дагы бир тарабыбызда буруттар, бардык тарабыбызга күзөттөр коюшубуз керек, бул жагынан жыл бою кайтарууда болгонубуз артык» [143, инв. № 4087. 176; 262-263-б.]. 1740-1743-жылдары Галдан Цэрен казактарга каршы жортуулунда ийгиликке жетишип, жыйынтыгында Орто жүздүн ханы Абылайды туткундап алат

[120, электр. ресурс]. Жуңгарлар Сибирь чек араларына чейин жетип, 1745 жана 1746-жж. Батыш Түркстандан бир ээлик кылган Абдыкерим менен тынымсыз согуш жүргүзүп турган» [144, 25-б.]. Галдан-Царен 1745-жылы өзбектерге жана Абдукеримдин өкмөтүнө каршы 20 миңден турган аскерин жиберип, андан аман кайткандары жарымы гана болгон. 1746 жылы Ургудан бөлүнгөн алмандар, Енисейлик кыргыздардан тургандарга согушту баштап кирген Галдан Царен Абдыкерим башчылык кылып келген аскерлери менен кармашып, Септень жана Хоталалардын келиши менен Абдыкеримдин шаары жана ал жерде жашаган элине коркунуч болушу эскертилген. Анткени согушта төөлөрдүн үстүнө коюлган чоюндан жасалган 10 пушкаларды алып келишкен [144, 77-б.].

Фергананын бийлик башында турган Абдыкерим бийдин 1730-1740-жылдары башкарып турган кезинде, Ферганада калмактар менен чабышкандагы буюм-тайымдардын сакталып калганы далил катары эскерилет. Калган буюмдар боюнча, калмактардын жергиликтүү кыргыздарга болгон жортуулунун максаты, талап-тоноо болгон. Бул аймактарда жашагандардын көпчүлүгү кутлук-сейитке (багыш уруусуна) тийштүү болгондуктан, алар ошол убакка чейин Касан жеринин түндүк жагындагы тоолордо жашашкан. Калмактар ал убакта Касандан колго түшкөн миңдеген катын, эркектерин айдап кеткен. Ферганалыктардын көпчүлүгүн түзгөн кыргыздар согушка аябай каршылык көрсөткөндүктөн көпчүлүк бөлүгү Тянь-Шань тарапка кетишип, жуңгарлар ээлик кылган жерлерге тынымсыз кол салып турушкан. Бухаралык бирөөнүн көрсөтмөсү менен, «Сибирь жак бөлүгүндө 1748 жылы калмактар улус Пуланыч, Регистан дарыясынын ээлигинде турган жуңгардын башчылыгына кол салышат» [144, 127-б.].

К.И.Петровдун «Материалы истории Сибири» деген эмгегинде сержант Котошниковдун 22 апрель 1748-жылдагы көрсөтмөсү боюнча, «1000 түтүн кыргыздар Абдыкеримов тарабына болушуп, калмактарга каршы 1745-жылы согушат [144, 127-б.]. 1745-жылдары кыргыздар коңшу элдер менен бирге калмактарга каршы ийгиликтүү жүрүштөрдү уюштурган жана ушул эле жылы Касан шаарынын чыгышындагы миң түтүн кыргыз Абдыкерим бийге кошулуп, калмактарды Ташкент шаарынан сүрүп чыгышкан. Ошондой эле Кашгарлык Акмат

(Ахмет) бийге жардам беришип, калмактарды эки жолу катуу талкалагандыктан, Дорж жайсаң башында турган 10 миң колдон 3 миңи гана аман калган [1, электр. ресурс].

Эки элдин саясий абалдарында, жер байлыктарын (алтын, жакут, күмүш, жез, коргошун, туз ж.б.) тышкы басып алуучу – чоочун элдердин көз бактысынын сыртында калган эмес. Көп жагынан алганда алардын басып алуулары максаттуу болгон. Чындыгында көрүнүп тургандай, ал убакта Фергана чөлкөмүнүн чет-жакалары, Ош-Алай аймактарынан тартып Көлөпкө чейин кыргыздардын көз каранды эмес өз бет алдынчалыгында ээлик кылган башкаруучулугу болгон. Борбордук Азияда Жуңгарларга каршы күрөш барган сайын кеңири кулач жайып, күчөй берген. Бул жөнүндө орустардын аскер башчылары так жазышкан. И.Киндермандын башкаруучу Сенатка 1745-жылдын 10-августа жазган рапортунда көрсөтүлөт, жуңгардын (зюнгар) бүтүндөй Азия бөлүгүнө ээлик кылуучусу, кытайдан башкасы, согушка тартылган бир гана кыргыз-кайсакты (м.а.кыргыздардын) ээлеп турган Барак-султанды жана тараптарды аргасыздан жараштыруу жөнүндө кайрылууга мажбурлашканы байкалат.

Жуңгарлыктар анча чоң эмес 10 миң калкы бар шаар Касанды басып алышып, Абдыкерим бийдин баласын туткундап, Коконду курчоого алат. Касандагы он чакты атактуу адамдар жана Абдыкеримдин жакын туугандары Жуңгарлардын жаңы кол башчысы – Цэван Дорж Намжил (Ажа наамдуу жа Ажа хан) убактылуу тынчтык келишимин түзөт деген ишенимде болушат. Бирок Абдыкерим ачыктан-ачык эле «бүтүндөй күчтү жуңгарлар басып алган татар шаарларын бошотууга жумшоону» үндөгөн

Башкыр Т.Балтасев 15-май, 1745-жылы Оренбургдун кеңсесине көчмөн казактардан кайтып келгендеги жөнүндөгү билдирүүсүндө, Абдыкерим бий аскерлери менен Ташкенге кирип келгенде, ушул шаардагы жуңгар калмактары мурда – жуңгар бийликтери тарабынан башкаруу жиберилгенин (Абдыкерим бийдин аскелери келгенин) угушуп, корккондорунан шаарды таштай качып, өзүлөрүнүн башпаанек кылуучу жерлерине кетип калышат. Мында, бир эле Ташкен шаары эмес, Түркстан шаары дагы бектин карамагына өтөт. Аны көргөн

кыргыз-кайсактардын Чоң ордосу (бектин ээлигинде болду) Абдыкерим бекке баш ийип беришти жана бөлөк ордого ээлик кылган Ташкентти таштай качкан Төлө бий, өзүнүн өзгөчө шаар аталган жерине келди. Бирок кандайча кылганда чоң зыян келтиребиз дешип, ушу жагын жуңгар башкаруучулары ойлонуп, аракеттенип жатты. Галдан Церен Борбордук Азиядагы таасирин колдон чыгарып жибергиси келген жок. Бул жөнүндө Е.Плотниковдун 1745-жылдын 8-июлунда күбөлөндүрүүчү рапортунун саптарынан байкаса болот, жуңгарлардын ошол Орто Азияга карата жүрүшү мындай делет: «Галдан Цэрэндин талкуусундагы абдыкеримдектер менен болгон салгылашта, өлүмгө учурасак да, алар ээлеп алган шаарларды кайрадан кайтарып алууга ниетибиз зор» дегендерин отчетуна кийирген.

Жуңгардын башчысы бул жортуулга мүмкүн болушунча абдан тыкаттык менен даярдык көрдү. Биринчи кезекте, «буйрук ала турган жерден кытайлар жайгашкан чек арага чейин, өзүнүн аскери менен ошол жерде бир нече Манжа (аскер башы) ыктыярдуу адамдардан турган жана үлүшү барлардан, ошондой эле Турпан шаарын карап чыгып, алардан согушка жарамдууларын алууну: «...Абдыкеримдиктер менен согуша турган кырк миң жоокерди камдап, алардын ар бирине жүздөн жабдык (курал), 25 тен жаа, жебелери менен, ок, дары (порох) болсун. Мындан тышкары, ар кими өзү каалаган курал алуусун буйруп, тоют, тамак-аштарын жеткиликтүү алуусунда, экиден бука, кургатылган курут, кимде кимдин жылкылары болсо аны, жоктору, согушка карата колго түшкөн кулдарын сатып, согушкан мезгилге жеткидей кылып даярданып алышсын». Галдан Цэрэн казак султандары Аблай жана Барактан аскерлерди берүүсүн талап кылганы ийгиликсиз болгон. Бирок 1745-жылдын 27-декабрында И.Киндерман менен лейтенант Ф.Обляевдин рапорттук билдирүүсүндө: «...Абдыкеримдиктердин жүрүшүнө кыргыз-кайсактар жана каракалпактардын жүрүшүнө каршы жуңгар аскерлерине жардам берүүдө (белгилүү болгондой) бир дагы адам, бир дагы жардам берилген эмес» [93, 19-23-б.].

1748-жылы калмактар Зайсан Доржду башчылык кылып кыргыздарга каршы тандалган бир канча аскер бөлүгүн жиберет, жыйынтыгында анын колу талкаланат.

Кийинки жылдын жаз айларында кубаттуу кол топтоп, анын башында Лама Доржи деген бир тууганы башчылык кылып барып, анын да жортуулу ийгиликсиз аяктайт. Бул боюнча 1750-жылы карама-кашылык токтоп, элдешүүчүлүккө барышкандыгы жөнүндө (прапорщик Мяникиндин жуңгарларга барганындагы рапортунда) жазганы айтылат [145, 178-б.]. Ушундан бир жыл мурда, 1749-жылы Якоб Жайсаңга кол салып 300 кишисин кырып, Кашкарды камоого алган [128, электр. ресурс].

Кыргыздар XVIII кылымдын 50-жылдарынын башынан аягына чейин зор күчкө ээ болуп, Чыгыш Түркстан элдерин бөлөк элдин экспансиялык – басып алуучулук саясатына каршы күрөшүүдө колдоо көрсөткөн. Ошондуктан Цин империясынын башчылары кыргыздарды өз тарабына тартууга ар кандай жолдор менен аракет кылып, кыргыз менен мамилелешүүдө өзгөчө кам көрүүнү көздөп, жок эле дегенде калыстыкта кармап турууну көздөшкөн. Түндүк кыргыз урууларынын калмак баскынчыларына каршы күрөштө жетектеген кыргыз баатырлары Эр Солтоной, Атаке, Бердике, Эсенгул, Жайыл баатыр жана башкалар бар эле. Алар душмандардын жортуулунда чачырап кеткен кыргыз урууларынын башын бириктирүүдө эбегейсиз зор аракеттерин жумшап, көз карандысыздык үчүн күрөштүн жетекчилери болушкан [74, 195-196-б.].

Сибирь жолундагы бир бухарлыктын ырастоосу боюнча, 1748-жылы калмактар Пуланичтин улусуна кол салат, ал Регистан дарыясына жакын улуу адам Жагангир ээлик кылган жер эле. Сөз Фергана жөнүндө болуп жаткандай. Орустун географиялык коомуна таандык болгон Г.Н. Потаниндин кол жазма макаласындагы Карта боюнча бөлүштүрүү чет өлкөлүктөрдүн Томск губерниясында, эскермелери бар, этнография бөлүмүнө 1873-жылы келип түшөт, анда кирбей калган төмөндөгүдөй маалыматтар бар, «Сибирь тарыхы үчүн материалдар»: сержант Котовщниковдун көрсөтмөсү боюнча, тагыраагы 22-апрель 1748-жылы, 1000 үйдөн турган кыргыздар абдукеримдиктерди колдоду, калмактар алар менен 1745-жылы согушту. Ошол кезде алар Кашкардын диний топторунун уруш ишине кийлигишип, алардын кол башчыларынын бири болгон Ахметке жардам беришти. Прапорщик Подзоровдун күндөлүгүндө жазылгандай: 16-июнь (1749-ж.), жаман калмак, атап айтканда Токтометов уулу жана башка калмактар билдиргендей, биз

жортуулга чыгып, бурут зайсан Жакып жана буруттардын астында жүргөн 300 адам буруттарды алдап-азгырып алып келип, кайра артка жибербестен бардык 300 адамды өлтүрүшүп, аттарын айдап алышкан... Калмак феодалдарынын аскерлери Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү көчмөн кыргыз урууларына кол салуу менен башталат . Андан кийинкиси 1736 жана 1738-жылы болуп, Галдан Цэрендин аскерлери үч ирет Бадахшанга жоо жүрүшүн жасайт. Акыркы жоо жүрүшүндө калмак аскерлери кыргыздардын колунан Каратегин аймагында толугу менен талкаланууга дуушар болот [8, 428-б.]. Ушул эле буруттар Кашгар шаарын басып алышып, токмо Зайсанга 830 адамы менен жөнөтүлүп, кайта кайтып келатканда 300 дүн ичинен жарымынан көбү жок кылынган [8, 429-б.].

Кашгарлык Жусуптун балалык кезин энеси менен өткөргөндүктөн, калмак тилинде окуганды, кат тааныганда жакшы билген. Иленин жанында жашаган Жусуп бардык элди титиреткен жуңгарлардын ички келишпөөчүлүктөрүн жакшы билгендиктен, чындыкты сүйгөн адам катары эзип турган элдин алсыздыгынан пайдаланып, өз өлкөсүн бошотууга бел байлат. Ал, «Кашгар тоо-таштагы кыргыздар коркунучта турат» деген шылтоо менен Дабачынын уруксатын алып, өлкөсүнө кайтат. Ал келгенден тарта, шаарды жана аскер бирдигин бекемдөө менен жигердүү алек болот. Бул 1754-жылы Амурсан Боктыканга кайрылып, андан Жуңгарларды чабууга аскер сурайт. Кийинки убактарда башкаруучуну (Хакимбекти) эли бекитип, бийликке кызыктарлар ага ишеним артып, аны менен тыгыз байланышта болгондор болгон. Алардын ичинен айрымдары, аксуулук Абду Вахаб, Үчтурпандык кожо Сыбек (кытай тарыхында Хадис деген менен белгилүү), Кашгардагы согушка даярдыктардын анык себебин калмактарга жеткирип коюшат. Ошол эле учурда аларды издеттирген кашгарлык ишкак Кудаярбек, Артыш беги Абдысатар экөө кутум уюштурушуп, Жусуп кожону намаз убагында мечитте өлтүртүп, андан кийин кайсынысынын колу жеңсе – Амурсан же Дабачынын карамагына өтүүгө пикирлеш болушат. Кутумчулардын ойлорунун бети ачылып, күнөөлүү делген Кудаярбек даргага тартылат. Абдысатар даргага тартылган Кудаярдын уулу качып кеткенге үлгүрүшүп, Дабачыга келишип: «Кашгарлыктар,

Жаркендиктер айткандарынан тайды, Жусуп кожо Кашкардын ишкагы жуңгарларга берилип кетип, даргага тарттырды», деп жарыялайт.

Калмактар ошол болгон жагдайларда аскерлерин жөнөтө алышкан жок. Себеби, алардын ал убакта мүмкүнчүлүктөрү жок болгон. Дабачы чабарманын жиберип, ал жактын чыныгы абалын билгиси келген. Чабарман аркылуу айттырган жашыруун сырында, бир канча жылдар бою Кучу аркылуу Котонго көчүп келишкен тоо-таштагы кыргыздар:

- кыпчак уруусун кайтарып берүүсүн;
- Жаркен менен Кашгар шаарларынын акыркы жылдардагы төлөй элек салыктарын төлөп берүүсүн суранган. Ошону менен катар элчиге дайындаган жашыруун тапшырмасында – Жусуптун ишенимине берилген адамдар аркылуу, аны, Жаркендик кожо Жаганды кармап, алардын үй-бүлөсү менен Илеге жөнөтүү үчүн атайын адамдарга буйрук берилген талаптары болгон.

Жуңгар бийлигинин аброю ушунча таасирдүү болгондуктан, Жусуп кожо кашгардыктарга буйрук берип, «келген элчилерди шаардын сырткы дарбазасынан кадимкидей эле тосуп алгыла, ошону менен бирге өзүнүн хан сарайына миңдей мыкты куралчан жоокерлерди камдап, күзөтчүлүккө кайтартып койгула», дейт.

Калмактардын Кашгардан кожону туткундап алуу оюу ордуна чыкпай, бирок Жаркенде Казыбек аким аркылуу алдоо жолу менен Жаганды Казыбектин үйүнөн туткундап алышат. Бул жагдай Кашгарга белгилүү болуп, абдан тынчысданууну жаратат. Жусуп-кожо бул кабарды уккандан кийин, катуу каарданып, элин жыйып жарыя салды: «Эми биз бул динсиз каапырлардын эзүүсүнөн кутулууга мезгил жетти, ансыз деле алы кетип, үмүтсүз турган жуңгарларга ишенбөөчүлүк анык болду». Мындай чакырык эл тарабынан жактыруу менен кабыл алынды. Шаардын дарбазаларынан добулбастар кагылып, кашгарлыктар бул чакырык-чечимге берилгендиги жөнүндө ишенимдүү ант беришти. Андан кийин Жусуп кожо көз карандысыз мусулман башкаруучусу катары элине кайрылып: «Шаардын айланасындагы чатырларында жашап жатышкан үч жүз калмактын соодагерлерин айдап келип, ислам динин кабыл алуусун сунуштагыла, каршы болгондорун уртокмокко алгыла», деп буйруду. Кара хан аталган Кичи Бухаранын шаарларындагы

көзөмөлдөөчү күзөт катары турган чакан сандуу өлөт уруусу, жуңгар хандыгына болгон окуя жөнүндө баяндоо үчүн жөнөтүлөт. Ушуга катар Жусуп кожо миңдей адамын Бурчукка жөнөтүп, анда калмак элчилерин чапканы чабуул жасап, эгерде өзү менен кошо Илеге кожо Жаганды кошуп алса, анда Жаркенди алганга кубаттуу аскер болот деп, даярдык көрдү. Садык кожо, Жаган кожонун уулу жана калмактан качып кутулгандар эки күндүн ичинде Котондо кыргыздар кошулган жети миң аскер топтошуп, Жаркенге чабуул коюшуп, курчоого алып, Казыбектин үй-бүлөсүн куткарышып алышат. Казыбектин мекени Котон болгондуктан, кокус анын атасы бир жамандыкка учураса, аларды өлүм жазасына тартуу үчүн алып алышты.

Казыбек, өзүнүн үй-бүлөсү тууралуу жана Жусуп кожонун чечкиндүү көрө турган чарасы жөнүндө кабарын уккандан кийин, эмне кыларын билбей абалы өтө оор болду. Өзүндө бир гана айла калды, Жаган кождон кечирим суроо, анын абалын – ак көңүл жана алсыз, начар адам катары жакшы билчү. Айласы кеткенде Жагандын астына келип, көз жашын көлдөтүп, куран китебин башына коюп, өзүнүн кетирген күнөөлөрүн мойнуна алды. Казыбек Кашгардагы болгон окуяларды айтып, жуңгар элчилерин өлтүрүүгө жана ислам туусун көтөрүүгө уруксат сурады. Кожонун жообу ушундай болду, каапырларды согушта гана өлтүрүү керек деген. Өзүнүн адамдарына буйрук кылды: «калмактарды жандоочу жоокерлер менен шаардан таптакыр чыгарып салуу жана аларга жарыя катары, мындан кийин бул жерлерге булардын биринин да буту баспасын», дедиртти. Ошону менен бирге эле Жусуп-кожо Кокон жана Наманганга, каапырлардын бийлигинин кулашы жөнүндө элчилер аркылуу кабар айттырып, анжияндык кыргыздардын бийлик башына Кубат (Кубат бий – Б.К.) мырзаны дайындоо жөнүндө өтүндү.

Үч шаарда жуңгарлардын көз карандысыздыгынан бошонуу узакка созулган жок. Бул учурдан кийин бир канча окуялар болуп кетип, Кичи Бухарага тагдыр чечүүчү таасирлер тийди. Амурсан 1755-жылы кытай аскерлери менен Жуңгарияга келди. Ага каршы турууга чамасы келбеген Давачы, үч жүз адамы менен Музарт жолу аркылуу Үч Турпанга качып кетти. Бул шаардын башчысы Сыбек кожо

(Хадис) падышаныкындай кадыр-баркка ээ болгондуктан, аны кытай лагерине тааныштырды. Ошентип, мурда Кытайды бир нече жыл коркутуп, үстөмдүк кылып турган жуңгар кошунасын эч каршылыгы жок эле басып алды.

Ошентип, борборлоштурулган башкаруунун сырткы көрүнүшү, убакыттын өтүшү кыргыздар менен казактардын окуясы кагаз жүзүндө гана жазылып калгандай. Аймактары чынында эле чачыранды өлкөлөрдөн болгон. Эки элдин ортосундагы саясий кырдаалына карата, пайдалуу кен-байлыктары үчүн, (алтын, күмүш, жакут, коргошун, темир, туз, ж.б.) чет элдик баскынчылардын көз алдында калган [28, 300-306-б.]. 1707-жылы Кожо Акмат өлгөндөн тартып анын эки уулу Кожобурхан менен Кожожахандардын көзөмөлүндө атасынан калган бийлик кала берген. 1755-жылдын 6-айында, Үчтурпандын аким беги Хожысбек менен Аксуунун аким беги Абдывахапбек Давачынын Иледеги Чин (Цин – Б.К.) империясынын генералы Бандий жана Йуң чаңга жиберип, Бурханиди кожону бошотууну талап кылды. Булар Кожобурханды бошотуп, Тянь-Шандын батыш тараптарын башкарууга жиберди. Кожо хан болсо, Тянь-Шандын түштүк тарабындагы мусулмандарды башкарууга коюлду.

Ошол жылы Кожобурхан Цин империясынын Торунтай, Данчын деген адамдары баштаган манжу, ханзу аскерлерин баштап, түштүк Тянь-Шандагы «мусулмандарды Теңир каганга (Цин империясына) баш ийдирүү үчүн» жолго чыкты. Иленин тегерегинде уйгур жана кыргыз уруулары Бурханга кошулуп бирге жүрүш кылат. Бурхан Аксууга келгенде Аким бек, Абдувахапбек аны чоң салтанат менен күтүп алат. Ал Үчтурпанга барганда Хожысбек бир канча күн күтүп алды. Бул убакытта Аксуу кыргыздарынын башчысы Заман Колубек өз аскерлерин баштап Бурхан кожого кошулду. Ошентип, Бурхан аскерлери бир канча миңге жеткен.

Бирок Жаркен, Кашкарды сурап жаткан кара такыялуу (кара топучан – Б.К.) кожолордун башчысы Кожо хан (кожо Даниелдин уулу), Кожо Жусуп дегендер бир канча миң аскер менен Аксуу, Үчтурпанга келип, Кожобурхан менен согушат. Бул согушта Кожо Жахан менен Кожо Жусупка кошулуп, Жуңгар ак сөөктөрүнө каршы согушкан Өмүр мырза менен Кубат мырзанын жетекчилигиндеги кыргыз аскерлери болсо кара такыялуулар кожолордун эң негизги күчү болуп эсептелген.

Бул аскерлер Кожо Бурхан тарабынан өткөн соң, Кожо Жахан менен Кожо Жусуптун күчү алсыздап, анын аскерлерин саптары бузула баштайт.

Кожо Жахан менен Кожо Жусуптун аскерлерин баштап келген Кожо Такыя менен Кожо Мөмөн азыркы Аксуу өзөнүнүн боюнда катуу согуш кылмакчы болгондо, Өмүр мырзы менен Кубат мырзанын аскерлери алардын аркасына өтүп, катуу сокку берди. Кожо Такыя менен Кожо Мөмөн качып кетишет. Алар менен бирге согушка келген Жаркендин башкы беги Батырбек менен анын уулу Авазбек, Каргалыктын аким беги Мырниязбек менен анын уулу Мырбезбек өңдүү чоң мансаптар Кожо Бурханга кошулду. Кожо Такыя менен Кожо Мөмөн Жаркенге барып, болгон окуяны Кожо Жаханга кабарлаганда, ал кыргыз урууларынын ичине аскер жиберип, 400 атчан кыргызды алдап алып барып, кырып таштайт. Калган кыргыз уруулары бул абалды уккан соң, Кашгар, Жаркенге бир канча жолу чабуул жасап, Кожо Такыяга оор соку берди. Бурхан жана Чиң (Цин – Б.К.) империясы жиберген аскерлердин жолун тазалап, душмандарын алсыздатты. Кожо Бурхан бул жагдайдан пайдаланып, өзү баштап келген аскерлери менен Какшаал, Карачий жолу аркылуу Кашгар, Жаркенге жүрүш жасайт. Кубат мырза (Кубат бий – Б.К.) алды менен Кашкарды ээлеп, Кожо Бурхандын алдынан чыгып, каршы алды. Андан соң, Кожо Бурхан Кубат мырзаны алдындагы саптын кол башчысы кылып белгилеп, Жаркенге жиберди. Кубат мырзы өзүнүн кыргыз аскерлеринен башка Аксуу, Үчтурпан, Кашкардан кошулган уйгур аскерлери жана 600 калмак аскерлери, 200 ханзу аскери сыяктуу бир канча миң аскерди баштап салтанат менен Жаркенге кирди. Кожо Жахан 3 миң аскер топтоп Кубат мырзага каршы согушка киришти. Булар Кубат мырзаны жеңүүгө оңойлук болсун үчүн Токон мырза, Кожомжар валийлерге Орус мырза өңдүү кыргыздарды жалдап алып, уруштун алдыңкы сабына таштайт. Бирок Кашкар, Жаркен тегерегиндеги чоң багыш, муңгуш урууларынын башчысы Сопу мырза, Аким мырза, Абдылдабек деген адамдар эсепсиз аскер менен келип Кубат мырзага (Кубат бий) кошулуп, Жаркен шаарын камап алды. Бир канча күн согушкан соң, Кожо Жахан баштаган кара такыялуу (кара топучан) кожолор Жаркендеги ордосун таштап качып кетти. Кожобурхан Жаркенге келип орношуп, Абдылдабек, Сары, Жасоол, Мөнгү бий

жана уйгурлардан Кудайжарбек дегендерди 500 аскерге башчы кылып, Кожоханды кармоого жиберет. Узак өтпөй Хотендин аким беги Кошкепекбек аскерлери менен келип, Кожобурханга багынат. Ошентип Тянь-Шандын түштүк тарабындагы бардык Чоң-кыя шаарлар жана тоо-таштыктар Кожобурхандын бийлигине өттү. Кожобурхан бул жерлердин бардыгын Чиң (Цин) империясына көз каранды болгондугун жарыялайт. Бирок 1755-жылдын аягында Амурсана Чиң (Цин – Б.К.) империясына каршы дүрбөлөң көтөргөндө, Тянь-Шандын түндүк тарабындагы мусулмандарды башкарууга белгилеген Кожо Жахан (Кожобурхандын бир тууган иниси) Амурсанага кошулуп, Чиң (Цин) империясына каршы турган [36, 230-233-б.]. 1755-1757-ж. Чиң (Цин) империясы Жуңгар ак сөөктөрүнүн башчысы Давачи менен Амурсананы жоготуп, Тянь-Шандын түндүк тараптары – Алтай, Тарбагатай тоолорунун батыш тараптары, Балхаш көлүнүн түштүгүндөгү казак уруулары жана Тянь-Шандын батыш тарабындагы кыргыз урууларын өзүнө багындырган соң, Тянь-Шандын түштүк тарабындагы чоң Кожобурхан менен кичүү Кожо, Кожожахан (Кожобурхандын бир тууган иниси) дегендер окуя чыгарып, Тянь-Шандын түштүк тарабына өз алдынча бийлемекчи болушкан [74, 196-б.].

Жыйынтык:

1. Жуңгар хандыгынын тынымсыз жүргүзгөн сасий жана экономикалык байланыштары Орто Азия жана чыгыш Түркстанда тарыхый жактан унутулгус белгилерин калтырды. Жуңгар хандыгынын маселеси көбүнчө – Сибирь, Орто Азия, Россия, Кытай жана Чыгыш элдерине тийиштүү болгон. Калмактын ханы Галдан Бошокту кыргыз, казактарга жасаган согуштук жүрүшү ийгиликтүү болуп, чек ара аймактарына жакын турган ойроттор ээлик кылган жерлерин байма-бай кол салууларын жүргүзгөн. Калмактар экинчи жолу күчтүү колу менен кыргыз жерине кол салып киргенде, кыргыз менен казак биргелешип согушса да жеңе албаган. Орто Азия элдери ойрот-жуңгарлыктар басып киргенде, өзүлөрүнүн жашаган жерлерин жөн эле кармата беришкен эмес.

2. Кыргыз, кыпчак элдеринин XVII кылымдагы калмактар менен болгон чабыштары фальклордук – оозеки чыгармаларда айтылып, кол жазмаларда жазылып калган. Ошолордун бири, кыпчак элинен чыккан баатыр Курманбек жана

анын баласы Сейитбектин эрдиктери да айтылып калган. Бул кол жазмадагы тарыхый окуялар, кыргыз, калмак доорундагы чабыштарынын мезгил учуруна туура келет. Курманбектин тарыхый адам экендигин, жашаган мезгилин, отурукташкан ордун, коңшу хандыктар менен түзгөн дипломатиялык байланышын, «калмак төбөлдөрү» менен болгон согуштарын белгилүү даражада аныктай турган фактылар тарыхый уламыштык, аңыз-аңгемелик материалдардан жана тарыхый булактардан орун алган.

3. Ташкендин ханы болуп Турсун-Махмуд (Турсун хан) турган. Эл ичинде узун бойлуу, мыктылыгын карап, «Эңкечер бойлуу Эр Эшим» деп атап алышкан. Убагында казактын ханы Касымдын карамагына 1 миллион эл карап, ошондуктан «Касымдын кашка жолу» деп айтылып, Касым хандык кылып турган мезгилде биринчи жолу казак элин бириктирип, жалпы бир хандыкка түптөп, бекемдөөдө биринчи чыгарган мыйзамы катары элге таанылып калган. Эшимдин башкаруусунда да «Эр Эшимдин эски эрежеси» делип, элде айтылып, ал хандык кылып турган убакта канчалаган жеңиштерге жетишип, калмактарга каршы жүрүштөрү натыйжалуу болгон. 1628-жылы Эшим хан менен Турсун Махмуддун тирешүүлөрү ошо кездеги бийлик талашуудан келип чыкканы, калмактар менен болгон кармаштары каралды.

4. Кантейиш арка кыргызына хан болуп туруп, төмөндөн арка кыргызы боюнча сарбагыш кыргызы Кудаянды хан көтөргөн. Кыргыздын көбү Анжианга кирип, бир азы көчпөстөн калмактын колунда калып, Черик кыргызынын көбү Какшаалга качып кирген. Кыргыздар Кетмен-Төбөгө барганда Чоботой менен Семетейдин Карагул калмакка аттангандары айтылат. XVII-XVIII кылымдарда Чыгыш Түркстанда диний бийликти орнотууга катышкан саясий топ Накшабандия-хожоган ордени өз ишин улантып жаткан кез эле. Исхакийя тарикаты деген – Ортоазиялык суфийлердин накшбандия-хожаган жамаатынын бир бутагы катары эсептелип, XVII к. башында өзүнүн ишмердигин Чыгыш Түркстанга жайылта баштаган.

5. XVII кылымдын башында ойроттор менен катар накшбандия жамааты Яркендеги (Жаркен) хандык бийлик үчүн болгон жергиликтүү башкаруучулардын

ички иштерине кийлигише баштап, XVII к. экинчи жарымында алар могол хандарынан бийликти тартып алат. Бийликти ээлеп алган накшбандия жамаатынын өкүлдөрүнүн ортосунда кайрадан ич ара бийлик талашкан өтө курч мүнөздөгү карама-каршылыктар келип чыккан - «ак тоолук» жана «кара тоолук» деп аталган кожолордун кыймылы пайда болот. Аппак кожо Чыгыш Түркстандагы актоолуктар жагы бийликти алууга жетишкен, кара тоолуктарды жактаган Кашгарды башкарууга жетишкендиги, бирок Далай-Ламанын кийлигишүүсү менен Жуңгар ханы Галдан Бошокту Аппакты 1678-ж. Чыгыш Түркстандагы өзүнүн аткаруучу өкүлү кылып дайындаган. Чыгыш Түркстандын мусулмандарынын диний бийик даражаларында билим берүү жагынан да эки тарап (партия) пайда болуп, окутуу гана эмес, аларда илим алган адамдын мүнөзү жана сапаты жагынан эки тараптуу боло баштайт. Бул багыттардын жагдайы айкын болуп, актоолуктардын тобунун башында турган Аппак кожо, жуңгарлыктардын ортомчулугу аркылуу диний бийликке жеткенден кийин Чыгыш Түркстанда алардын көз карандысыздыгын жоготуусуна алып келди. Анткени жуңгарлар сыяктуу эле кытайлыктар билгичтик менен актоолуктар менен каратоолуктарды каршылаштырып жана бир жагын колдомуш болуп, бүтүндөй өлкөнү өзүнүн бийлигине багындырып алат. Жуңгар бийлигинин аброю ушунчалык таасирдүү болгондуктан, Жусуп кожо кашгарлыктарга буйрук берип, жуңгарларга каршы турган аракеттери каралган.

6. Кыргыздар менен казактардын окуясында аймактары чачыранды өлкө болгондуктан тынымсыз кагылышуулар боло берген. Тянь-Шандын түндүк тараптары – Алтай, Тарбагатай тоолорунун батыш тараптары, Балхаш көлүнүн түштүгүндөгү казак уруулары жана Тянь-Шандын батыш тарабындагы кыргыз урууларынын өзүнө багындырган соң, Тянь-Шандын түштүк тарабындагы чоң Кожобурхан менен кичүү Кожохандар өз алдынча бийлик жүргүзмөкчү болушкан. Бул мезгил 1755-жылдын аягында Амурсан Цин империясына каршы дүрбөлөң көтөргөндө, Тянь-Шандын түндүк тарабындагы мусулмандар башкарууга белгиленген Кожобурхан Цин империясына каршы турган. Бул убакта Цин империясы Жуңгар ак сөөктөрүнүн ортосунда ар кандай бийлик талашуу

саясатынын негизинде, жуңгар башчысы Давачы менен Амурсанды жоготуп алышкандары кошо каралды.

4.3. XVIII кылымдын биринчи жарымында кыргыз чыгаан инсандарынын жана Кокон хандыгынын жуңгарларга каршы аракеттери.

Көз карандылыктан кутулуу жана эркиндикке жетүү жагын ойлогон элинен чыккан чыгаан эл мыктылары, элин эркиндикке алып чыгууда бүтүндөй өзүлөрүнүн өмүрүн көз карандысыздык үчүн күрөшкө арнап, көтөрүлүшкө алып чыккан кыргыз баатырлары көп болгон. XVIII кылымда ойрот-жуңгар доорундагы жапырыкта элдин азаттыгы үчүн кан-жанын аябай күрөшүп, эрдик көрсөтүшкөндүктөн аттары өчпөс болуп, атак –даңкка ээ болушкан. Өткөл катаал заманда, жашоого максаттуу түрдө бурулуш жасап, жаңыча ой жүгүртүп, бир элдин эзип турган элден өзүнүн элинин кызыкчылыгын жогору коюп, өзүлөрүнүн ордун таап, акыл-ой, аң-сезимин бүтүндөй эркиндик жөнүндө гана ойлогондор ошол доорду баштарынан өткөрдү. Тарыхый процессте, кылымдап эзилеп келген элдердин арасында көпчүлүк менен сүйлөшүүдө сөз таап, аларды ишендирип, зор көтөрүлүшкө үндөп, көтөрүлүшкө чыккан элдерди башкарунун өзү канчалык маанилүү болгон. Ошондойлордун арасында Калча уулу Кубатбек бий жана Байсейит уулу Эр Солтоной болгон. Булардын мүнөздөрүндө, күзгүдөй чагылышкан “эркиндик”, “көз карандысыздык күрөш” деген акыл сөздөр жанып турганын көргөн-билгендери ээрчип, аларды көргөн экинчи бир жердин элинин бүтүндөй ишеними артып жуңгар баскынчыларына каршы – элдик көтөрүлүшкө айланган.

Кубатбек бий (Кубат) өз доорунун саясий ишмери катары, Фергана өрөөнүндөгү кыргыз урууларынын XVIII кылымдын экинчи жарымындагы кол башчы катары таанылган. Кокон хандыгынын башкаруучусу Абд аль Каримдин тушунда бириккен кыргыз урууларынын кол башчысы, саясий ишмер, кушчу уруусунан чыккан Кубат бий башында турган кыргыздар менен ымала түзүп, Кокон бийликтери кубаттуу күчкө айланып Фергана өрөөнүнөн жуңгар баскынчыларына биргелешкен сокку уруп, сүрүп чыгарышкан. Кокон бийлиги Эрдене бий башкарып турган кезде, Оро төбөгө ээ болуу максатында кыргыз

бийлери менен өнөктөш болууга аракеттенет. Ал убактагы Кубат бий кыргыздардын ичинде негизги бир көрүнүктүү, көзгө басар жетекчи болгон. Тарыхый булактарда Кубат бий “кыргыздын падышасы” аталып, “өз алдынча башкарууда жеке пайдасы үчүн эмес, элинин кызыкчылыгы үчүн – тиги же бул башкаруучу менен каалагандай достошуп, болбосо ажырашып турган”. Кокон хандыгы жана кытай императору Кубат бийдин пикири менен эсептешкенге аргасыз болгон. 1755-ж. Цин империясына каршы боштондук кыймылын жүргүзүп жаткан Кашкарлык Жусуп кожонун чакыруусу боюнча Кубат бий аскерлери менен Чыгыш Түркстанга кетет [76, 328-б.].

XVII кылымдын аяк ченинде Кубатбектин чоң атасы Галижа бийдин тушунда кушчулардын күч-кубаты артып, кушчу-мундуз урууларынын өз ара ынтымагы чындалат. Галижанын мураскор уулу Калча бий атасынын жолун улап, кушчу-мундуз уруу бирикмесин алыс-жакындагы өлкөлөргө даңазалап, атак-даңкын чыгарат. Калча бий Кокон бийлиги түптөлө элек кезинде Бухара эмирлигинин Фергана тараптагы таасири күчтүү, кадыр-барктуу акимдеринен болгон. Ошо кезде эле Фергананын көпчүлүк бөлүгүн ээлеген, көптөгөн ичкилик уруулары менен агайын-туугандык мамиле түзүүгө үлгүрөт. Мурдатан Бухара эмирлигине караштуу Фергана сыяктуу четки чек ара аймактарда диний ишмерлер, кожолор жетектеген өз алдынча ээликтер калыптана баштаган. Андай аракеттерден аймактагы кыргыздардын акылман өкүмдары жана таанымал, таланттуу аскер башчы Калча бий четте калган эмес. Ал өз элинин ичкилик, кушчу, мундуздардын өз алдынча бийлигин түптөөнү, кийин ошол эгемен өлкөгө жалпы кыргыздардын башын бириктирүүнү эңсеген. Аны менен ири кыргыз уруу жол башчыларынан тышкары Бухара эмиринен четтей баштаган башка коңшулаш элдердин улуктары да мамиле кылууга умтулушкан.

Маселен, Шахрух бийден тартып Кокон бийлиги өз алдынча бийлигин түзө баштаган өзбектердин миң уруусунун бийлери Калча бийдин жардамына таяныуу аракеттенишет. Калча бий алардын үмүтүн актап, Шахрух бийдин өз алдынча өкүмдар катары таанылышына жана Ферганадагы бир катар калааларды, чоң аймакты, Бухара эмиринен тартып алуусуна олуттуу таасирин тийгизген. Чечүүчү

учурдагы мындай көрсөткөн көмөгү үчүн жана аны өз тарабына биротоло тартуу максатында ага Анжиандын акими мансабын ыйгарышкан. Бирок кыргыз өкүмдары ар дайым эле өзбектердин айткандарын, өтүнүчтөрүн аткара берген эмес. Калча бий, анын урпактары – дегеле жалпы эле кыргыздардын сырттандары, кезеги келгенде өзбек бийлерине өзүлөрүнүн оңой жоо эмес экендигин эчен ирет далилдешкен. Жашы улгайып калган Калча бийдин көзү өткөндө, эр жеткен тун уулу Кубатбек кушчу-мундуз урууларынын курултайында “бий” болуп көтөрүлөт. Жан кушчу уругунан чыккан Кубат бий, бир мезгилде бүт кыргызды бийлеп, кыргыз атынан сүйлөп турган деген кеп бар [78, 83-84-б.].

Кыргыздар XVIII жүз жылдыкта алдуу-күчтүү болуп турган жуңгар хандыгынын үстүнөн бир катар зор жеңиштерге жетишкен. Ал кезде Чыгыш Түркстандагы бийлик жергиликтүү динди башкарган төбөлдөрдүн колунда болгондуктан экиге бөлүнгөн: “актоолуктар” жана “кара тоолуктар” болуп. Аталган кожолордун ортосунда жаңжалдар мезгил-мезгили менен чыгып турган. Ошол учурдагы кожолордун күчтүү таасиринде болгон кушчу уруусунан чыккан аскер башчы, учурдун мыкты саясатчысы Кубат бий таанылган. Белгилүү орустун чыгыш изилдөөчүсү П.П. Иванов Кубат бий жөнүндө, «XVIII кылымды экинчи жарымындагы кыргыздардын эң мыкты саясий ишмери болгон» деген. [46, 477-478-б.].

Кыргыздар менен өзбектердин жана башка коңшулаш жашаган элдер менен, XVIII кылымдын орто ченинде башы бирикпей бөлүндү болуп тургандыктан, абалга жараша кээде гана жалпы душманына каршылык көрсөткөнү болбосо, анча таасир көрсөтө алган эмес. Орто Азиядагы окуялардын тарыхый булактары көрсөткөндөй, Кубат бий – өз алдынча башкаруучулукка жетип, кырдаалга жараша жанаша турган элдердин бийлик ээлери менен мамилеш болуп, каалаган убакта алаканы үзүп турган [46, 478-б.].

Санжыралык айтымдарга караганда – Кубат бий 1700-1710-жылдары Алай өрөөнүндө Кичи Дара деген жерде жарык дүйнөгө келет [10, 70-б.]. Сузак районунун тургуну М.Иманбаевдин айтканына караганда, «Кубатбек – Калча бийдин сөөгү Алайдын Кичи Дара жерине коюлган» [152, инв. № 105.162-б.].

1741-жылы жуңгар колдору ферганалык кыргыздардын айылдары менен өзбектердин кыштактарын чаап, талап-тоноп, андан барып Коконду камап, элди бүлгүнгө салат. Калмак ханы Галдан Цэрен (1727-1745-жж.) жөнөткөн калың аскери Ташкенди 40 күн камап, калаа калкы алсырагандан кийин гана каратып алган [94, 39-б.]. Жуңгарлардын бул жортуулдары Орто Азия чөлкөмүндө биротоло жеңишке жете алган эмес. Бул жерден чегинип, самсыган жуңгар кошуундары Кокондун чебинин оро-парасындагы адырлуу көк жайыкта кыргыз, өзбек аскерлери тарабынан талкаланат [86, 71-б.]. Бул чабышта Калча бийдин эрен уулу Кубат бий катышкан.

Жуңгар баскынчыларына каршы күрөштө Кокон бийлиги дайыма эле бир жактуу кыргыз жана ага катышкан бөлөк элдерди колдой бербеген жагдайлары көп эле болгон. Мында Коконду бийлеп турган Абдыкеримден кийинки Эрдене бийдин мамилелери күбө. Эрдене бий бийлик кылган жылдар аралыгы (1751-1770 ж.) карама-каршылыктын окуялары мүнөздүү. Анын бийлигинин тушунда Борбордук Азиянын батыш бөлүгүндөгү Хива хандыгы менен Бухара эмирлигине карата Кокон бийлиги аларга тең ата болгонуна жетишкен. Ага кыргыздардын кошкон салымы зор болгон. Кокон бийи Эрдене менен кыргыздардын кол башчысы Кубат бий экөөнүн ыманалашып биригүүсүндө Ферганага жуңгар-калмактарынын жортуул жолуна бөгөт коюп, талкалап турган. Ошол кездеги бухаралык тарыхый булактарда «Кубат бий Эрдене бийдин эң жакын жардамчысы жана таянар тоосу» деп айтылган [30, 41-б.]. 1754-жылы Бухаранын эмири Мухаммед Рахим, Кокондун бийи Эрдене жана кушчу уруусунун анжиандык кыргыздардын улугу Кубат бий болуп Оро-Төбө вилайетине жортуулдарын уюштурушат [78, 26-б.].

Жаркен бийлиги бир канча убакыт «кара такыялуу» кожолордун колунда болгон. Жусупкожо, Кожохан дегендер баш болуп турган. Булар Анжиандагы хан Кубатты чакырып келип ишеничтүү аскер баштык кылып дайындаган, бул кожолорго каршы «атактуу» деп аталган Аппак кожонун небереси Бурханкожо, Ханкожо дегендер, Иледеги кунтаажы менен биргелешип келип түштүктөгү Жусупкожонун аскери менен согушкан. Бул Жусупкожонун аскерлеринин бир бөлүгүнүн башчысы Кубат хан, Токол балбан, Өмүр мырза (кыпчак) Кожомжар

(чоң багыш) дегендер болгон. Эки тараптын согушу Үчтурпанда болуп, Жусупкожо жеңилип качат. Хан Кубат Бурханкожо тарабына өтүп, «Мен силерге кызмат кылам» дегенде, ага Кашкардын акимдигин беришке убада кылып, бир канча аскер кошуп Жаркендеги Жусупкожо менен урушка жибергенде, барып урушуп аларды жеңген. Бул окуя 1755-1756-жылдары болгон. Кубат ханга Кашкардын акимдигин бир мезгилде берген. «Кубат хан Кашкарды сурап турган, ээлеген» деген сөз ушундан калган [47, 240-250-б.].

Эрдене (Ирдана) бий менен кыргыздын кушчу уруусунун башчысы Кубат бийдин ортосунда тең укуктуу мамилеси Оро-Төбө вилайетинин ээликтерине каршы турууга байланыштуу болгон. Ал убакта Оро-Төбө бир дагы өлкөгө көз каранды эмес, өз алдынча вилайет эле. Оро-Төбө үчүн болгон жортуулда Бухара эмири Мухаммед Рахим Кокон бийи Эрденени жана Кубат бийди чыккынчылар катары айыптайт. Анын себеби, «Оро-Төбөлүк Фазыл бийге Гиссарлык өкүмдар Мухаммед Эмин бий (Амин) Бухара менен Хива хандыктарынын күч алышынан чочулап, колдоо көрсөтөт» [22, 20-б.].

Оро-Төбөнү Бухара эмири жана Кокон бийлиги жеңил-желпи вилайет катары эсептеп, оңой-олтоң эле басып алабыз деген максатта болушат. Бир жагынан бухаралыктардын колу, экинчи жагынан кокондуктардын жана кыргыздардын колдору Оро-Төбөнү курчап киришкен маалда, Гиссардын беги жардамга келет. Булардын бири-бирине – Рахим, Эрдене жана Кубат бийдин ишенбөөчүлүгүнөн пайдаланып, гиссарлык Мухаммед Амин кууланган айла-амалын ойлоп таап, үчөөнүн ортосуна чагымчылдык ишин уюштурат. Ал кыргыз кол башчысы Кубат бийдин атынан кат жазып, жасалма мөөрү менен колун койдуруп, жашырун кылып бекиттирип Оро-Төбөлүктүн вилайети Фазыл бийге жөнөттүрөт. Анда Эрдене жана Кубат бий колдорун бир күчкө топтоп, бухаралык эмирге каршы турабыз деген мааниде кыргыз чабарманын оро төбөлүккө коштоттурат. Коштогондорду бухаралык күзөтчүлөрдүн жанынан өткөртүп, өтүп баратканда карматып, кат душманынын колуна тийгидей кылат. Анын ойу ишке ашат, чабарман колго түшүп, кат болсо бухаранын эмиринин колуна тийет. Ансыз өнөктөшүнө ишенбей турган Мухаммед Рахим Эрдене бийге каарын жаалдана төгүп, аны чыккынчы

катары айыптайт. Эрдене өзүнүн актыгы жөнүндө карганат, ошентип экөө шекти Кубат бийге оодарышат. Үчөөнүн ортосунда ишеним кетип, касташканга чейин барат, ортолорунда макулдашуулар үзгүлтүкө учурайт. Бухаралык ишенбегендиктен согушкандан баш тартып, аскерлерин чыгарып кете берет. Эрдене болсо ачыктан-ачык кыргыздарды чыккынчылык кылды деп күнөөлөйт. Бул ишке таптакыр тиешеси жок, капаланган Кубат бий Кокон бийи менен мамилесин үзөт. Согуш талаасында жалгыздап калган Эрдене бийдин бир канча сыпайлары кыргызга учурап, өзү шерменде болуп, эптеп качып кутулат.

Кокондуктар менен кыргыз феодалдарынын карама-каршылык мамилелери уланып, бири-бирин басып алуучулук максаттары болбой койбогон. Кокон бийлиги ал учурда кыргыздарды баш ийдирип алууга мүмкүнчүлүгү келген эмес. Себеби, Кокондун борбордошулган башкаруучу – мамлекеттик түзүлүшү болбогон, болгону төрт бектик бийлик менен гана чектелген: Анжиан, Наманган, Маргелаң жана Кокон болуп. Кыргыз уруулары аларга эч кандай көз каранды болгон эмес. Кыргыздардын ар кайсы жердеги уруулары чачынды болгону менен, бири-бирине бириккен күч катары жөлөк болуп турушкан. Кыргыз уруу башчылары Хаджи (Ажы) бий, Садык бий жана башкалар, XVIII кылымда казак хандары менен бирдикте Кокон бийлиги тааныган «зор күчкө» ээ болуп, атактары чыгып тургандыктан, Кубат бийди «кыргыздардын башчысы» деп аташкан. Кубат бий жалаң эле кушчу уруусунун бийи эмес, бүтүндөй түштүккө ооп келген кыргыз урууларынын башчысы катары кабыл алынган. Тарыхый так маалыматтар боюнча, Кубат бий бүтүндөй кыргыз урууларынын башын бириктирип, борбордоштурулган башкаруучулукту түптөйүн деген эмес, ал жергиликтүү элдердин эркиндигин ойлогон – таасирлүү, ойчул, мыкты адам катары бүтүндөй элге таанылган.

Ал өзүнүн таасирлүү демилгеси менен XVIII кылымда Орто Азиянын саясий окуяларындагы Бухара, Кашкардын маалымат булактарында айтылгандай «бет алдынча башкарууга ээ болгон, эч кимге көз каранды болбогон, өзүнүн жеке кызыкчылыгын ойлобогон, ар кайсыл бийликтер менен достук – ыманада болуп жана учурдун кайсыл мезгили болбосун туура эмес иштер болгон болсо, мамилелесин үзгөн жетекчи катары таанылган» [46, 491-492-б.].

Мухаммед Садык Кашкаринин айтуусу боюнча («Тазкира-иходжаган» китебинин автору), Кубат бий же «Ковад мырза, анын чоң атасы Гаджи (Галижа) бий» элдердин суроо-талабын аткарууда Чыгыш Түркүстан элдерин калмактардын (жуңгар) эзүүсүнөн куткарып алуу жөнүндө жардам сурап кайрылганда, алардын талабын аткарып, эркиндик алып берет. Мына ушул окуядан кийин Кубат бий болуп көрбөгөндөй атак-даңкка ээ болуп, таасири күчтүү кол башчы катары «Бахадур бий» деген наамга жеткен. Ал өзүнүн элине жасаган эмгеги үчүн Кашгар беги (хакими) болуп дайындалып, 1755-1757- жылдарга чейин бийлигин жүргүзөт. 1757-жылы жазында бийлик төбөлдөрүнүн ич ара келишпөөчүлүк – кутумунун айынан, бийлик ээсине «нааразычылыгын билдирип, кыргыздарга (буруттарга) кайрадан кетип калат. Мына ушундай жагдайдан кабардар болгон Эрдене бий, Фергананын саясий абалынан чочулап Кубат бийден кутулуу максатын көздөйт.

Эрдене бий кыргыз урууларынын арасында бийликти талаштыруу, жергиликтүү кыргыз урууларынын бийлери ортосунда ынтымыктан алыстатуу, араздашуу амалын ойлоп табат. Анда, адигине уруусунун бийи – Ажынын 9 соодагерин «кушчу менен мундуз уруусу Ош жергесинде талап-тоноду» деген ушак-айынды таркаттырат. 1762-жылы Цин бийлигинин убактылуу бийлик кызматын аткаруучусу Синьюзян Юнгуя циндердин башкаруу сарайында жасаган маалымат баянында «Кокондук Эрдене бектин чабарманы аркылуу жеткирилген катындагы Кубат бийдин өткөндөгү менен азыркы кездеги иштери жөнүндө окуяларын баяндайт. Катта, Кубат – кушчу бурут, алгач Кашгардын акими болуп, андан кийин Эрдене бий тарабынан өлтүрүлгөнү тууралуу айтат. Анын кичүү иниси Нарбату (Нарбото – Б.К.), жакында эле биз тарапка келип мындай деп суранган. Эрдене, «эгерде ушак-айың таратып, чатакташтырган жагың болсо, сөздөрдөн улам байкайм» деген. Дагы бир мисал, Ош – бул байыркы буруттардын (кыргыздардын) жери. Эрдана бул сөздүн унгусунда, өзүнүн жери деп эсептейт». «Да Цин ли чао шилу...» - «Цин урпактарынын бүтүндөй мамлекет башкаруучулары жөнүндө чындык жазылган». Токио, 1937. Гл. 676. Л. 17. (Супруненко Г.П. Китайские... 119-б.) кол жазмасы. Жооп кайтарган Цин сарайынын жарнамасында, бул боюнча акыйкат белгиленип, Кокон бийинин

айтымдарындагы «Кашгар тоолору өзүлөрүнүн чек арасы» дегени сандырактык дейт.

Күчтүү бийликтин деңгээлинде Эрдене бийге жооп катары: «Мурдагы жиберген каттарыңда өзүңдү дайыма «бек» деп атаган болсоң, азыр эмне үчүн өзүңдү бийик даражага көтөрүп «хан» деп атап алгансың?». Мындан башка, «катта билдирилгендей (Эрдене) кушчу жана мундуз уруулары жөнүндө Ош жергесинде 9 кишиге каракчылык кылып, тоноп кеткен деп беш кашкарлыктын буюмдарын кайтарып берип, төрт кокондуктун буюмдары менен аттарын кайтарып бердирбедиң. Биз буруттардан талап кылуунду суранабыз. Чынында эле ушундай болгонбу? Текшерип, тактап туруп жообун бер» делет.

Цин сарайында белгилегендей, кооптонгон жагдайдын чын-төгүнү бар экени, каракчылык кимдердин колунан келгени, (кушчу уруусу) жана Ош-Алайлыктар (мундуз) кыргыздары эмес, Кокондуктар жасаганынан улам каракталган буюм-тайымдар кайтарылып берилбеген. Мында, алдын ала каралган жагдайдан улам – келишпөөчүлүк, карама-каршылык чыгып, кокондуктарга циндердин нааразычылыгы артып, кийинки окуянын жүрүшүнө түрткү болгон.

Кубат бийдин акыркы мезгилиндеги окуяларына арам ойлуулуктун, көрө албастык жагдайлардын негизинде элдердин эс тутумунда калып, кыргыз фольклорунан орун алат. Анын бир тууган карындашы Аксуусардын «хан Кубатбек падыша» деген кошок ырында, Анжианды башкарганы «тигилер тараптан арам ойлордун колунан келгени» - «Алардан болуп каргаша» дегенинде баяндалат.

Биз билгендей, Кубат бийдин иниси – Нарбута (Нарбото – Б.К.) 1762-ж. Кашгарга Алай аркылуу келет, ал жактан 1765-жылынын жазында кайтып, мүмкүн Талас жакка өтүп кеткендир. Кыргыз саныжырасында кытайдын Кызыл-Ой деген жеринде сакталып калган Кубатбек хандын мунарасы бары айтылат. Профессор А.Хасановдун өзүнүн изилдөөсүндө элдик ырлардан маалымат келтирип, анда «Кубат ханды» кокондуктар Кожент шаарында асып өлтүрөт. Орду толгус кайгы-муң тарткан элдин оозеки айтымдарында: «Кубат хан өлбөй кут өлдү, кушчумундуз журт өлдү» делет. Эгерде кытайдын маалымат булактарынан байкап

көрсөк, анда – Кожент шаарында Кубат бий даргага тартылып, кутумчу, тополондуу Кокондук – Эрдене бийдин аталаш иниси Абдырахман бий жана ушул кутумга катышкан коженттик Фазыл бий кыргыздар менен жекжаатчылык байланышта болот. Ал кыргыздарга күйөө бала болгондуктан улам, бийликтин жаңжалына катышып, анын Кубат бийди атаандашып, көрө албастыктын айынан кутумчулук ишке барат.

Мындай окуя, ошо убакта өнүгүп келе жаткан коңшулаш ээлик кылган элдерге таңкалыштуу деле болбогон. Бухардын башкаруучусу Мухаммед Рахим өзүн – маңгыт уруусунун урпагы катары эсептеп, андан мурдараак аталык же бий наамын алып жүргөн болсо, 1756-жылдан тарта өзүн хан деп эсептеген. Эрденеге хандык наамды ыйгарып алышты уят деп деле эсептеген эмес, бул жөнүндө Цин сарайындагы бийлик төбөлдөрүнүн маалымат булактарында даана байкалганы жогоруда айтылды. Цин төбөлдөрү жаңы ыйгарып алган бийлик наамын кабыл албай, жөн гана кокон «беги» деп кабылдаган. Эл арасында кадыр-баркка ээ болгон кушчу-мундуздардын каны Кубаттын көзүн тазалагандан мурда, өзүнүн аталаш бир тууганын «агам» деп жүргөн Абдырахман бийди – Маргеланда аким болуп жүргөн кезинде көзүн тазалаган Эрдене, өзүн Ферганадагы жападан жалгыз бийлик төбөлү катары эсептеп, өз эрки менен өзүнө «хан» намын ыйгарып алат. Ал менден башка киши жок деп эсептеп, чексиз бийликке ээ болгондон кийин кыргыз соодегерлеринен жалган шылтоо менен тарттырып алган мүлктөрүн ээлерине кайрып бербей, жаңжал чыгарып Ош жана анын жакын аймактарына согуштук жүрүшүн жасаган [93, 44-47-б.].

Кытай тарыхый булагындагы кабарларга караганда «мурда Кашгардын акими болгон кушчу уруусунан чыккан Кубат бийди Кокондун өкүмдары Эрдене бий тындым кылган» [62, 522-б.]. Аталган кат-кабар 1762-жылдын аягында жазылыптыр. Андыктан Кубат бий болжолу 1762-жылы киши колдуу болуп көз жумган деп айтууга толук негиз бар. Белгилүү болгондой, Кубат бий Кашгар аймагынан 1757-жылы Анжианга кайтып келген эле. Бул тууралуу «Жунгарияны тынчытуу баянында – Пигдин чжуньгээр фанлюэ» деген кытайлык булакта (1758-ж. 7-айда жазылган) мындайча кабар бар: «Миң түтүн журтун баштап Кашгарга

аким болуп турган бурут (кыргыз) беги Хугуа (Кубат бий) өткөн жылы (1757-ж.) көктөмдө Хоцзичжань (Кожо Жихан) буруттардын чоң багыш жана кыпчак урууларын талап-тоногонунан улам шектенип, өз жамаатташтарын ээрчитип кайра буруттарына кетип калган. Борониду (Бурхан ад Дин) согуш баштагандан чочулап, артынан куугун жиберген эмес» [37, 110-б.].

Ал эми карындашы Аксуусардын арман ыры элдик санжырада сакталып калган. Санжыра боюнча Кубат хандын кушчуларынын жоон тобу Таластык туугандарына баш-баанек издеп келгенде, Аксуусар айтылуу Ажыбек датканын суроосуна мындайча жооп бериптир:

«Атамдын аты агаша,
Агамдын атын сурасаң,
Хан Кубатбек падыша.
Хан Кубатбек агама,
Хандык кылган жеринде.
Хан Кубатбек өлгөн соң,
Калмактан коркуп акырын,
Качып келдик бу жерге» [72, 23-б.].

Кубат бий XVIII кылымдын орто ченине чейин жашап, кыргыздардын чыгаан, акылман кол башчысы катары бүтүндөй кыргыз, кытай, ойрот-жуңгар, Кокон, Бухара, Кашгардын хан, бек, бийлерине баш ийбей, кыргыздын атын бийик көтөргөн улук катары тең ата болуу менен бирге өз алдынча сурак жүргүзгөн эр жүрөк, мыкты саясий ишмерлердин бири болгон. Азыркы мезгил талабына ылайык жаңыча изилдөөлөрдү жүргүзүүгө толук татыктуу.

Эр Солтоной элинин эркиндигин, бүтүндүгүн ойлогон XVIII кылымдагы жуңгар баскынчыларына каршы күрөшкөн кыргыздын улуттук баатырынын бири Муну Түндүк кыргыздары менен калмактардын чабыш мезгилин, орустардын ойроттордо жүргөн элчиси капитан И.Унковскийдин эскерүүлөрүнөн байкаса болот [14, 57-б.].

Кыргыз, казак кара курттай каптаган жуңгар-калмактарына каршы колуна туруштук бералбай, эки эл түштүк тарапка жер которушкан. Казактын ханы

Абылкайырдын кыргыздарга кайрылышында, калмактарды кыргыз, казак жеринен кууп чыгуусу жөнүндө Үмөт Молдонун төмөндөгүдөй кара сөз аралашкан ыр саптарында айтылат:

«...Баш кошуп, журт болуп, иш кылалык,

Аллага тобо кылып Таласка барсак.

Орто жүз, кичи жүздүн каты келди,

Оозуна бир кудаанын атын алып.

Миң жети жүз жыйырма биринчи жылы май айында.

Көчүшүп өз жеринде болду жана,

Паргана тарабына кыргыз келди» [149, инв. №.191. 115-б.].

Ал жакка барган кыргыз башчылары: Бугудан Бирназар, сарбагыштан Маматкул, солтодон Кошой, кушчу-жетигенден Солтоной, Үсөйүн баатыр, саруудан Бердике, саяктан Качканак, Белек, Үчүкө хан калмакка каршы урушмак мудаасын айтты, - деп санжырачылар Бала Айылчы, Бейшенбек Кенжегараев, Уулкан Асанова жана Белек Солтоноевдердин жазгандарында, Эр Солтоной карыганча душман менен кыл чайнашкан салгылаштарга катышып, анын кол астында жүргөн баатырлары таалим-тарбия алып, көрсөткөн өрнөктүү эмгектерин кынтыксыз өздөштүргөн. Анын эрдик жолун улагандар – Шабек, Баяке, Бердике, Садыр, Атаке, Момоконго окшогондорду алгач жоокер оюндарына машыктырып, коргонууга, кол салуу, эрөөлдө жеңип чыгууга үйрөткөндүгү сая кетпеген. Анын баатырдык сапат белгилери, баатырларынын үйрөнгөн эрдиктеринин акы-бети кайткан. Бердике менен Атаке, Нышаа, Итим, Момокон, Садыр баатырлары жоо сүрүп, кыргыз жерин душмандардан бошоткон. Кыргыздар Эр Солтонойдун кол башчылыгы астында душмандарына каршы XVIII кылымда бир Туунун астында биригишкен. «Асылбаш, Нышаа баатыр Караколдо жатканда, калмак каман – катынын Ноктолуу тору деген атына жайдак мингизип, жетигендин Солтоной баатырына кабар кыл, эки күндөн калса, менин башымды алдырат» - деп жөнөтөт. Ал Таласта жаткан Солтонойго жетип кабарлайт. Солтоной камоодо жаткан Нышаа баатырды куткарып, калмактарга кыргын салат [147, 207-б.].

«Кыргыз кыйрына жоо келгенде, баатыры ооруп жана карып калууга акысы жок» деген сөз бекер айтылбаса керек. Эр Солтоной карыса да, арыдым-астым дебестен, кыргыз жерин күзөтүүнү өзүнүн шакирттерине үйрөтүп, баатырдыкка үндөп, ошолордун зоболосун арттырган. Нышаа баатырдын курчоодо калганын, аялын буйга жолго салып, Эр Солтонойго жардам сурап чаптырганы кагазга түшүп калган. Баатырлардын эрдиктери, ошол убакта бүткүл кыргыз эли үчүн кандай эмгек кылганы өтө маанилүү болгон. Элин, жерин ойлогон баатыр, ак үйлүү болуп калып калган Итаяк деген баласынан элин жогору көргөн (Ред.). «Калмактардын жарашып туруу суранычы менен кыргыздын 30 жигити барымтага берилип, алардын арасында Эр Солтоной уулу Итаяк ак үйлүүгө берилет» [96, 140-б.]. Эр Солтонойдун Дербиш, Итаяк, Былчыке, Шуруке деген балдары болгон. Үмөт Молдонун жазганында Эр Солтоной эки уулу Дербиш менен Итаяк калмактарга ак үйлүүгө берилгендиги жөнүндө айтылат. Алгач Дербиш калмактарга ак үйлүүгө берилип, Эр Солтоной Дербишти үйлөндүрөм деп колуна алып, ордуна Итаякты жиберет. Ошентип Итаяк атасы 1733-жылы Сокулук боюндагы кармашта курман болгон кезде да калмак колунда жүрөт. Күндөрдүн биринде Итаяк менен бала кезинен бирге ойноп, ынак болуп калган калмак баласы көчтө баратып: «Итаяк, бүгүн ушул көч конушка барып конгон кезде, сени өлтүрүшөт. Досуң катары мен сени өлүмдөн куткаруунун ойлоп таптым. Мен камчы менен сени жон талаштыра чабам да качып жөнөйм, сен менин артымдан кууган болосуң. Тээтиги дөбөдөн өткөндөн кийин колу-бутумду чылбыр менен байлап сал да, качып кеткин. Сыртыбыздан көчтү кайтарып келаткандар «балдар куушуп ойноп жүрөт» деп, эч шек санабайт» - дейт. Итаяк калмак досунун жардамы менен ошентип кутулуп, элине барып кошулат [42, 43-44-б.].

Эр Солтоной катардагы бир кол башчы эмес, кыргыз баатырларына тирөөчү, жөлөгү, орчундуу орду бар адам. Ошол мезгилдин учур талабы, мүгдүрөткөн баскынчы ойрот-жуңгар хандыгында кыргыздардын ичинен чыккан баатырлар көп катмарлуу. Алар теңдик, үмүт, тилек үчүн согушкан. Жуңгар баскынчылары ээлик кылып турганда – кыргыздардын жок болуп кетүү, кулга айлануу, тукум курут кылуу саясаты турган. Ушул мүдөөдө, калмактардын бириккен 4 уруулары күчүн

бириктирип кыргыз, казактарды каптап кирет. Ошондой ойду жакшы түшүнгөндөр Кубат бий, Эр Солтоной баштаган ж.б. кыргыз мыктылары – элинин келечегин алдын ала билген. Эр Солтоной жуңгарлар – калмак жапырыгында аябагандай эрдик көрсөткөндүгү үчүн «жабыр» деген атка конгон. Улуу манасчы Сагынбай Орозбаковдун айтуусунда, «Жамынганы сыртынан, жабыр баян териси» [63, 193-б.] деп айтылат. Кыргыз колдорун жетектеген уруу башчылары, ушундай учурда калмактардын өз ара чабыштарында ыңгайын келтирип, согуштук ыкмаларды билгичтик менен пайдаланат. Солтонойдун жоого бет алганы, калмактардын баатырлары менен бет алышып сүйлөшкөндө:

«Маргашка төрө баатыры,
Айткан сөзү ар башка.
Аракет кылды ал дагы,
Калмактарды кыргызга.
Каршылатып кайрышка,
Кан төгүүлөр кармашка.
Камыгып тынч жатпаска,
Айла амал таап астыртан.
Солтоной менен Шабектей,
Баатырларды жайлашка» [48, 77-89-б.].

Кыргыз эли менен баатырларга кол башчылык кылган талыкпас эрдиктерине карата анын өмүрлүк жары Жетилендин кошогуна эринин жүзгө жакындап барып калган курагында, душманы менен кармашып жүрүп курман болгону айтылат:

«Жүзгө чыксаң баатырым,
Жүзү кара жоо менен,
Жүздөшпөй койчу дечү элем.
Касташпай кара калмакка,
Карыдай болчу дечү элем.
Карууң таптап келген мен,
Кантейин, билээр теңирим.
Кара бет кылып салгандай,

Качан бир жаздым эмнемен!?!». Кошок узун болгондуктан, дагы бир жеринде:

«...Камгактай каңгып кыдырган,

Калмактардын Дөңкөнөй.

Айкөлүнөн Солтоной,

Көп жолу каның кечти эле ой!

Аны кантип унуттуң?

Токсондон ашкан баатырым,

Тооруп жүрүп куруттуң!» [48, 78-87-б.; 49, 132-б.].

“Кошой бий Кетмен Төбөнүн Коңур Өгүз деген жеринде турган. Ушул чакта кутчу (кушчу – Б.К.) уругунан Ныша, Атансарт, Дөрбаш, Койкоң - Назар деген, бөлөкбайдан Барат, Баймат деген баатырларды Чүйгө жумшап, Илеге кеткен Куңтаажыдан бөлүнүп калган Маргашканын калмакка улук болгонун угуп, анын жылкыларына тийдирип алып турган. Иледе жаткан Куңтаажынын жылкыларына бир сапар Солтоной тийип келе жатканда калмактын Дөңкөнөй деген баатырына жолугат. Солтоной кырк жигити менен аттанып келип, Сокулуктун жарында жаткан Дөңкөнөйдүн элин чаап, малын, катын-кызын олжолоп алып келе жатканда Солтонойду көргөн Дөңкөнөй уруша албай качат. Солтоной чабдар аты менен кубалап жетип, жаралуу кылат. Жаралуу Дөңкөнөй Сокулуктун суусун кече качканда, Солтоной кууганды токтотот. Ошодон улам элде: «Чабдар атту Солтоной, Буурул аттуу Дөңкөнөй», деп айтылып калган. Калмактар менен каршылашып калганда Солтоной 60 жашка келгенде Тынайдын 13 жаштагы Атаке деген уулун, солтодон Кошойдун 13 жашар Момоконун алып, 200 киши менен Карабалта, Аксууда жаткан калмак менен урушуп, көп мал айдап кайра Кара-Балтаны ашып 100 жылкыны айдатып жиберип, Солтоной Атаке менен Момоконду жанына алып калып, калмактарды Кызыл Белестен тосуп жатканда, бешим убакта Аларча, Жыламыштан Дөңкөнөй баштаган көп калмак урушка чыгып, урушта Солтоной баштаган 30 киши өлүп, калгандары качып Кошойго барган. Кыш түшүп калып, Кошой калмактар менен уруша албай калат. Себеби, Коңур-Өгүздүн жолу бекип калып, кыштын күнү Чүйгө киши келалбай калган. Мындан соң калмактар кыргыздан коркуп, Көлдү көздөй жыла баштаган. Солтоной өлгөндөн кийинки

жылы солтодон Ныша, саяктан Качыке жана башка уруулар болуп көп киши жааланып барып, Ысык-Көлдө турган Аккуйрук деген калмакты талкалай чапты. Мындан соң калмактар «бир бет болуп туралы деп, Чүйгө сырттан сүрдүгүп, аягын Боомдун капчыгайы кылып, Ысык Көлгө чогулушту» [42, 127-129-б.].

Бул жерде белгилей кете турган нерсе, Эр Солтонойдун жубайы Жетилеңдин кошогуна эринин калмак менен болгон чабышында токсондон ашканы жөнүндө айтылган. Калмактар бийлигинин акыркы жылдарында сүрүлүп, катуу кармаш болгону, Эр Солтоной калмактардын катуу кыргын салганына карабай элин, жерин душмандардан бошотууда касташкан душманынын колунан курман болгону байкалат

Кээ бир кол жазма маалыматтарда Эр Солтонойдун өмүр баянына байланышкан ар кандай жагдайлар бар. Бир жерде 93 жашка чейин жашап, душманынын колунан курман болгон делсе, кээ бир так эмес маалыматтар боюнча 60 жашында кайтыш кылышкан жери да жок эмес. Ал 1640-жылы Талас өрөөнүн башындагы Кошой деген жерде төрөлүп, 1733-жылы кеч күздө Сары-Өзөн Чүйдө Сокулук суусунун боюнда калмактар менен болгон чабышта курман болгон [96, 139-141-б.].

Уруштун жүрүшү Сокулукта болуп, алгачкы чабышта кыргыз, казактар биргелешип чабышып Эр Солтоной калмактарга кыргын салат. Кийинки кармашта казактар эмнегедир кармаштан кетип калып, чабышта Эр Солтонойдун аты чарчап, өзү курман болот делет. Бирок кайсы жылы экени белгисиз бойдон калып, жылы айтылбай да, жазылбай да калган. Жоо сайышта айкырып кирип, жоо сүргөн нукура баатыр Эр Солтоной кыргыздын беш миң баатырын бийлеп-төштөөнү ага өткөрүп беришкени жөн жерден болбогон. Кыргыздар алгач сарт калмактардын башында турган Аккуйрукту чаап, андан барып Көл кылаасында кубаттуу күч болуп турган Амурсандын колун талкалап, аны Кулжага чейин кубалап салат.

Академик В.В.Бартольд «Жети-Суу жана Кыргыздар» деген эмгегинде калмактардын Орто Азиядан кетишине, кыйрашына негизинен кытайлар менен болгон согуш себеп болгонун көрсөтөт. 1755-жылы кытайдын көп колу калмактардын ордосуна кирген. Калмактардын ханы Амурсан талкаланып, Илиге

качып барган. Казак ханы Абылай аны кытайларга кармап бергиси келген, билип калган Амурсан Тобольскийге өтүп орустардын императору Елизавета Петровна менен байланышууну ойлогон. Бирок тилегине жетпей, 1757-жылы 21-сентябрда 35 жаш курагында чечек оорусу менен ооруп Тобольскийде өлөт десе. В.С. Кузнецовдун “Амурсан” деген изилдөөсүндө, («Амурсан», изд. «Наука», Новосибирск, 1980 г.) Куңтайчы Галдан Цэрэндин тушунда (1727-1745-жж.) күч алып, 1730-жылдары кытайларды талкалап, кыргыз, казактарды 1733-1735-жылдары сүргөн. 1745-жылы Галдан Цэрэн өлгөндөн кийин 13 жаштагы Цэван Доржи Ажа Намжи деген уулу хан болуп шайланат. Аны кыргыздар чатак, зулумдугуна карап Ажа дегендин ордуна Ажаан деп атаган. Анын тушунда калмактарды эжеси Улам Баир (кыргыздар Олоңбаир дешкен – С.З.) башкарган. Олоңбайырдын күйөөсү Саин Белек кол башчы болгон. Цэван Доржи 17 жашка толгондо бийликти колуна алып, эжесин зынданга салып, калмактын каяша айткан төрөлөрүн - зайсандарын, ошондой эле жездесин да өлтүртүп таштаган. Ошол мезгилдеги шарт боюнча Саин Белектин хан болууга укугу жок болчу. Ошондуктан ханга кандаш, тукумдаш Дабачы менен Амурсандын ортосунда так талашуу башталат. Ошол учурда Ойрот мамлекети төрт чоң урууга бөлүнгөн: Хошоттордун башында – Банжур, дэрбэнттерде – Дашы тайчы, хойотторду – Амурсан жана чоросторду – Дабачы башкарган. Кийинки эки төрөнүн – Амурсан менен Дабачынын ортосунда 1754-жылы так талашуу согушу башталып, Амурсан талкаланып кытайга качкан [42, 29-б.]. Мындай көз карашка бир беткей макул болууга болбойт. Эр Солтоной жөнүндө Үмөт Молдонун кол жазмасында:

«Отуз миндей лашкер келди тамам,

Капырга алар салды акыр заман.

Кыргыздар бир жагынан чаап-жанчып,

Кыргыз, казак баш кошуп, уюмдашып,

Урушмайдын жерине келди булар.

«...Бул уруш Сокулук деген жерге барды.

Жекеге эч бир адам барбаган соң,

Солтоной мусурмандан бата алып, чаап барды.

Казак кайтып, кыргыздар уруш кыла берди,

Солтоной калмактарга кыргын салды.

Экинчи күнү Солтонойдун аты чарчап,

Калмактардын арасында калды.

Чабдар аттуу Солтоной шейит болду.

Итаяк, Дербиш деген балдары душамандын колуна кетти» [38, 97-98-б.].

Кыргыздан калган уламышта, басып келген жоону кубалаган кыргыз баатырларына маашырланган бир эне айткан тура: «Мындан ары эр туумак эсте болсун» деп (ошол доордо душманынан күйгөн аялдын айтканы го), эне деген кандай уулдарды төрөгөнү, кыйын-кыйчалышта ошол эрлер элинин керегине жараганын айтканы бекер эмес чыгар. Эр Солтоной тарбиялаган баатырлары да, эненин айткандарына туура келет. Солтоной ээрчитип жүрүп торолткон баатырлары жөнүндө:

«Кан жыттанып топурак,

Каң-күндөр кайра касташса.

Кайраным кимиң кол курайт!?

Берендердин Бердике,

Сарбагыштан Атаке,

Саяктардын Садыры,

Солтолордун Момокон,

Ээрчишип сени торолгон.

Калмакка каның кечирбес,

Кадырың унутуп койбостон» [148, 115-120-б.] деп, эри Солтонойдун кунун кууганга эрендерден үмүт кылганы бекер жерден болбогон. Токсонго барганда казактардын ханы Абылай жакын турса да билип, жардамга келбегени жөнүндө:

«Казагым боорум деп жүрсөң,

Кол салып колго түшкөндө.

Сен канын кечкен Абылай,

Турса экен кайра кабылбай.

Бейкүнөө катын балалар,

Кор болуп айыл чабылбай.

Жар күтө элек баатырлар,

Жайыкка каны чачылбай» деп, Абылайдан чоочулап элине алдын ала айткан тура.

Аяк жагында:

«Солкулдай бербей чыгданга,

Сокулукка барайын.

Эки жээгин кыдырып,

Эч болбосо баатырдын,

Сөөгүн көрүп калайын.

Аккан сууда жок болсо,

Акыреттен табамын» деп, жолго чыгат. Күлүк ат минип, Сокулуктун суусунун

боюна боюна барат, эки жээгин кыдырат. Бирок баатырдын сөөгү көзгө чалынбайт.

Ошондо асылынын караанын көрө албаган Жетилең апа сууга боюн таштайт [48,

78-87; 42, 132-б.]. Ушул себептен өз доорунун мыкты, баатыр уулу Эр

Солтонойдун сөөгү коюлган жери белгисиз болуп калганын кошоктон жана

Жетилең эненин окуялары айтып турат.

Жыйынтыктап айтканда, Эр Солтоной менен Кубат бий – өмүрлөрүн кыргыз элинин көз карандысыздыгына арнап, азаттык, теңдик, жыргалчылык заман үчүн күрөшүп жүрөгүндө жалыны бар, эр жүрөк тайманбастарды баатырлыкка үндөп, таалим-тарбия берген кол башчы, насаатчы катары тарыхта калышты.

Кубат бий башында турган кыргыздар менен бирге Кокон бийлиги да кубаттуу күчкө айланып, Фергана өрөнүндө жуңгар баскынчыларына биргелешкен сокку уруп душмандардын сүрүн алган убак болгон. Чыгыш Түркстандагы бийликтин тушунда жергиликтүү динди башкарган төбөлдөрдүн колунда болгондуктан, экиге бөлүнгөн «актоолуктар» жана «каратоолуктар» аталган кожолордун ортосунда жаңжалдар мезгил-мезгили чыгып турган убакта Кубат бий кожолордун күчтүү таасиринде болгон кушчу уруусунун чыккан аскер башчы, учурдун мыкты саясатчысы катары таанылган.

Кубат бий калмактардын баскынчылык кезинде, жалаң эле кушчу уруусунун бийи эмес, бүтүндөй түштүккө ооп келген кыргыз урууларынын башчысы катары

кабыл алынган. 1757-жылы бийлик төбөлдөрүнүн ич ара келишпөөчүлүгү – кутумунун айынан бийлик ээси Эрденеге «нааразычылын» билдирип Кашгарга кетип калганы да бекер эмес. Кубат бий атак-даңкка ээ болуп, таасири өтө күчтүү кол башчы болгондуктан «Бахадур бий» деген наамга ээ болгон. Кытай тарых булактарына караганда Кубат бийди 1762-жылы Кокондун өкүмдары Эрдене бий тындым кылган.

Кубат бий акылман кол башчы катары бүтүндөй кыргыз, кытай, ойрот-жуңгар, Кокон, Бухара, Кашгардын хан, бек, бийлерине баш ийбей, кыргыздын атын бийик көтөргөн улук катары тең ата болуу менен бирге мыкты саясий ишмерлердин бири болгону менен белгилүү.

Эр Солтоной XVIII кылымдагы жуңгар баскынчыларына каршы күрөшкөн кыргыздын даңазалуу улуттук баатырынын бири. Эр Солтоной карыганча душман менен кыл чайнашкан салгылаштарга катышып, анын кол астында жүргөн баатырлары таалим-тарбия алып, көрсөткөн өрнөктүү эмгектерин кынтыксыз өздөштүргөн, жолун жолдоп улагандар – Шабек, Баяке, Бердике, Садыр, Атаке, Момокондорду алгач жоокер оюндарына машыктырып, коргонууга, кол салуу, эрөөлдө жеңип чыгууга үйрөткөн эмгектери сая кетпеген. Анын баатырдык сапат белгилери, баатырларынын үйрөнгөн эрдиктеринин акы-бети белгилүү болгон. Бердике менен Атаке, Нышаа, Итим, Момокон, Садыр баатырлар жоо сүрүп, кыргыз жерин душмандардан бошоткон. Эр Солтонойдун кол башчылыгы астында кыргыздар душмандарга каршы XVIII к. башынан тарта бир Туунун астында бириккен. Уруштун жүрүшүндө Эр Солтоной кыргыз, казактар менен биргелешип чабышып, калмактарга кыргын салып, калмактардын кубаттуу экенине көзү жетип, кийинки экинчи кармашта кыргыздардын күчүн топтоо максатында өзүнүн балдары: Дербиш, Итаяк, Былчыке, Шуруке деген балдарынын ичинен алгач калмактарга ак үйлүүгө берген чоң аскер саясатчысы болгон. Өзүнүн уулдары: Дербиш деген уулун берип, аны үйлөнтүүм керек деп, кайра аны колуна алып, анын ордуна Итаякты берген. Эр Солтоной теңдик, үмүт, тилек үчүн согушкан. Анын терең ойлонуусунда, жуңгар баскынчылары ээлик кылып турганда –

кыргыздардын жок болуп кетүү, кулга айлануу, тукум курут болуп кулга айланып кетүү саясаты турганын жакшы түшүнгөн.

Бул боюнча өзүнүн өмүрлүк жары Жетилеңдин кошогуна, эринин жүзгө жакындап барып калган курагында душманы, калмактын баатыры Дөңкөнөй менен кармашып жүрүп курман болгону айтылат. Анын натыйжасында баатырлардын өрнөктүү эрдиктери кыргыз элинин көз карандысыздыгы үчүн күрөштө, кыргыздар жашап турган көп жерлери, шаарлары жунгар баскынчыларынан бошотууга жандарын аяган эмес. Ошол себептен улуу тарыхта, айтым санжыраларада, ыр баяндарында элдик баатырларды тарбиялаган Эр Солтонойдун баатырларынын ысымдары тарыхта өчпөс болуп изи калды.

4.4. Кыргыз жергесинин жана Чыгыш Түркстандын калмактардын үстөмдүгүнөн кутулуусу жана андагы кыргыз баатырларынын орду (XVIII кылымдын 50-жылдары).

1718-1722-жылдары жунгарлар басып киргенде Ысык-Көл, Чүй, Талас өрөөндөрүндөгү кыргыздар жер которуп кетүүгө аргасыз болушкан. Калмактардын акыркы кыргыны Галдан-Цэрэн, Амурсан менен бүттү, айрыкча Галдан Цэрэндин 1727-жылы бийликке келип, 1733-жылы кыргыздар менен болгон чоң салгылашуусу эсте калган [38, 94-95-б.]. Түндүк кыргыздары акырындап түштүктү көздөй сүрүлүп, Ысар, Көлөпкө чейин баш калкалап барышкан. Кыргыз, казак жерлерин басып алган ойрот-жунгар (калмак) хандарынын ич ара келишпөөчүлүк чыр-чатактары ырбаган мезгилде кыргыз, казак, өзбектердин биргелешкен күрөшү күч алган. Аркалык кыргыздар ойрот-жунгарлардын алгачкы баскынчылык кезинде, Анжиан Алай, Фергана тараптагы кыргыздар менен биригип кыйың кезеңде бири-бирине жардам берген. Кокон, Самаркан, Кожен, Маргалаң, Анжиан, Ташкен, Сайрам, Чынабат, Талас, Чүй, Кемин, Кочкор жерлери менен Көл аймагын кылымдап эзип келген баскынчылардан бошотууда, анын ичинде кыргыз элин азаттыкка чыгарып, кыргыз баатырларынын уюштуруучулук саясаттары зор роль ойногон. Алардын бири кыргыздын –көрүнүктүү аскер жетекчиси Бердике баатыр.

Ал 1716-ж. Таластын Койонтокой деген жеринде төрөлүп, жашоосу жоокерчилик убакка туш келет. Эр жетип, элинин керегине жараган убагында ага эрендик намысы тынчтык бербей, эл, жерин азаттыкка чыгаруу үчүн күрөшкө аттанган. Ат жалын тартып минген күндөн тарта, жашоо тагдыры ойрот-жуңгар баскынчылык доорунда элин, жерин азаттыкка чыгарам деп, улуттун намысын өзүнөн бийик коюп, өмүрүн бүтүндөй элинин кызыкчылыгына арнаган. Ойрот-жуңгар чапкыны күчөгөн 1740-1745-жылдары Бердике да эли-журту менен түштүк жергесин карай сүрүлгөн. 1756-1758-жылдар аралыгында Анжианга экинчи ирет кайтып барып душман менен кармашы, жашоосунун азаптуу турмушунун мүнөз мезгилиндеги тагдыр баянынан кабар берет.

Кыргыз элинин балага ат коюдагы улуу философиясынын ырым-жырымы, балага ат коюуга мүнөздүү болду. Ымыркайды кудай “ме деп берди”, төрөттү күткөндөр “ке” деп этек алдынан алды деген ырым менен Бердике деген ат коюлду [137, инв. № 875.2-д. 3-б.].

Бердике кичинесинен тарта оор турмуш башына түшүп, калмактардын эзүүсү көңүлүнө көк таштай тиет. Бердикенин энеси келдей уругунан Кодол олуянын кызы болгон, атасы Сырдыбай каза болуп, баласы бойго жеткенде, энеси төркүндөрү менен акылдашып, баласына келдей уруусунун кызын алып берет.

Жуңгарларга каршы кыймыл алгач 1732-жылы Кубат бий башында турган кыргыздардын көтөрүлүшү Сакалды деген жерден башталып, бара – бара чоң аймактык деңгээлге жетип, Кетмен-Төбө өрөөнүн камтыган. Аркалык кыргыздардын өзүнчө уюшулган жоон тобу Эр Солтоной башында турган Итим, Бердике, Болоткан, Атаке, Сатыкей, Садыр, Жайыл, Ныша, Кошой баатырлар Анжиандан баштап түндүк тарапты көздөй бет алышкан. Эр Солтоной башында турган жоокерлердин калмактар менен кармашы 1748-жылы түштүктөн башталып, Анжиан, Ташкен, Сайрам, Чынабат, Талас, Чүй, Кочкор, Көл жергелери баскынчылардан бошотулган.

Бердике Кубат бий, Эр Солтонойдун колунда катардагы жасак болуп жүрүп, баатыр катары эрөөлдөн таанылган. Калмактын ат көтөрө алгыс Доргул баатыры менен биринчи беттешүүдө эч кими жеңишке жетпей, калмактардын эрөөлдө алгач

мизи кайтарылган учура болгон. Экинчи жолу «Бердике баатыр Чүйдүн Он бир жылгасынан Доргулдун конушунан буурасынын башын кылыч менен кыя чаап, ак чатырында жаткан Доргул: «Кыргызга кылбаганың жок, ажалың жеткен экен», - деп жаткан жеринде карынын кылыч менен жара чаап таштайт» [19, 65-б.].

Бөлөк баатырлардай эле кыргыз намысы деп 47 жолу эрөөлгө чыгып, бардыгы тең анын жеңиши менен аяктаган. Учурунда аны барктай да, баалай да билген үзөңгүлөштөрү Эр Солтоной, Итим, Шабек, Кыйыр, Каратал, Темиркан, Атаке, Жайыл, Болоткан, Садык баатырлар болушкан. Калмактар басып турган убакта, “Каратал карыяга Түлөмат кандын башын, таажысын, ченин беришти. Ошол убакта калмактын Түлөмат каны жок, Жедигер канга эли моюн сунбай, айтканына көнбөй ар кимиси алды-алдынан кетип жатты». [118, 79-81-б.].

Айлалары кетип турган кыргыз, казак, каракалпак, өзбектер биригип калмактарга каршы туруп, кыйың кезендерди баштарынан өткөрдү, мүгдүрөп турган убакта баатырлары жоо чабыштарда, эрөөлдөрдө дем берип, даңкталып, кайрат кошуп душмандарын баш ийүүгө аргасыз кылат. Казактардын башында турган баатырлар Төлө-бий, Айтеке жана Казыбек, кыргыздар тараптан – Болот бий, Эр-Солтоной, Бердике жана Жайыл баатырлар канчалаган кан төгүү чабышын токтотууну көздөшөт. Душмандарына кыргыз, казактар байыртадан келаткан ата-бабалардын салтын кармап, баатырлардын эрөөлгө чыгуу – эр сайышын сунушташат. Бул таймашка эки тарап 40 тан баатыр жигиттерин чыгарып, жеңилген тарап жеңген тарапка башы ийип, жеңген жактын шартына макулдашышат. Мындай шарт-макулдашууга – кыргыз, казак жана калмактар макул болушат. Калмактардын өзүлөрүнө ишенген куралдары, чоюндан жасалган сүйрөтмө ок атмалары (пушкалары) жана мылтыктары арбын болгон. Астын ала кыргыз, казактар кезектеги болуучу чабышка катуу камданышып, бири-бирине ант беришет: “Өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу. Калмак менен өлбөгөн жерде калалы!”- дешип. Кыргыз, казактарды калмактар буруттар дешкен. Эр сайыштын болор күнү, буруттардын башында кыргыздардан – Бүтөнбай баатыр, Эр Солтоной, Болоткан, Бердике, Атаке жана Жайыл баатырлар болушат.

Калмак кошунунда: Кунтайчылар – Кашкелең, Боролдой, Аңаракай жана Шамалкандар болот. Чабыша турган эрөөл талаасына бүтүндөй баатырлар чогулат.

Эрөөл башталып, алгачкы убакта кыргыз, казактын жигиттери 13 сайышта жеңилип, душмандардын көңүлү жайдары болот. Ошондо калмактын ханы Галдан-Цэрэн мындай ийгиликтерге маашырланып, өзүнүн карагер атын ортого чаап чыгып, кыйкыра: «Эй, буруттар! Алсыздар! Чыгаргыла жаны жокторуңарды! Түгөнсөнөр жүгүнгүлө, баш ийип... акыркы эркегинерге чейин кырып, түпкүрүнө жетип, түндүгүнөрдү катындарыңарга көтөртөм!» – дейт. Калмактардын мындай шылдың кылган сөзүнөн кийин, Эр Солтоной өзү ураан чакырып: «Жарачу Берен! Жарап бер, кезегиң келди!» деп кыйкырганда, Бердике берен эл ортосуна ат ойнотуп чыгып, жоокерлердин астына башын ийип, колун көтөрө элинен бата алып душманына каршы бет алат. Эрөөл башталып, Бердике чокмор менен каршылашынын башын жара чабат. Ичине каткан демдерин сыртына чыгарган буруттар, кайраттанып көңүлдөрү жайлана түшөт... Калган 27 кармаш кыргыз баатырларынын жеңиши менен аяктап, каардуу калмак баатыры Аңаракайды Төлөнүн уулу Жолон айбалта менен башын кыя чабат [129, электр. ресурс].

Заманында душмандын запкысынан бошонуп, азаттыкка чыккан эл өз баатырларын баалап-барктаган жана кыргыз элинин кайгысын, кубанычын оозеки чыгармаларында чагылдырган. «Эр Солтоной» эпосу да XVIII кылымдагы кыргыз, калмак чабышындагы тарыхый окуяларды жана бүтүндөй баатырлардын эрдигин даңзалаган [133, № 875. 4-б.].

Калмак чабышында: Анжиан, Ташкен, Сайрам, Чынабат, Талас, Кунан, Мерке, Чүй, Кочкор, Көл жергелери акырындап бошотулган. Бердике баатыр Эр Солтонойдун дайындоосу менен 10 миң аскерге түмөн башы болуп турган убакта (1752-1755-жж.), Көл кылаасы калмактардан толук бошотулган. Көл жергесинде жашаганы, тарыхый хронология жактан да окумуштуулардын эмгектери жокко чыгарбайт. Орустун белгилүү окумуштуусу Н.А.Аристов: «Ысык-Көлдө үчүнчү бир айтымдардан укканыма караганда, кыргыздар өзүлөрүнүн кол башчы баатыры Берека (Бердике), калмак кунтаажыларынын убагында Ысык-Көлдөн Фергана тарапка кетип; Анжиандын айланасында жашап туруп, андан үч-төрт муун мурда

кайра аларды Ысык-Көл тарапка Бир-Назар (Бирназар- Б.К.) баатыр алып келгенче жүрүшкөн» [8, 429,430-б.]. Ысык-Көл кылаасында Бердике баатыр жөнүндө эл оозундагы жүргөн, бирок кагаз бетине түшкөнү менен толук жарыяланбай калган жергиликтүү материалдар арбын.

2009-жылы Ысык-Көл жергесинен Бердике баатыр жөнүндө иликтеп барганымда, белгилүү окумуштуу – филология илимдеринин доктору, профессор Ү.Асаналиев: «Атайы Таластан келип, тарыхта изи калганы менен унут калып, толук жазылбай кеткендерин кайрадан тактап жүргөнүндүн өзү, бул сенин кийинки эмгектериндин зор үзүрү болот. Илимий тарых булактарында, Бердике баатыр Көл жергесин калмактардан бошоткондугу жөнүндө тарыхтын чындык окуя, кийин убагы келгенде актуалдуу маселеге айланат» [134, инв. № 875. 5-7-б.]. Санжыра иликтөөчү Киров-Жээналы Султанов: Бердике баатыр Көл кылаасын калмактардан бошоткон 1752-1755-жылдар аралыгында Актеректин Биркулак деген жеринде хан бийлигин жүргүзгөн» [134, инв. № 875. 5-б.]. «Бердике баатыр жөнүндө Көл жериндеги тарыхый маалыматтар 2009, 2010-жж. «Назар», «Көк Асаба» гезиттери, Көлдө, Чүйдө, Таласта, Ош областтарында урпактарынын жашап тургандарынын жазылганы өзү далил» - дешет [134, № 875. 5-б.]. Көл айланасындагы калмактардын өзүлөрүнчө бийлик талашы башталып, ыркы кетип турган убакта кыргыздар чабуул коюп, калмактар бет алдынча качышат. “Галдан Цэрэндин уулу Цэван Дорж (1745-1750-жж.) башкарган; ал өзүнүн бир тууганы Лама Дорж тарабынан өлтүрүлгөн. Мындан кийин калмактардын арасында коогалаңдар башталган да, ал мезгилде Галдан Цэрэндин жээни Амурсан жогорулаган. Ал казактардын жардамы менен Эмилдин жээктерин, жогорку Иртышты ээлеген жана 1754-жылы кытайларга өтүп, алардан өз душмандарына каршы жардам сураган” [14, 128-б.].

Бердике 1752-1756-жылдар аралыгында Чүй, Талас, Кочкор, Көл өрөөндөрүн калмактардан бошотууда түмөн башы болгон. Киров-Жээналы Султановдун эл оозунан жыйнаган маалыматтары боюнча, Бердике, Атаке, Темир, Сатыбалды Кашка, Мөндөк, Садык баатырлардын калмактарга каршы катуу чабышынан эки тараптын бир канчалаган жоокерлери курман болгондугу Кошкулак, Биркулакка

[134, № 875, 6-б.] жакын Кыргоонун оозуна сөөктөрү коюлган. Союздун тушунда Чычкандын четинен жер алгандар дача салганга аракет кылышып, жерлер бериле баштаган. Уруксат кагаздар менен чечимдер колдорго тийип, дачаларды салуу гана калган. Топуракты алыстан тартпай, Кыргоонун оозу Биркулактын дөңсөсүнөн ташыла баштаганда Жеңиш (Чычкан) айылынан – карыя Шамбетов Асанкадыр [153, инв. № 875. 2-д. 6,7-б.], “Там салабыз деп камданып калыпсыңар баатырлар, тиги турган дөңдөн топурак алчу болбогула! Бердике баатырдын жоону чапкан жасактарынын коюлган бейиттери, бул жерде далай эрлер “эл, жер” дешип жанын беришкен. Ошондогу шейит кетип, курман болгон жасактарынын сөөктөрү тынч жатсын. Учурунда, хан Бердике курман болгондорду дал ушул жерге койдурткан. Бул жер ыйык жер, там үчүн топурак алууга болбойт. Актерек айылынын үстүндөгү Кескен-Дөбөдө [153, инв. № 875, 2-д. 6,7-б.], 17-18-кылымдардагы калмактардын тарыхый хан ордосунун кампа жайын барып көргүлө! Кескен-Дөбө калмактардын хан – казына, оро кампасы катары кызмат кылып келсе, азыркы учурда тарыхта болуп өткөн окуялардын далили бойдон сакталып калган. Кампа орго түшүүчү тегерете оюлган 11 оронун тешиктеринин тереңдиги 30 метр. Кыргыздар жуңгар кандыгын чапкан кезде, аябагандай катуу кан төгүлүп, кармашта курман болгондорду кыргыз, калмак жасактарынын сөөгүн атайы чогуу бир жерге койдуртканын Кыргоонун дөмпөйгөн мүрзөлөрүндөгү адам сөөктөрү ошол кандуу окуядан кабар берет” Бердике, Атаке, Болот, Сатыбалды- Кашка, Мөндөк, Садык баш болгон баатырлар жуңгар баскынчылардан көл жергесин бошоткон кезде, түмөндөгөн жасактар катышкан. “Көл айланасын кыргыз колу калмактардан бошоткон кезде, Биркулакта кыргыз баатырлары ак боз бээни курман чалышып: Бердикени “хан” көтөрүшүп, ал конушту “хан ордо конушу болсун “ деп атайы он эки канат боз үй көтөрүшөт. “Баатыр жоонун артында жүрсө, аялдары тул калды” дешип, көлдүк Чачыкей деген кызга нике кыйдырат. Андан тараган Сатыбек деген уулунун урпактары Саруу айылында жашап келүүдө. “1752-1755-жылдары Көл аймагын калмактардан бошотууда, Бердике менен Атаке, Болот баатырлардын бириккен колдору кандуу кармашта, Актеректе кылымдап түптөлүп калган жуңгар кандыгынын хан ордосун талкалашат. Ушул жылдар аралыгында

көл тарап баскынчылардын эзүүсүнөн бошогон” [134, инв. № 875. 6-7-б.]. Кубат бий калмактар менен (1755-57-жж.) кармашып жүргөндө баатыр Бердикенин жардамына муктаж болуп, “Бердике келбесе болбой калды” деп, Көлдө калмактар менен чабышып жүргөн кезинде ат чаптыртып, чакыртат. Баатыр Бердике Кубат бийдин чакыруусунан кийин Көлдөгү бийлик ордун Сатыбалды Кашкага табыштап, Көлдөн Талас жерине келип кол курап, Анжиан тарапка жүрүп кетет [20, 68-69-б.]. Бердике баатыр түштүктө калмактар менен чабышып жүргөн убагында эле кыргыздар менен Кокон бийлигинин мамилеси анчалык эмес экенине көзү жетет. 1657-1758-жылдар аралыгында Кожен тарапта саясий абал тынч болбой, оомалуу оор болуп турганда Бердике баатыр Кокон бийлиги тарабында 1758-ж. циндиктерге каршы чабышат [20, 70-71-б.]. Кубат бий Коженге келгенде, андан чоочулаган Эрдене бий Кубат бийге кутум уюштуруп, ар кандай айла-амалды ойлоп таап Кубат бийди оор жалаа менен даргага астырат [37, 110-б.].

Бердикенин өмүрү да коркунучта калган. Кубаттан кийин кыргыздын дагы бир мыктысынан кутулгулары келген Кокон бийлиги, Нарбото бийликке келген (1700-1800-жж.) аралыгында кыргыз манаптарын ар кандай айла-амалга салып – акча-тыйын берип, мансапты сүйгөндөрдү кызматтарга дайындап, дыйкандарына убактылуу жер, малдарына жайыт бере азгырат. Негизги максаттуу саясаттары кыргыздын мыкты адамдарынын көзүн тазалоо болгон. Ошондойлордун бири Кубат бийдин жакын адамы Бердике баатыр болду. Нарботонун нөөкөрлөрү, Бердикенин бир кездеги ашпозчусу болгон – Карасарт дегенди коркутуп, андан Бердикенин сырын сурап билишет. 1774-ж. Бердике баатыр аз сандагы жан сакчылары менен шаардан чыгып баратканда Нарботонун көптөгөн нөөкөрлөрү кол салып, күчтөр тендешсиз болгондуктан 1774-ж., 58 жаш курагында Бердике баатырды ууланган жаа менен шилиге атышат, алган жаракатынан улам баатыр курман болгон [20, 73-б.]. Бердике баатыр - Бердике берен Сырдыбай уулу (1716, азыркы Талас району, Беш-Таш капчыгайы – 1774, Анжиан ш.) – түндүк кыргыздардын Жуңгар хандыгына каршы күрөшүн уюштуруучулардын жана жетекчилеринин бири. Саруунун алакчын уруусунан. Кушчу, жетиген, урууларынын башчысы Кубатбек бий, Эр Солтоной, Итим баатыр, солто элинен

Жайыл менен Кошой, саяктардын Эр Садыр, сарбагыштан Атаке баатыр ж.б менен бирдикте кыргыз жергесин жуңгарлардан бошотууда айрыкча таанылган. Санжырачылардын айтуусуна караганда, Бердике баатыр жоого киргенде жайдак ат минип, кылыч чаап, айбалта шилтеген. Жогоруда аталган баатырлар менен Талас өрөөнүнөн, Чүйдөн, Кеминден баскынчыларды сүрүп, Ысыккөлдүн тескейин бошотушкан. Бердике баатыр үч жыл көл боюнда туруп “хан Бердике” аталган. Ушул Түштүк жеринде жүргөн кезинде Бедике хан Анжианда Кокон бийи Нарбото тыңчыларына ууланган жебе менен аттыртып, Бердике баатыр алган жаракатынан каза болот [76, 324-б.].

Тарых илимдеринин кандидаты, профессор А.Беделбаев: “Бердике баатыр XVIII кылымдагы жашаган кыргыздын чыгаан инсандарынын бири катары элдик оозеки уламыштарда, айтымдарда, санжыраларда аябагандай көптөгөн маалыматтар сакталып калган. Мына ушул өткөн доорлордун ичинде терең изилденбей келе жаткан Бердике баатыр. Анын жуңгар баскынчыларына каршы туруп, көргөзгөн зор баатырдык эрдиктери, элине, жерине кошкон салымдары терең изилденүүгө муктаж. Бул боюнча Кайнарбек Бийлибаевдин жана Акбар Рыскуловдун бирин-экин эмгектери болбосо, дээрлик жок. Казактын окумуштуусу Ч. Валиханов 1863-жылы кыргыз жерине келип, жазып кеткен. “1725-жылы кыргыз жерине жуңгарлар жортуулун кайра баштаган болот, ошого карабастан Борбордук Тянь-Шань тоолорунда, Кетмен-Төбөдө, Чүйдүн этек жерлеринде кыргыздар туруп калышкан. Негизинде кыргыздардын кайраттуу турушунда жуңгарлар кыргыз жерлерин толугу менен басып алалган эмес” – деген жыйынтыгы бар. Кытай тилин мыкты өздөштүргөн орустун улуу окумуштуусу Ян Бичурин өзүнүн эмгегинде: “Жуңгарлар кыргыз жерин басып алса да, элин толугу менен баш ийдире алалган эмес” – деп жазган. Демек, эркиндикти сүйгөн кыргыз эли, ушундай татаал мезгилде да жуңгарларга толугу менен баш ийбей, тоо-таш арасына кирип кетип, тоо жергесин чеп катары пайдаланып, акырындап биригип отуруп чоң саясый күчкө айланып, жуңгар кандыгына карата сокку ура турган күчкө айланган.

Убагында баатырды даңазалап: “Бердике берендей, бир чапканда экиден чап” деп сөз калган. Кыргыздар түштүккө сүрүлгөндө, Талас жеринен ал дагы Фергана

тарапка ооп, кыргыз мыктылары менен бирдикте жуңгар баскынчыларына аттанган. Бердике баатыр негизги уюштуруучу, кол башчылардын бири болгон. Жуңгар баскынчыларынан эли-жерин бошотуу аракетин тарыхчылар үч мезгилге бөлүп жүрөт:

- *биринчиси*, 1741-1748-жылдар. Бул мезгилде Борбордук Азия элдери Кокон хандыгына баш ийип туруп, ошол эле убакта жуңгар кандыгына каршы турган;
- *экинчиси*, 1748-1750-жылдары негизги жуңгарларга каршы күрөшкөн элдер кыргыздар менен казактар болгон;
- *үчүнчүсү*, 1750-1755-жылдары бул мезгилде кыргыз эли кадимкидей аскердик күчүн жыйып, баарынын башын кошуп, жуңгарларды биротоло сүрүп чыккан мезгил болгон.

Муну айрым тарыхчылар, өзгөчө кытай тарыхчылары – Жуңгар хандыгынын талкаланышында Цин империясынын 1750-жылы жуңгарларды талкалагандан кийин гана кыргыздар өз эркиндигин алган деп айтышкан. Бул пикир туура эмес, себеби Бердике баатыр 1741-жылдан баштап эле Фергана өрөөнүндөгү жуңгар баскынчылыгына каршы өзүнүн эң жакын досу Атаке баатыр менен, Сакоо, Жайыл, Кошой, Маматкул, Итим жана башкалар менен иш жүргүзгөн. Бердике баатыр жөнүндө элдик акын, манасчы, Талас жергесин жердеп жүрүп, Чүй жергесине келген Балыкооз мындай дептир:

“Алакчындын Бердике,

Аппак жүздүү киши экен,

Ар качандан бир качан,

Атканы кыйын түз экен.

Туура чечип иш кылган,

Тууругу экен атуулдун.

Батынбас ишке тартылган,

Баатыр экен баатырдын.

Баатыры болуп кыргыздын,

Бактысы болуп ээлеген”. – деп, баатырдын бардык жагын ырга салып кеткен. Дагы бир санжырада Бердикенин: “Бүгүн эрте, эртең кеч, мына азыр даярданышыбыз

керек” деген учкул сөзү жазылып калган. 1758-1759-жылдары Цин империясы кыргыздарды басып алууга камданып, биринчи кезекте алар Чыгыш Түркстандан Ош, Алайга чейин келет. Ошондо түштүктөгү кыргыздар өзүнүн боордошторуна кабар беришип, жардамга чакырышат. Бердике баатыр өзүнүн аскерлерин алып түштүккө келип, алгач калмактарга, андан кийин Цин империясын киргизбей кармап турган. Ошондон өмүрүнүн аягына чейин түштүктү жердеп, Цин империясынан коркунуч болбой калгандан кийин Кокон хандыгына да катуу турушкан. Бердике баатырдын тушунда Кокон хандыгы кыргыз элине, жерине тийише алган эмес. Ошондуктан Кокон хандыгындагы митаам, куу башкаруучулар баатырды кандай жол менен болсо да ордуна алып, кулатууну ойлошкон. Мына ошондой оор заманда Бердике баатыр кыргыздын чыгаан уулдары менен үзөңгүлөш болуп, кыргыз элинин биримдигин, эрдигин, жеринин бүтүндүгүн сактоодо элдин башын бириктирип, мамлекеттүүлүктү сактап калууга аракет кылган баатырлардын бири» [109, № 4, 15-б.; № 5. 12-б.].

Ош облусунун – Карасуу, Араван, Ноокат, Алай райондорунун алыскы жайлоолору Чөгөм, Турук, Каракол, Кожокелең, Жол чырак, Калдырама, Загыра, Кырк жигит, Кашка суу, Калде мазар, Байпак мазар, Кыз мазар, Чал куйрук жерлеринде болгон окуялардын сырлары эл оозунда жашап, айтылып кала бергендери тарыхтын окуяларынан кабар берет. Кашгар менен Алай чектеш болгондуктан, окуялардын көптөрү ушул аралыкта өтүп, ошо кездеги жер аттары, үйүлгөн таш-корумдар курман болгон баатырларды жоктобой, жергиликтүү элдердин ушу кезге чейин айтымдарында уланып, улуу тарыхый окуяларынан кабар берүүдө.

“Кыргыздар менен ойрот-жунгарлардын чабышында Анжиан тараптан кыргыздардын көптөгөн колдору келип, Чөгөм жеринде айыгышкан катуу чабыш болуп, кыргыздар чоң жеңишке жетишет. Жергиликтүү жашоочулар, калың мүрзөлөр ошол кезде пайда болгон экен, кийинки кошулгандары да бар” [138, инв. № 742. 10-б.]. Алай тоолорунун арасындагы Чөгөм, Турук, Кум-Бел, Ак-Талаа, Кара-Кур, Кожо-Келең, Чалкуйрук, Жолчырак, Каракол, Кашка-Суу жерлерин калмактар доорунда ээлик кылынып алынса, Бердике баатырдын колу келип, бул

аралык калмактардын эзүүсүнөн биротоло куткарылып, бул жерлерге кыргыздарды кайрадан отурукташтырат. Ошо күндөн тарта бул жерлерде элдер жашап келүүдө (Б.К.).

Таластык санжырачы Эсенбай Мамбет уулу: “Бердике баатырдын Анжиандан алган катынынан урпактары бар. Анжиандан алган аялы Улук катын Чөгөм деген жерде уул төрөп, андан калган урпактары ал жакта туруп калат” [136, инв. Кжф. № 742, 8-б.]. Бердике баатырдын Улук катынан төрөлгөн уулу Кунан бийдин урпактары Ноокат районунун Жаркоргон айылы менен Аравандын Кызырабад, Кызыл коргон айылында ушу кезде да жашап, иштеп келет. “XVIII-кылымдагы кыргыз, калмак чабышы тоо арасында жүрүп, кыргыз жерлерине “ээлик кылам” деген калмактар, кыргыздардан кандайча чабылганы, ошол кылымдагы калың мүрзөлөр Чөгөмдө, Тастар атада, Жолчыракта пайда болушу жана Бердике баатыр жөнүндө маалымат болгон окуядан кабары айтылат. Жергиликтүү жашоочулардын айтымында: “Чөгөмдө, Жолчыракта Загыра деп аталып калган конуштар “жетим балага” тиешелүү. Баатыр, сөз баккан адам катары улуу сөздөрдү эс тутумуна сактап, керээзин аялына айтып: “Баатырдын тууганынан душманы көп болот. Кокус менин көзүмдү душмандар тазалап койсо, үй-жайды тымызын көчүрүп Чөгөмгө төркүн-төшүңө жакын кет! Чөгөм жакшы жер, эл оозунда айтылып, уланып келген лакап бар: “Жердин аты Турук, кырк жыл кыямат болсо да үзүлбөйт урук”– деп [135, инв. № 742. 10-б.]. “Түндүктөн келген колбашчы баатыр кырк жигитти чалгынга жиберип, чалгындoo мезгилинде тиги жак, бул жак болуп, ал жерде калың чабыш болот. Бердикенин баштаган колу, Жолчыракта орун-очок алып калган тоо арасында калмактардын колун толук талкалап, көптөгөн эрдиктери аркасында кыргыздардын уруу башчыларынын башын бириктирип, тоо арасында: “тиги жерде калды, бул жерде калды” деген элдердин айтуусу боюнча калган калмактарга каршы жортуулун байма-бай уюштуруп, түштүк тараптын тоо аймагындагы кыргыздардын жеңишине алып келип, натыйжада мурдагы жерлерин кайрып алып, орун-очок алганга шарт түзүүгө өтө чоң өбөлгө түзгөн жалаң эле баатыр эмес, саясий ишмер да болгон” [147, инв. № 742, 11-б.]. Чындыкты канча кылымдан бери чым баскандай болуп

турса дагы, баатырлардын Жолчырактагы мүрзөлөрү, тарых-таржымалды тастыктап дагы деле болсо эл оозунда айтылып келүүдө. Жолчырактагы жайкысын жайлаган малчылардын бир эмес, бир канчасынын такталган кошумча айтымдарында, ата-бабалардын элим, жерим деп, бөлөк элдерге жайлоо жеринин бир кадам жер, көк жашыл чөбү менен бир да ташын бастырбоого шерт беришип, бекер жерден курман болушпаган. Бул тоолу аймакта курман болгондор баатырдык эрдиктерин баалашып, ооздоруна түшүрүшпөй, изин суутпай тастыктап айтып келишет. Анын ичинде чалгынга барган кырк жигиттин курман болгон жери менен бир канча жоокерлердин калың мүрзөлөр бар экенине жана жергиликтүү элдердин айтуусуна күбө болдук (Б.К.).

Байыш уруусунан 82 жаштагы Пазыл карыянын айтканы боюнча, “Калмактардын баскынчылык доору менен Цин империясы жана Фергана аймагындагы хандыктардын тушунда кыргыздар сырткы баскынчыларга каршы канча жылдар бою күрөшүп, туруштук берип келиши аталган хандыктардын кулоо коркунучуна шектенттирбеген. Жолчырактан төмөн карай бүтүндөй калмактар ээлик кылып турган кезде, чалгынга келген кырк жигитти мурдатан билген калмактардын аскаларда жашырынып жаткан жоокерлери, жамгырдай жааткан жебелерине түз жерде каршы атышкан, бирок күч теңдешсиз болгон кырк жигиттин бардыгы тең курман болушат. Кыргыздын көп колу келип калмактарды чаап, кол башчы Бердике деген баатыры курман болгон кырк жигитин тең бир көрстөнгө койдуртуп, үстүлөрүнө баатырдык белги катары таштардан үйдүртүп койгондуктан “кырк жигит мазары” делип, ата-бабалардан бери айтылып келет. Кырк жигиттин урматына корумдалган таштан белги катары үйдүрткөндүктөн, азыр чаарала болуп таштарды кынаа басып калган. Тегерегиндеги көп мүрзөлөрдүн дөмпөйүп турушу, ошолордон калган мүрзөлөр жана кийинки кошулгандары да бар. Бердике баатыр баштаган колдор жортуулдун айла-амалдарын алдын-ала иштеп чыгышкандыктан, калмактарга кол салган убакта, жоонун тигилүү үйлөрү тигилүү бойдон, асылган казаны асылуу бойдон, жайыттагы малдары чачылып, жоокерлери курал-жарактарын таба албай, ич кийимчен качкан убактары көп болгон” [147, инв. № 742. 11-б.].

Айрым божомол маалыматтарда Бердике баатыр Маргашканы Үч-Коргондун көпүрөсүнөн өлтүргөн делсе, дагы бир айтымдарда, 1750-ж. Чүйдүн Сокулугунун күн батыш жагындагы Ак-Суу деген жерде калмак-кыргыз чабышында жарадар болуп алган жаракатынан өлгөн делет. Чындыгы, Аксы районунун Тегене жайлоосунда Маргашканын бейити бар. Санжырачы Итибаев Сатандын айтуусу боюнча: “Бердике баатыр Маргашканы Аксы жергесиндеги Тегененин жайлоосунда Көк-Кыяда деген жердеги Теке-Секирик деген аскалуу жактан аңдып келип, Маргашканын жаткан жеринен жаа менен талдуу жер так бөйрөккө атып: “Жатасыңбы Маргашка?” – дегенде, Маргашка: “Жатпаганда эмне кылайын, атып салсаң жамбашка” деген. Баатыр Маргашканын өлүгүн суранган элге калтырып жатып: “Маргашканын сөөгүн нары-бери өткөндөр таш баранга алып өтсүн” [140, инв. № 742, 12-б.]. Ошо кезде өткөндөр: “Сенин бизге кылбаганың калбады” дешип, таш бараңга алган болсо, ошол таш бараңга алуу ушу кезге чейин уланып келүүдө. Ошондон бери «Маргашканын таш бараң көрстөнү» [131, инв. № 742. 13-б.] деп айтылат. Итибаев Сатан карыя менен Төлөгөн Абасовдун тарыхый чындык маалыматына үндөш, Аксынын Кызыл-Жар айылынын акын, жазуучусу Салибай Шатмановдун ыр түрүндө жазган поэмасы да окуяларды так баяндап турат:

“Аксыда... Тегенин этегинде
Маркашка деген жер бар. Эрте күндө
Калк атап калган экен турган чакта
Калмактын кандуу, катуу чеңгелинде.
Маркашка – жергиликтүү элге койгон
Калмактын өз кишиси өкүл болгон.
Кыргызды кың эттирбей үйрүп – айдап
Чыкканын чыканакка чаап жолдон.
Бердике берен баштап сан уул колун
Боорунан койдой айдап улуу тоонун
Эки суу арасына чейин сүрүп
Кыргыздын азаттыкка ачкан жолун” [104, 110-111-б.].

Кыргыз жергеси XVIII кылымдын ортосундагы бүтүндөй ойрот-жуңгарлардын баскынына каршы, азаттыкты эңсеген эл каршы күрөшкөн. Анда өз жерлеринен оогон эр жүрөк баатырлар бүтүндөй элди көтөрүлүшкө үндөй алды. Калың калмак хандыгына каршы турууда ынтымагы күч болуп, көз карандысыздыкты көздөгөн тынымсыз эл күрөштү биринен сала экинчиси улантып жатты. Кыргыз жерин келгиндерден биротоло бошотууда астын ала билген көзөм, уюштургуч, эр жүрөк баатырлардын аракеттери күч болду.

XVIII кылымда чыккан баатырлардын бири Тынай уулу Атаке. Сарбагыш уруусунан чыккан Атаке баатыр кыргыздын келечегин ойлоп, калмактарга каршы сарбагыш уруусунун колун баштаган баатыр гана эмес, Россиянын борбору Санкт-Петербургга алгачкы элчилирин жиберип, Россия менен дипломатиялык байланышты баштаган инсан [76, 328-б.].

Атаке баатыр – Тынай уулунун туулган жылы болжол менен 1738 – жыл делип, өлгөн жылы белгисиз. XVIII кылымдын 2-жарымында Чүй өрөөнүндөгү сарыбагыш уруусунан чыккан бий. Кыргыздардын түндүк жагындагы урууларын башкарган. Орус тарых булактарында «князь» делет. 1718-1722-жылдары кыргыздардын Көл кылаасындагы, Чүй, Талас дарыяларынын бойлорундагы жерлерди Жунгар хандыгы басып алганда Атакенин атасы Тынай бий жетектеген кыргыз уруулары Түштүк кыргыздарга, Анжиан шаарына жакын чөлкөмгө жер которууга мажбур болушат [76, 328-б.].

Атакенин балалык кези «Тынай – Тынай болуп, кадыр-баркы өсүп, келим-кетим көбөйүп турган мезгилде, үйүнө бир Кыдыр молдо келип түнөп калат. Тынай ал кишини жакшылап коноктойт. Кыдыр молдонун кийген кийим-кечеси таза, баш кийими адам карап тургудай шөкүлө экен. Түндө Кыдыр молдо уктап калганда, оюнкарарак шок бала – Атаке анын баш кийимин жакшы көрүп, уурдап алып, катып коёт. Эртең менен туруп Кыдыр молдо баш кийимин таппайт. Тынайдын үй-бүлөсү чуу түшө издешип, табалбай уят болуп, Кыдыр молдодон кечирим сурап, эптеп бир ак калпак кийгизип, чайын берип жөнөтөт. Кыдыр молдону жөнөткөндөн кийин Тынай: «Атаке балам шогураак эле, ушунун колунан эле келди го» деп, баласын чакырып алып катуу кысымга алса, Кыдырдын баш кийимин уурдап алганын

мойнуна алат. Ошол жерден Тынай аттанып, Кыдырдын баш кийимин алып артынан чаап барып: «Молдоке баш кийимиңизге кызыгып, уулум катып койгон экен, кечириниз, биз сизге уят болуп калдык» – деп, Тынай кечирим сураганда. Кыдыр молдо: «Мейли эмесе, кечирдим, балаң бактылуу болсун, бирок бир мүчөсү кем болсун» – деп бата берип, бастырып кетет. Көп узабай Атаке ооруп, эрдине жара чыгып, үстүңкү эрдин дарт жеп койгондо, кыргыздын ырым-жырымы менен араң айыгат. Атаке эрдинин жырыктыгына карабастан ак чүпүрөк байланып жүрүп, азамат болгондо үйлөнүп, балалуу-чакалуу болот. Атакенин жырыктыгына карабай эли аны абдан кадырлаган. Кийин тынай эли Атакени бий кылып көтөрүшөт. Өлөөр-өлгүчө ошол бийликте болот, өз элинде гана эмес, анын кадыр-баркы бүткүл сарбагыш, солто элине кала берсе коңшу казак элине да кадырлуу болгон» [97, 139-141-б.]. XVIII кылымдын 30-жылдарынын аяк ченинде Фергана аймагына «Кайнар тараптан» калмактардын кезектеги жүрүшү байкалып, Абд аль Карим бий аларга каршылык көрсөтүүгө чамасы келбегендиктен ак үйлүү кылып өзүнүн бир тууганы Аб ар Рахимдин уулу – Баба-бийди берет [94, 132-б.].

Калмактар кыргыздарды сүрүп келе жаткандагы Чүй өрөөнүндөгү чабыш, Белек Солтоноев, Бала Айылчы, Үмөт Молдо, Бейшенбек Кенжегараевдердин жазган кол жазмаларын кылдат караганда, 1733-жылдар аралыгы болууда. Буга далил, орус элчиси И.Унковский 1722-жылы, ноябрь айында Иленин күн жүрүш жагы, Чариндин күн чыгыш жагына бир канча чакырым жерде калмак ханынын ордосуна келип, 1723-жылдын сентябрь айына чейин туруп калат. Унковский хандын ордосу менен көчкөндө кошо жүрүп, Ысык-Көлдүн күн чыгыш башы Түп жана Жыргалаңга чейин бирге келген. Унковский саясий жагынан эч бир тыянактуу сөздү айта албаган. Мунун кабарында, 5 миң үйлүү кыргыз Ысык-Көлдө болуп, 3 миң аскери болгон. Кытайдын падышасы 1722-жылында өлгөн. Калмактар 1723-жылы казак менен согушуп, Сайрам, Ташкен жана Түркстанды алган. Унковскийдин кабарында, калмак ханы согуш майданында 100 миң аскер коюуга кубаты келген. Куңтаажы өз мамлекетинде өтө кадырлуу болуп, зайсандардын (урук баштыктары) кеңешинен тышкары эч бир иш кылбаганы айтылат [96, 116-б.]. Унковскийдин маалыматы боюнча, калмактардын Чүйгө карай жасаган жортуулу

[14, 56-б.], калмактар кыргыздарды сүрүп келе жаткандагы Чүй өрөөнүндөгү чабыш 1733 жылга туура келет. Бул боюнча изилдөөчүлөр: Белек Солтоноев, Бала Айылчы, Үмөт Молдо, Бейшенбек Кенжегараевдердин жазган кол жазмаларында ушул тактыкка токтолушкан. Ошондо Тынай уулу Атаке менен Момокон 13 жашта болгон дегендерине караганда, Атаке Тынай уулунун туулган жылы 1720-жыл деп болжоого болот.

Калмак феодалдарынын кыргыздарга жана коңшулаш чөлкөмгө каршы жаңы толкуну Жуңгар ханы Цэвэн Рабдандын уулу Галдан Цэрен 1727-жылы жаңы тактыга отурган кезден тарта башталат [46, 460-б.]. Бугу, сарбагыштардын чакан топторунун Ысык-Көлдөн, Чүйдөн Ферганага көчүшү (жер ооду болушу – Б.К.) 1730-жылдардын аягында аяктайт. Агайын-тууган адыгине, муңгуш, ичкилик, кыпчак-кыргыз уруулары башпаанек кылып издеп барган сарбагыштар Анжиандын, Намангандын айланасында туруп калган [80, 116-б.]. 1732-жылы калмак феодалдарынын аскерлери Кетмен-Төбө өрөөнүндө жашаган көчмөн кыргыздарга каршы жүрүшүн баштайт. Андан барып, 1736 жана 1738-жылдар мезгилинде Галдан Цэрендин бириккен колдору үч ирет Бадахшанга кирип барат. Акыркы жүрүшүнөн кайткан калмак колдору кыргыздар тарабынан толугу менен талкаланат.

Жуңгарлардын өзүлөрүнчө ич ара бийлик талашуу жаңжалдары чыгып турган убактын оңтойунан пайдаланып, 1747-ж. кыргыз бийлеринин Кашгарга жасаган жортуулу ийгиликтүү болот. Он миң аскерден турган Акмат бийдин кол башчылыгы аркасында, өзүлөрүнүн көчмөн жерине ийгиликтүү жеңиш менен кайтышат. Калмак феодалдары өч алуу максатында кыргыздарга каршы зайсан Дорж баштаган он миңден турган колун жиберет. Бул калмактардын колу кыргыздар тарабынан толук талкаланып, Жуңгарияга 3 миңдей гана аскери кайтып келет. Ушу күндөн тарта кыргыздар калмактардын эң коркунучтуу душманы катары саналып, жуңгарлар аргасыздан калың колун кыргыздарга каршы кармап турган. Калмак феодалдары кыргыздарга каршы кезектеги 27000 атчан аскерлери менен 1749-жылы май айында кыргыздарга каршы чабышы башталып, ал үч айга жакын созулган. Бул жолку да калмактардын жортуулу ийгиликсиз аяктап, 7 миң

аскер адамдарынан ажырайт. XVIII кылымдын биринчи жарымында бир убакта кубаттуу болуп турган көчмөн Жуңгар хандыгы күчүнөн тайып, начарлап калган [40, 205].

Барган сайын Жуңгар хандыгынын ич ара келишпөөчүлүгү күчөгөндөн-күчөп, Чыгыш Түркстан элдери бирине-бири түрткү болуп, калмак феодалдарынын баскынчылык дооруна каршы кыргыз урууларынан чыккан баатырлар Бердике, Атаке, Сатыкей, Садык, Жайыл, Садыр жана башкалардын жетекчиликтеринин аркасында кыргыздардын жери, эли бошотондукка бет алат.

Ошол катуу кайгы-муң баскан кыргыз-казактар, 1723-1725-жылдарда Сыр-Дарыядан ары туш-тушка ооп, Улуу жүз жана Орто жүз казактарынын бир бөлүгү Кожентке, Орто жүздүн көпчүлүк уруулары Самарканга, Кичи жүздүн көбү Хива менен Бухарага көчүшкөн [77, 69-б.]. Кыргыздар өзгөчө Галдан Цэрэндин убагындагы 20-жылдардын экинчи жарымында, Ала-Тоого каршы уюштурган жортуулдарынын учурунда оор жоготууларга дуушар болгон. Галдан Цэрен Көл кылаасына, Чүй, Талас, Ички Теңиртоого, атүгүл Ферганага чейин чаап, ал Жуңгар хандыгына 1727-1745-жылдарда бийлигин жүргүзгөн. Бекеринен кыргыздын оозеки чыгармаларында Галдан Цэрэндин чапкындарына каршы күрөштөрдөгү баатырлардын эрдиктери көбүрөөк баяндалат [81, 37-39-б.].

Элдик оозеки чыгармалар боюнча сарбагыш, солто, кушчу, саруу, саяктан куралган кыргыз кошуундарынын кол башчысы Эр Солтоной Жуңгар ханы кунтаажы Галдан Цэрэндин тушунда калмактардын Дөңкөнөй баатыры менен жети ирет беттешет. Атүгүл, Эр Солтонойдун айрым бир жылдары калың колу менен Иле өрөөнүндөгү калмактардын ханынын ордосуна жакын жайгашкан айылдарга чейин жеткени айтылат. Ошондой жортуулдардын биринде калмак ханынын санмиң жылкысын айдап жөнөгөн чабдар аттуу Солтонойдун артынан кууп жөнөгөн хандын куугунчусу, буурул ат минген Дөңкөнөй экөөнүн Жайсандын сары жонунда кармашы болот. Бул ирет Дөңкөнөй баатыр жоо-жарагы шайма-шай, арбын олжо алып шайдоот жүргөн кыргыз колунан, Эр Солтонойдун каардуу түрүнөн сүрдөп, аргасыз ат тизгинин бура тартууга мажбур болот. Айтор, Атаке баатыр өспүрүм бала чагында катаал турмушту баштан кечирип, көптөгөн

кайгылуу окуяларды өз көзү менен көрүп, көз каранды эместик үчүн чечкиндүү кармаштарда такшалган. Ал эми эр жетип 17-18 жашка чыккан жигит курагында эчен эрдиктерди көрсөтүп, зоболосу ого бетер оболоп, жогорулайт [81, 53-б.].

Мунун тушунда кушчудан чыккан Кубат бий кыргыздарды жонунан билип, Эрдене менен тең тайлашып турган. Ушул учурда кыргыздарда Кажы бий, Садык бийдин да даңкы бийик болгон. Жети-Суудан ооп барган кыргыздардан Талкан, Тынай менен эсептешкен. Ал учурда солтолор Анжиандын үстүндө, ага жамаатташ сарбагыштар, Оштун тегерегинде саяктар турган. Ал жерде Талкан өлгөндөн кийин, бийлик анын баласы Кошойго өткөн. Тынай өлгөндөн кийин, бийлик анын баласы Атакеге өткөн. Атаке мыкты чыккан, бирок каражама оорусуна кабылып оозу-мурду жэлип «Атаке жырык» аталат. Сарбагыштын экинчи тармагын Үчүкөнүн уулу Маматкул бийлеп калган. Адигине уруусун Арсымат бий менен Маматкул бий башкарган.

Кокондун беги Эрдене өтө куу, амалкөй киши болот. Кыргыздар жалпы жонунан Кокон бегине карабаганы менен, негизинен көз каранды болгон. Анткени ар бир уруу башчысы өзүн «бек» деп, биригүү жөнүндө ойлогон эмес. Ошол учурда эки чатак чыгат. Ал чатактар уурулук, баскынчылык жолдору менен уруу чатактары эле. Бири «кырк уулдун иши» деп, экинчиси «Атаке жырыктын тентектиги» деп аталган. Уруучулук мезгилде, жоокерчилик заманында уурулук кылуу, баскынчылык кылуу эрдик болгон. Баатыр деген атакка дал ошондой жол менен ээ болгондор көп эле. Кыргыз ичинде Отуз уул деген урууну, санжыра боюнча солго да, ичкиликке да кошот. Балык Кумар уулу «Отуз уул, ичкилик, сол атадан турбайбы» – деп ырдаган. Отуз уул байыркы уруулардын катарына кирет [38, 117-118-б.]. Эрдене уруунун чатагы жөнүндө териштирип, түшүнгөндөн кийин, «Атаке жырык деген, баскынчы чыкты» деп угат. Кыргыздарга тымызын тиш кайрып жүргөн Эрдене, Атакени Коконго чакыртып алып өлтүрүүнү ойлойт. Сарбагыш уруусунун мыктылары кеңешип, Атакени «Коконго барба» – дегенине карабай, ал жигиттери менен болбой жүрүп кетет. Ал учурда Кокондогу хан ордосунда, ханга кире турган эшиктеги жолго жүз метрдей жерге килем салынат. Чакырылган бектер алыстан аттан түшүп, атын калтырып, килем менен басып

келип ханга таазим кылган. Атаке килемди аты менен тепсетип келип, эшиктин алдынан аттан түшөт [38, 119-б.].

Мында Атакенин жүрөктүүлүгү, кыргыз салтын бекем туткандыгы жана ээн-эркин жүргөн кыргыз баатырынын мүнөзүн билгизгендиги, бөлөк элдин бийи же беги менен тең ата катары сүйлөшүүгө эрки жеткендиги жөнүндө айтууга болот. Кыргыздардын кыраан жол башчыларынын Кетмен-Төбөдөгү болжолдуу (1747-1748-жылдагы) өткөн жыйында жалпы чечим кабыл алышып, ар уруудан куралган чоң кошуун Таластын этеги – Капкадагы, Чүйдүн аягы – Кара-Кыштактагы (Олуя Ата-Таразга көр – калмакча – «гер» - коргон, турак, үй) турактарын кыйратып, Боом капчыгайына чейин сүрүшөт. Ал эми акыркы чечүүчү чабуулдун алдында жалпы кыргыздан жарак-жабдыктуу, жакшы аттуу беш миң киши жыйылып, аттанып чыгып, Таластын башы Ала-Бел, Өтмөктө кыргыз кол башчылары аскердик жыйын – кеңеш курушат. Кеңеште келечекте башкы максаттар, жортуулдун багыттары, кошуундардын жайгашуусу жана милдеттери, алдыдагы кармашта колдонулчу согуштук ыкмалар ж.б. маанилүү маселелр талкууланат. Андан соң Атаке менен Бердике баатырлар башкарган алдыңкы кошуун – 3 миң кыргыз аскери Ашмарадан чабуул коюп, акыры Токмоктун түштүк-чыгыш тарабындагы Көк-Жар жайлоосунда калмактын улугу – Доргулду жана жоон топ аскерин жеңет [11, 26-б.].

Ата-журтту азатыкка ээ кылуу максат, аракеттери күчөп, эркиндикти эңсеген эл арасынан элине тутка боло турган эрендердин жаңы мууну өсүп чыга баштагандар көбөйөт. Калмактын ханы Галдан Цэрен өлгөндөн кийин, 1745-1755-жылдар аралыгында хан ордодо так талашуу күч алып, ханзадалар арасында ынтымак ыдырап – бийлик мурдагыдай болбой, алсырап бараткан. Ошол жылдар арасында кыргыздардын ынтымагы ого бетер артып, 40-жылдардын экинчи жарымында – Чүй, Талас, Ысык-Көл өрөөнүндөгү калмактарга каршы жаңы жортуулдарды уюштурушуп кирген. Белек Солтоноев белгилеген Сокулуктагы согуш 1747-1748-жылдарга, Чүйдүн Ак-Суудагы айкашы – 1749-1750-жылдарга туура келет. Сокулук суусунун боюндагы калмак Дөңкөнөй баатырдын колу менен кармашта, кыргыз колуна Эр Солтоной кол башчылык кылса, андан кийинки Ак-

Суудагы калмак улугу Маргашка менен айкашта Бердике баатыр жетекчилик кылган. Эр Солтоной (болжолу 1750-1751-жж.) Кара-Балта, Ак-Суудагы калмак сомондоруна (айыл) сокку уруп, чабуул коюп, көп мал-мүлктү олжо кылат. Бирок калмак Дөңкөнөй баштаган саны арбын калмак аскери менен Ала-Арчанын оозундагы Жыламышта акыркы айкашта Солтоной баш болгон 30 киши өлүп, калганы Кетмен-Төбөгө чегинет. Калмактар кыргыздардын удаа-удая уюштурган жортуулдарында оор жоготууларга учурап жана жаңы кол салууларынан чоочулап Ысык-Көлдү көздөй жыла башташат [80, 140-141-б.]. Атаке баатыр жоокерлери менен Чүй өрөөнүн душмандардан толук бошотууда согуш аракеттерин улантат. Ал жетектеген жоокерлер Чоң-Кеминди бошотуп, Тору-Айгыр ашуусу аркылуу Ысык-Көлгө түшүп, көлдүн түндүк тарабын душмандардан тазалаганга катышат [76, 328-б.]. 1750-ж. тарта калмактардын ортолорундагы ич ара жаңжалдар башталып, Олон Доржу тарабындагылар көпчүлүк болгондуктан, Ажа хандын кол астындагы аскерлерин талкалап, анын көзүн чукутуп, сүргүнгө айдатып тынышат. Ажа ошол жактан өлөт. Анын өлүмү менен мурунку жаңжалдар ого бетер күчөп, аталаш тууганы (Дундук Сэрэндин небереси), Дабачы Олон Доржуну муздап өлтүрүп, жуңгарларга хан болгон. Эрдене баатыр куңтаажыдан бардыгы 10 бала калып, алардын бири Сэнге, Галдан жана Дундук Сэрэн болгон. Дабачы деле узакка отура алган жок. Ага атаандашкан Галдан Цэрэндин бир тууган жээни Амурсанды кытайлыктарга кармап берип 1755-ж. Дабачынын ордун алган. Дабачы менен Эрдене баатыр коңтаажынын тукуму үзүлүп, жуңгарлардын акыркы ханы Амурсан болгон. Бул кытай аскерлеринен качып жүрүп, чечек оорусунан каза болот. 1757-ж., Галдан Цэрэндин өлүмүнөн 12 жыл өтүп, тарых бетинен Жуңгар хандыгы биротоло өчкөн [7, 13-б.].

Жыйынтыктап айтканда, XVIII к. башында Ысык-Көл, Чүй, Талас өрөөндөрү ойрот-жуңгарлар тарабынан басылып алынып, кыргыздар Түштүк тарапка жер которуп кетүүгө аргасыз болушкан. Калмактардын эң соңку кыргыны Галдан Цэрэндин (1727-1733-ж.) түндүк кыргыздарды акырындап түштүктү көздөй сүрүп, ал эми кыргыздар түштүккө чейин баш калкалап барган. Кыргыз, казак жерлерин басып алган ойрот-жуңгар хандарынын ич ара келишпөөчүлүк

чыр-чатактары ырбаган мезгилде кыргыз, казак, өзбектердин биргелешкен күрөшү күч алган.

Бердике баатыр алгач Эр Солтонойдун колунда эр жүрөктүүлүккө тарбияланып, калмак баскынчыларынын тушунда көпчүлүк кыргыздар сыяктуу эле Анжиан тарапка кошо ооп келет. Алгач Эр Солтонойдун колунда, андан кийин Анжиан тарапка келгенде Кубат бийдин колунда катардагы жасак болгон. Баатыр катары калмактар менен беттешкен убакта, алгач калмак баатыры Доргул менен Сайрамда эрөөлгө чыгып, ошондон тарта элге таанылат. Андан кийин канчалаган эрөөлдөргө чыгып, бир жолу жеңилүүнү билбеген баатыр катары атагы чыккан. Эр Солтонойдун тапшырмасы менен калмак ханы Түлөматтын башын кесип, таажысын, ченин алып келип Каратал карыяга тапшырган. Бердике баатыр кол башчы катары – Ташкен, Сайрам, Чынабат, Талас, Кулан, Мерке, Чүй, Кочкор жерлерин бошотуп, андан кийин Ысык-Көл жергесин бошотуп, 1752-1755-жылдар аралыгында Көл кылаасында бийлигин жүргүзүп “Хан Бердике аталган”. Калмак доорунда үзөңгүлөш баатырлар менен бирдикте душмандын мизин кайтарып, зор эрдик көрсөткөн кол башчы катары белгилүү. 1756-жылдан тарта Кубат бийдин чакыруусу менен кайрадан Анжиан тарапка кайтып барып, Алай, Аксы тоолорунда калмактын калгандарын кол курап, чаап, 1759-жылы Коженде Цин империясына каршы күрөшүп, андан кийин Кокон хандыгынын кыргыздарга туура эмес мамилерине каршы тургандыктан, 1774-жылы Кокондун бийи Нарботонун уюштурган кутумунан улам курман болгон.

Атаке баатыр кыргыздын келечегин ойлогон, калмактарга каршы турган баатыр гана эмес, Россияга алгачкы элчилерин жиберген дипломатиялык байланышты баштаган инсан катары таанымал. Түндүк кыргыздарды жуңгар хандыгы басып алган күндөн тартып, 1718-1722-жылдар мезгилинде түндүктөн сүрүлүп, түштүккө карай Анжиан чөлкөмүнүн тегерегине жер которууга аргасыз XVIII кылымда бугу, сарбагыштардын чакан топторунун Ысык-Көлдөн, Чүйдөн Фергана тарапка жер ооду болуп көчүшү 30-жылдарынын аяк ченинде аяктаган. Фергана аймагына «Кайнар тараптан» калмактардын кезектеги жүрүшү байкалып,

Абдал Карим бий аларга каршылык көрсөтүүгө чамасы келбегендиктен, калмактар сүрүп келаткан.

Атаке баатыр жетектеген аскери менен эки Кеминди бошотуп, Тору-Айгыр ашуусу аркылуу Ысык-Көлгө түшүп, көлдүн түндүк тарабын душмандардан тазалаганга катышат. Ошентип Атаке баатыр баштаган калың кол 1758-1759-жылдар аралыгында Жуңгар хандыгын Ысык-Көл тараптагы кыргыз жеринен биротоло сүрүп, кыргыз элин азатыкка чыгарган чыгаан эр жүрөк баатыр катары тарыхта түбөлүк аты калды.

Корутунду

XVII-XVIII кк. Борбордук жана Орто Азиядагы болуп өткөн тарыхый мезгилдеги Жуңгар хандыгыны баскынчылык, саясий-экономикалык, диний жана феодалдык башкаруудагы карама-каршылык жактары аркыл мүнөзгө ээ болгон. Жуңгар хандыгынын баскынчылык саясатынын негизги максаты, Борбордук Азия анын ичинде Кытай, Сибирь жерлери жана Орто Азиядагы кыргыз, казак, өзбек, кыпчак, тоолук тажиктер жана каракалпак элдеринин кенен сууга жана жайыттарга бай аймактарын, мындан тышкары кенге бай жерлерин басып алуу саясаты жылдан-жылга күчөй берген. Жуңгар хандыгы ээлик кылган жерлер – Ойрот-жуңгар мамлекети деп аталып, ал аймактар: Моңголия, Кыргыз-Казак, Кытай, Кытайдын түштүгү Тибет, Гоби чөлү, Енисей дарыяларын камтыган аймак кийин Жуңгар хандыгынын борборлоруна айланган. Бул боюнча, кыргыздар ээлик кылган жер Кулжа, Россиянын жери Поволжье Калмак - Хошоут хандыгы, азыркы Уйгур жери Цинхайда - Батыш моңгол хандыгы, Кукунур хандыгы – Тибетте, Фергана чөлкөмүндөгү Сайрам, Кара-Кыштак, Йеле жерлери иликтөөгө алынып, аныкталды.

Орто Азия чөлкөмдөрүндөгү жергиликтүү элдердин жуңгарларга каршы туруусунун максаты, феодалдык жашоонун шартында, бөлөктөргө көз каранды болбой – эркин экономикада ээн-эркин соода-сатык жүргүзүп, кошуна элдер менен алака мамилелерин түзүп, өз алдынча кербен жүргүзүүнү каалашкан. Көчмөн элдердин жашоо турмушу бири-бирине жакын болгондуктан, кошуна элдерден эч айрымасы болгон эмес. Бардыгынын жашоолору бири-бирине окшош келген. Айрыкча бул жагынан Енисей, Фергана, Тянь-Шань элдери, жакын турган казак, өзбек, тоолук тажиктер (голча) элдери менен саясий жактан жогорку деңгээлде өзүлөрүнчө алака иштерин жүргүзүп турушкан. Бул элдердин жуңгар феодалдарынын баскынчылыгына каршы тынымсыз нааразычылыктар күчөп, барган сайын тирешүүлөр жигердешип, ачыктан-ачык эле куралдуу кагылышуулар күн санап күчөгөндүн үстүндө болгон.

Жуңгар хандыгы түндүктөгү кыргыз жерлерин басып алгандан кийин, түндүктөгү кыргыз-казактар аргасыздан түштүктөгү Каратегин, Ысар, Көлөп

жерлерине чейин, бери жагы Андижан багытына жер которууга аргасыз болушкан. Жуңгар хандыгынын жүргүзгөн ар кандай саясаттарында: Бухара, Хива, Кокон, Кашгар ж.б. хандыктарынын арасына ар кандай башкаруучу бүлүктөрдү салып, кайраштырып жеке өзүлөрүнүн кызыкчылыктарын көздөшкөндүктөрүн жакшы түшүнгөн. Ушул себептен жергиликтүү феодалдардын башкаруучу бийлери жуңгарларга каршы турушуп, өзүлөрүнүн ээн-эркин бийликтерин жүргүзүүгө кызыктар болушкан. Көчмөн элдердин жашоосунда мындай оор күндөр бир канча жылдарга созулуп, кубаттуу Жуңгар хандыгына каршы күрөштө жергиликтүү элдер өзүлөрүнүн келечегине жол ачууга тынымсыз аракеттерин жасай берген. Жуңгарлардын Баатыр-кунтайчыдан тарта, Галдан Бошокту, Цэвен Рабдан, Галдан Цэрен жана акыркы башкаруучу Давачы менен Амурсанга чейин жетип, бийликтери начарлаган акыбалга жеткен. Жергиликтүү феодалдык башкаруунун жашыруун чыккынчылык саясаттары алсыз абалга алып келген. Ушунун аркасында, Жуңгар хандыктарында өз ара ырк кетип, экинчи жагы – кыргыздардын уруулук биригүүлөрүндө кубаттуу кошуундар түзүлүп, бирдиктүү саясий көз карашта болгондуктан, каршы туруунун күчү ого бетер курчуган.

Жыйынтыгында, жуңгарлардын басып алуучулук саясаты акырындап кыйроого учурап, Борбордук жана Орто Азиядагы Жуңгар хандыгы акырындап кыйрап, Фергана чөлкөмүндөгү элдердин жашоосунун жеңилдешине алып келген. Жуңгар хандыгынын урашы менен, Бухара жана Кокон хандыктарына циндиктер тарабынан тынчсызданууну туудурган. 1759-жылы Фергана жана Чыгыш Түркстан аймагына цин армиясынын жортуулу улантып, бул жортуулдун келечеги жок экенине жана Цин бийлигине жакшылыкты алып келбесин бийлик төбөлдөрү жакшы түшүнгөн. Мында Цин бийлигинин башкаруучу төбөлдөрү, Фергана менен Чыгыш Түркстан аймактарында өзүлөрүнө каршы дагы кошумча элдик кыймылдын жаңы толкундардын жаңжалы чыгышынан чоочулашып, анын келечеги – цин армиясынын алсыроосуна алып келүү коркунучу тууларын баамдашкан. Күч алып алган Орто Азияны көптөгөн элдери, анын ичинде кыргыздар баскынчы Жуңгар

хандыгынан бошонуп, Цин мамлекетинин кол астында калуудан баш тартып, аларга каршы жортуулдарын уланткан, циндиктер мындай абалды жакшы түшүнүп, жортуулдарын улантуудан биротло баш тартышкан.

Кыргыздардын XVII-XVIII кк. саясий этностук тарыхында, Алтай-Саян жерлеринен тарта Ала-Тоодогу кыргыздарга чейин, эл арасынан чыккан саясий ишмер – баатырлардын тарых-таржымалын илимий адабияттарда жана ар кандай булактык материалдардын негизинде иликтөөгө алынып, төмөнкү илимий жыйынтыктарды айтууга болот.

1. XVII-XVIII кк. Борбордук Азия чөлкөмдөрүндөгү тарыхый окуялар Жуңгар хандыгынын баскынчылык саясатына байланыштуу болгон. Ошол убактагы көчмөн элдердин феодалдык жашоо турмуштагы саясий жана диний көз караштары бири-бирине туура келбегендиктен тынымсыз ич ара келишпөөчүлүк пайда болуп, кыргыз, казак, өзбек, тоолук тажиктер, каракалпак ж.б. ойрот-жуңгар баскынчылары менен такай согуштук абалда болушкан.

2. XVIII к. башында Россия бийлигинин саясаты Енисейдин жогору жагы Тобол жана Иртыш жактардагы кыргыздардын жерлерине көз артып, басып алуу толкундарын баштап өзүлөрүнө каратып ала баштаган. Орустардын басып алуу себебине ойроттордун кысымы негиз болуп, орус менен жуңгар мамлекеттеринин ортосундагы тирешүүлөр барган сайын курч мүнөзгө ээ болгон. Алтай-Саянда орус бийлигине жана Орто Азияда жуңгарлардын баскынчылык саясатына каршы турууда, кыргыздар кенен аймакта чачкынды жашоосу карабай «Кыргыз эли» деген атты, уруучулук саясаты бийик тутуп, ынтымактуулукту бекем сакташып, байыртадан жашап келген ыйык жерлери үчүн кыргынга учураса да көз карандысыздык үчүн чоң саясий иштерин жүргүзө беришкен.

3. Жуңгарлардан чоочулаган орус бийлиги, кыргыз-казактар жуңгарлардын кубаттуу күчүнө карабай каршы согуша берүүсүн көздөгөн. Орустардын алдын ала ойлогон негизги максаты, эки элдин согушуусу жана алардын алсыроосу керек болгон. Ушул себептүү Борбордук Азия тарапта жуңгарлардын басып алуучулугу күндөн-күнгө күчөп, саясаттын үстөмдүгү (1697-1723-жж.)

аралыгында өтүп, түндүк кыргыз-казактарды каратып алганына көңүл бурулган. Кыргыз элинин көчмөн турмуштагы тарыхый саясий-аскердик ишмердиги көз карандысыздыктан ажырашына, көптөгөн маданий-экономикалык жашоо турмуштун кыйыңдоосуна сырткы күчтөрдүн таасири тийсе да, баари-бир кең аймакка ээлик кылып турган көчмөн эл турмуштун ар кандай жагдайына чыдаган. Кубаттуу Жунгар хандыгынын башкаруусуна каршылык көрсөтүп кыргыздардын уруучулук бийликте чачыранды жашоосу, саясий турмушка кедергисин тийгизгенине карабай, узакка созулган алсыроодон бирдиктүү, күчтүү мамлекет түзө албаса да ынтымактуу эл экенин көрсөткөнүндө болду.

4. Кыргыз мамлекеттүүлүгүн сактоодо – өз элинин келечектеги камын ойлоп улут катары уруулук саясатты жүргүзүп, көз карандысыздык күрөштүн аягына чейин жеткен эл экенин изилдөөдө далилденди. Кыргыз элинин саясий турмушунда кыргыз урууларынан чыккан баатырлары, казак, өзбек, кыпчак, тажик, каракалпак элдери менен биргеликте жигердүү, тынымсыз көз карандысыздыкка жетүүнүн натыйжасында, Орто Азияда кыргыз мамлекети көз карандысыздыгын сактап, келечекте кийинки муундарга жол ачты.

5. Түндүктөн Түштүккө сүрүлүп барган кыргыздар, бөлөк улуттар менен бирдикте 1718-1759-жылдары 41 жыл бою биргелешип, Жунгар хандыгына каршы күрөштү. Тынымсыз уланган көз карандысыздык үчүн күрөштөрдүн натыйжасында элин, жерин бошотууга катышкан көптөгөн кыргыз баатырларынын эрдиктеринин аркасында көз карандысыздыкка жетти. Изилдөөдө көптөгөн баатырлардын эрдиктери менен аттары аталып жана ошолордун катарынын баш сабында турган кол башчы баатырлар – Эр Солтоной, Кубат бий, Атаке, Бердике жана башка баатырлар зор салымдарын кошкондору далилденди.

6. Совет бийлигинин мезгилинде жергиликтүү булактарга анча көңүл бурулбай келгени менен, бөлөк документтерге караганда көлөм жагынан да, мазмун жагынан да жергиликтүү булактар башкаларга караганда айрымаланган. Жергиликтүү булактар эки тараптуу сакталып келген: *Биринчиси* – оозеки түрүндө айтылып, укумдан тукумга өтүп келсе, *экинчиси* – жазуу түрүндө араб

жана латин тилинде болгон. Кыргыздар санжыраларды тарыхый булак катары сактап келе берген. Советтик идеологиянын убагында санжыраларга феодалдык доордун калдыктарынын саркындылары деп эсептеп, айтууга да, жазууга да катуу тыйуу салган. Салттуу санжыралар XVII-XIX кк. тарыхый окуялары катары оозеки айтымдар жана кол жазмалар кыргыз элинин тарыхы катары жашап келгенин чындык көрсөттү.

7. Өткөн кылымдардагы окумуштуулардын жана излдөөчүлөрдүн көз караштары боюнча, Жуңгар хандыгынын жеңилиш себептерин бир гана Цин мамлекетине ыйгарып салуу албетте катачылык. Изилдөөдө көрсөтүлгөндөй өткөн доордо Жуңгар хандыгы Кытайдын түштүгү Тибет, Гобинин аймактарын басып алып, Цин мамлекетине оор учурларга дуушар кылып турганы тарыхый чындык. Циндиктер Орто Азия элдериндей эле, Жуңгар хандыгына каршы өзүлөрүнүн көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөнү изилдөөдө тарыхый далилдер менен келтирилди. Изилдөөдө көрсөтүлгөндөй географиялык чеги ушунча кенен аймак – Алтай-Саяндан тарта, Орто-Азиянын Фергана жана Чыгыш Түркстан чөлкөмдөрүндө жашап турган элдердин узак жылдар бою көз карандысыздык үчүн жүргүзүп келген саясий күрөштөрү эске алынган эмес. Бул боюнча дагы көптөгөн изилдөөлөр, иликтөөлөр талап кылынат.

Диссертациялык эмгектин темасын изилдөөдө төмөнкүдөй **практикалык сунуштар** берилет: 1. Диссертациядагы каралган маселелерди дагы тереңдетип, кененирээк изилдөөлөрдү жүргүзүп, изилденген эмгектердин жыйынтыгы боюнча монографияларды, диссертациялык эмгектерди жарыкка чыгаруу. 2. Кыргыздардын тарыхы боюнча айрым жазылган диссертациялык эмгектерге кайрадан кайрылып, жогорку жана орто окуу жайларынын программаларына киргизүү. 3. Диссертациядагы каралган маселелер боюнча Россия, Кытай Эл Республикасы ж.б. мамлекеттер менен бирдикте эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларды өткөрүү.

Диссертациялык ишке тиркеме катары XVII-XVIII кк. тарыхына байланышкан интернеттен алынган фото-сүрөттөрдүн тиркемеси берилди.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

I. Архивдик материалдар

1. Архив внешней политики Российской империи. (АВПРИ). Ф. – д. № 4, л.122; л. 223.
2. РГАДА Сиб. Приказ, стб. 513. Л.128-129;
3. ЦГАРХ.Ф.Р-675. Оп.1. Д. 20. Л. 37.

II. Адабияттар. Илимий монографиялар

4. Абрамзон, С.М. Киргизы их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] /С.М. Абрамзон. - Л.: [б.и.], 1971. - С. 29-30.
5. Абрамзон, С.А. Киргизы и их этнические и историко-культурные связи. [Текст] /С.М. Абрамзон. - Л.: [б.и.], 1971. - С. 27.
6. Абусейтова, М.Х. и др. История Казахстана и Центральной Азии [Текст]/ М.Х.Абусейтова, Ж.Б. Абылхожин, С.Г.Кляшторный. - Алама-Ата: [б.и.], 2001. – С. 340.
7. Алымбектин санжырасы [Текст]. - Бишкек: [б.и.], 2007. – 13-б.
8. Аристов, Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Кыргызы во время калмацкого владычества [Текст] /Н.А.Аристов. - Бишкек: Илим, 2001. - С. 428, 429, 430.
9. Асанов, Т.И. Алымбектин санжырасы: Абылай доорундагы кыргыз-казак мамилеси (XVIII к. окуялары) [Текст] /Т.И.Асанов. - Бишкек: [б.и.], 2007. – 11- б.
10. Аттокуров, С. Кыргыздар XVIII-кылымда [Текст]/ С.Аттокуров. – Бишкек: [б.и.], 2003. -70-б.
11. Аттокуров, С. Кыргыз санжырасы [Текст] /С.Аттокуров. - Бишкек: [б.и.], 1995. - Б. 26.
12. Бадугов, Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий [Текст] /Л.З.Бадугов. - СПб: [б.и.], 1869. - С.605.
13. Банзаров, Д. Об ойротах и уйгурах [Текст] /Д.Банзаров. - Казань: [б.и.], 1849. - Т.1.- С. 25,26.

14. Бартольд, В.В. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст]/ В.В.Бартольд. - Бишкек: Кырг. – Сорос фонду, 1997.-Б. 21-23, 26, 33-34, 40-41, 51, 56-57, 128, 449-450.
  15. Бартольд, В.В. Очерк истории Семиречья [Текст] / В.В.Бартольд. - Фрунзе: [б.и.],1943. - С.72.
  16. Бартольд В.В. Сочинения[Текст] /В.В.Бартольд. - М.: [б.и.], 1968. –Т.2. - С.86.
  17. Безертинов, Р.Н. Татары, тюрки – потрясители вселенной. История Великих Империй [Текст] /Р.Н.Безертинов. - Новосибирск: [б.и.], 2001. – С. 388.
  18. Березин, И. Внутреннее устройства Золотой Орды (по ханским ярлыком) [Текст] /И.Березин. - СПб.: [б.и.], 1850. - С.63.
  19. Бийлибаев, К. «Жанкороз» тарыхый роман [Текст] /К.Бийлибаев. - Бишкек: «Гүлчынар», 2010. - Б. 65.
  20. Бийлибаев, К. Алакчын – Бердике берен санжырасы [Текст] /К.Бийлибаев. - Бишкек: “Гүлчынар”, 2013.-Б.: 68-69,70-71,73.
  21. Бичурин, Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена [Текст] /Н.Я.Бичурин. - М., - Л.: Издательство Акад. Наук СССР, 1950. - Т.1. – С. 452.
  22. Боотаева, Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией [Текст] /Б.Боотаева. - Бишкек: [б.и.], 2003. С. 20.
  23. Бронин, О.В. Двоеданичесво в Сибири XVII- 60-е г. XIX в.[Текст] /О.В.Бронин. - Барнаул: [б.и.], 2002. - С. 55.
-
- 24.Бутанаев, В.Я., Худяков Ю.С. История Енисейских Кыргызов.Взаимоотношения Хонгороя с Монголией и Джунгарией [Текст] /В.Я.Бутанаев, Ю.С.Худяков. - Абакан: [б.и.], 2000. - 172с.
  25. Бутанаев, В.Я. Этническая история хакасов 18-19 вв. Материалы к истории «Народы СССР» [Текст] /В.Я.Бутанаев. - М.: [б.и.],1990. - Вып. 3. Хакасы. - Б. 21-22.

26. Бутанаев, В.Я., Худяков, Ю.С. История Енисейских кыргызов [Текст] /В.Я.Бутанаев, Ю.С.Худяков. - Абакан: [б.и.], 2000. - С. 172, 174-179.
27. Валиханов, Ч.Ч. Чыгыш жыйнагы [Текст] /Ч.Ч.Валиханов. - Алма-Ата: [б.и.], 1961. -Т.1.- 434б.
28. Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах [Текст]: Исторический очерк/ Ч.Ч.Валиханов; Институт Истории и Этнологии Академии Наук Казахской ССР. - Алма-Ата: [б.и.], 1962. - Т. II.- С. 300-306.
29. Витебский, В.Н., Неплюев И.И. Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. [Текст] /В.Н.Витебский, И.И.Неплюев. - Казань: [б.и.], 1895. - С. 740.
30. Галицкий, В., Плоских, В. Старинный Ош: Очерк истории [Текст] /В.Галицкий, В.Плоских. - Ф.: Илим, 1987. - 41с.
31. Грум-Гржимайло, Г. Описание путешествия в западной китаи [Текст] /Г.Грум-Гржимайло. - СПб.: [б.и.], 1899. -Т.2. – С. 639.
32. Гумилев, Л.Н. Древние тюрки [Текст] /Л.Н. Гумилев. - М.: [б.и.],1973. - С. 94.
33. Гуревич, Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII - первой пол. XIX в. [Текст]/ Б.П.Гуревич. - М.: [б.и.], 1983. - 2-е изд.- С. 22.
34. Доронбекова, Р. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы (Советтик доорго чейин (мезгил) [Текст] /Р.Доронбекова, В.Мокрынин, В.Плоских. - Бишкек: «Илим», 1993. - Б.: 46-47-б.
35. Ерофеева, И.В. «Хан Абулхаир - полководец, правитель, политик» [Текст] /И.В.Ерофеева. - Алма-Ата: [б.и.], 1999. - С.140-161.
36. Жунус Жумадыл. Ала-Тоо көз жашы [Текст] /Ж.Жунус. - Бишкек: [б.и.], 2016. - 1-китеп. Кыргыз тарыхый даректери. 230-233-б.
37. Жусупов, К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары [Текст]/ К.Жусупов. - Бишкек: [б.и.], 2003. –Т.2.- 110-б.
38. Закиров, С. Кыргыз санжырасы [Текст] /С.Закиров. - Бишкек: [б.и.], 2013. 49, 90-91, 94-95, 97-98, 117-119, 258-б.
39. Зеланд, Н. Кашгария и перевалы Тянь-Шаня [Текст]: Путевые записки. - Омск: [б.и.], 1888. – С.132.

40. Златкин, И.Я. «История Джунгарского ханства» 1635-1758гг. [Текст] /И.Я.Златкин. -М.: «Наука»,1983. - С. 20, 21-22, 25, 75, 96-97, 113, 115-116, 137, 149,152-153, 161, 183-184, 205-209, 217-218, 222-224.
41. Иакинф (Бичурин). Историческое образование ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени [Текст] / Иакинф (Бичурин) - СПб. [б.и.], 1834. - С. 2, 16-21, 27,47, 61-63.
42. Исаков, Б. Эр Солтоной – кыргыздын улуттук баатыры [Текст] /Б.Исаков. - Бишкек: [б.и.], 2012. 29, 43-44, 127-129, 132-б.
43. История Киргизской ССР [Текст]. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1968. - Т.1. - С. 236, 238-240, 326.
44. История Казахской ССР [Текст]. - «Наука» Алма-Ата, Наука,1779. - Гл.5. - С. 326.
45. История калмыкии с древнейших времен до наших дней. В трех томах. [Текст]. - «Герел» Элиста, ГУ, 2009. - С.9.
46. История Киргизской ССР [Текст]. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1984. - Т.1. - С.449-450, 451, 457-458, 460, 477-478, 491- 492.
47. Каратаев, О.К. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары [Текст] /О.К.Каратаев. - Бишкек: КТМУ, 2013. 240-250-б.
48. Кенжегараев, Б. Эр Солтоной [Текст] / Б.Кенжегараев. - Бишкек: Учкун, 2004. 70,77-87, 89-б.
49. Исаков, Б. Эр Солтоной кыргыздын улуттук баатыры [Текст] /Б.Исаков. - Бишкек: [б.и.], 2012. 132-б.
50. Козин, С.А. Джангарияда [Текст] /С.А.Козин. - М., – Л.: [б.и.], 1940. - С. 3.
51. Козьмин, Н.Н. Хакастар [Текст] / Н.Н.Козьмин. - Хакасия: [б.и.], 1925. -77-б
52. Костенков, К. Исторические и статические сведения о калмыках, кочующих в Астарханских губернии [Текст] /К.Костенков. - СПб. [б.и.],1817. – С.2.
53. Кыргыз тарыхы [Текст]: Энциклопедия. - Бишкек: [б.и.], 2003. 22-б.
54. Кыргыздар [Текст]. - Бишкек: Кыргызстан, 1993. - Т.2. 178-179-б.
55. Кыргыздар жана кыргыздардын тарыхый булактары]. - Бишкек: [б.и.], 2003. 227-б.

56. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы (Советтик доорго чейинки мезгил) [Текст]. - Бишкек: “Табылга”, 1993. 46, 47-49, 90-б.
-
57. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары [Текст] /Туз.: М. Кожобеков, Т. Абдиев. - Бишкек: [б.и.], 2002.-Т. 2. 234-235-б.
58. Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). [Текст]. – Бишкек: [б.и.], 2014. 48-53-б.
59. Кыргызстандын тарыхы [Текст]. - Бишкек: «Кут-Бер», 2016.- 2.Т.- 51, 55-б, 78-79, 125, 128-130, 154-155, 190-б.
-
60. Кыргызстан Энциклопедия (от Ц-Я) [Текст]. - Бишкек: [б.и.], 2001. 124-127-б.
-
61. Левшин, А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей [Текст] /А.Левшин. - СПб.: [б.и.], 1882. - Ч.3. - С.171. Фрунзе. 1959. Выпуск 2. – С. 29, 36.
62. Макелек Өмүрбай, Маматтурду Мамбетакун. Кытай жазмаларындагы кыргыздар [Текст] /М.Омурбай, М.Мамбетакун. –Үрүмчү.: «Шинжаң» эл басмасы, 2004. - 522-б.
63. Манас энциклопедиясы [Текст].- Бишкек [б.и.],1995. -Т.1. – 193-б.
64. Марков, Г. Кочевники Азии [Текст] /Г.Марков. - М.: [б.и.], 1976. - С. 310-311.
65. Материалы по истории русско-монгольских отношения 1607-1636 гг. [Текст]: Сб. документов /Сост.: Л.М.Гатаулина, М.И.Гольман, Г.И.Слесарчук. -М.: [б.и.], 1959. - Т.1. - С.53.
66. Миллер, Г.Ф. История Сибири [Текст] /Г.Ф.Миллер. - М., - Л.: Изд. АН СССР,1937. - С.65.
67. Моисеев, В.А. Джунгарские ханство и казахи XVII-XVIII вв. [Текст] /В.А.Моисеев. - Алма-Ата: [б.и.], 1991. - С. 252, 253.
68. Мокеев, А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане [Текст] /А.Мокеев. - Бишкек: [б.и.], 2010. - С. 211-217.
69. Молдобаев, И. «Манас» - историко-культурный памятник кыргызов [Текст] /И.Молдобаев. - Бишкек: [б.и.], 1995. - С. 286.

70. Мукасов, М. Манас энциклопедиясы [Текст] /М.Мукасов. - Бишкек: «Манас», 1995. - 138б.
71. Мусаев, С. Манас Энциклопедия II. [Текст] /С.Мусаев. - Бишкек: «Мурас», 1995. -Б. 127-129.
72. Оморов, А. Ажыбек датка. [Текст] /А.Оморов.- Бишкек: «Эркин-Тоо», 1996. - 23б.
73. Осмонов, Ө. Дж. История Кыргызстана. (С древнейших времен до наших дней) [Текст] /О.Осмонов. - Бишкек: [б.и.], 2014. - С.190.
74. Осмонов, О. Дж. История Кыргызстана. (С древнейших времен до наших дней) [Текст] /О.Дж. Осмонов. - Бишкек: [б.и.], 2014. - С.189-190,194-196.
75. Осмонов, Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы [Текст] /О.Ж.Осмонов. - Бишкек: [б.и.], 2012. 163-164-б.
76. Осмонов, Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы. (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) [Текст]: Экспресс – Справочник. - Бишкек: [б.и.], 2014. 324-328-б.
77. Описание киргиз-казацких, или киргиз-казачьих орд [Текст]. - СПб. - [б.и.], 1882. - Ч. 2. - С. 69.
78. Өмүрбеков, Т.Н. Эл башылар, эрендер жана эл тарыхы [Текст] /Т.Н.Омурбеков. - Бишкек: [б.и.], 2014. 83-84-б.
79. Өмүрбеков, Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы [Текст] /Т.Н.Омурбеков, Т. К.Чоротегин. - Бишкек: [б.и.], 1995. – 26-б.
80. Өмүрбеков, Т.Н. Эл башылар, эрендер жана эл тарыхы [Текст] /Т.Н.Омурбеков. - Бишкек: [б.и.], 2014.116, 140-141-б.
81. Өмүрбеков, Т.Н. Атаке баатыр [Текст] /Т.Н.Омурбеков. - Бишкек: Бийиктик, 2005. 37-39,53-б.
82. Памятник Сибирской истории XVIII в. [Текст]. - СПб.: [б.и.], 1882. - Кн.1. - С. 32.
83. Петров, К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV-XVIII вв. [Текст] /К.Петров. - Фрунзе: [б.и.],1963.- С.152.

84. Петров, К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV-XVIII вв. [Текст] /К.И.Петров. - Фрунзе: Изд.-во АН Кирг. ССР,1961. - С. 86-87.
85. Плоских, В.М. Очерки патриархально-феодальных отношений в Южной Киргизии [Текст] /В.М.Плоских. - Фрунзе: [б.и.], 1968. – С.141.
86. Плоских, В.М. Киргизы и Кокандское ханство [Текст] /В.М.Плоских. - Фрунзе: Илим,1977. – С.71.
87. Потанин, О.В. Материалы для истории Сибири [Текст] /О.В.Потанин. - М.: [б.и.], 1867. – С.127.
88. Проблемы политогенеза Кыргызской государственности. ИЦ «Архи», Б.: 2003. Бутанаева, И.И. Актуальные проблемы истории тюрков Саяно-Алтая [Текст] /И.И.Бутанаева. - С. 140.
89. Проблемы политогенеза Кыргызской государственности [Текст]. - Бишкек: «Архи», 2003. - С.143.
90. Проблемы политогенеза Кыргызской государственности [Текст] // Бутанаев И.И., Бутанаева В.Я. Актуальные проблемы истории тюрков Саяна-Алтая. - Бишкеку: «Архи», 2003. - С.140
91. Рязановский В.А. Монгольское право, преимущественно обычное [Текст] /В.А.Рязановский. - Харбин: [б.и.], 1931. - С. 39.
92. Сагынбай [Текст] /УИА. - Бишкек: «Хан теңири», 2010. – 48-б.
93. Сапаралиев, Д.Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX в. [Текст] /Д.Сапаралиев. - Бишкек: «Илим», 1999. - С. 12-13, 19-23, 44-47.
94. Сапаралиев Д.Б., Плоских В.М. Взаимоотношения кыргызского народа с русским и соседним народами в XVIII в. [Текст] /Д.Сапаралиев, В.М. Плоских. - Бишкек: Илим, 1995.- С.39,132.
95. Скоблев, С.Г. и др. Чжан Тайсян, Шомолаев А.А. Роды фуюйских кыргызов [Текст] / С.Г.Скоблев, Чжан Тайсян, А.А.Шомолаев // Россия и Хакасия: 290 лет совместного развития. - Абакан, 1998. - С. 78-79.
96. Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы [Текст] /Б.Солтоноев. – Бишкек: Учкун, 1993. – К.1. 101,106, 116,118-119,123-125,139-141,147-б.

97. Тенишев, Э. Древне кыргызский язык [Текст] /Э.Тенишев. - Бишкек: [б.и.], 1997. - С.7.
98. Төрөкан уулу Эсенкул. Кыргыздын кыскача санжырасы [Текст] /Э.Төрөкан уулу. - Бишкек: Учкун, 1995.- Т.1.139-141-б.
99. Усенбаев, К.У. Общественно-экономическое отношение киргизов в период господства кокондского ханства [Текст] /К.У.Усенбаев. - Фрунзе: [б.и.], 1961. - С. 62.
100. Успенский, В. Страна Кукэ-нор или Цин-хай с прибавлением краткой истории ойротов и монголов [Текст] /В.Успенский. – Санкт-Петербург: ЗИРГО, 1880. - Т.9. - С.127-128,166.
101. Худяков, Ю. Кыргызы на просторах Азии [Текст] /Ю.Худяков. - Бишкек: [б.и.], 1995.- С.108-112.
102. Чимитдоржиев, Ш.Б. Взаимотношение Монголии и Средне Азии в XVII-XVIII вв. [Текст] /Ш.Б.Чимитдоржиев. - М.: [б.и.], 1979. - С.52.
103. Шакарым Кудайберды-улы. Родословная [Текст] /К. Шакарым. - Алма-Ата: «Жазушы», 1990. - С. 47-49.
104. Шатманов, С. Аксыдан алам ырымды [Текст]: Тандалмалар – ырлар жыйнагы /С.Шатманов. - Бишкек: Бийиктик, 2012. -Т.1. 110-111-б.

III. Илимий макалалар

105. Асанов, Т. Кыргыздардын XVII-XVIII кылымдардагы мамлекеттик түзүлүш белгилеринин санжырада чагылдарылышы [Текст] /Т.Асанов //Новое о древнем и средневековом Кыргызстане. - 1999. 108-б.
106. Бала Айылчынын санжырасы [Текст] //Кыргыз санжырасы. - Бишке: [б.и.], 1994. – 177-б.
107. Бартольд, В.В. Калмактар [Текст] /В.В.Бартольд// Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек, 1997. 56,128-б.
108. Бернштам, А.Н. Источники по истории киргизов в XVIII века [Текст] /А.Н.Бернштам // Вопросы истории. - 1946. - № 11-12. - С.127;

109. Бийлибаев К. Бердике баатырдын кыргыз жергесин жуңгар баскынчыларынан бошотуудагы коомдук-саясий ишмердиги [Текст] /К.Бийлибаев// “Шоокум”. - 2016. - № 4 (128). 15-б.; № 5 (129). 12-б.
110. Нийаз Мухаммед Хуканди. «Тарих-и Шахрухи» [Текст] /Н. Мухаммед Хуканди // Материалы по истории казахов и киргизии. – М.: [б.и.], 1973. - Вып.1. - С. 233.
111. Пищулина, К.А. «Бахр-ал-асрар» Мухмуди ибн как источник [Текст] /К.А.Пищулина // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. - Алма-Ата, 1983. - С. 54.
112. Потапов, Л.П. Культура алтайцев-наследница древней цивилизации кочевников Центральной Азии [Текст] /Л.П.Потапов // Этногр. обозрение. - 2000. - № 5. - С. 31-41.
113. Султанов, Т.И. Краткое описание сочинения Сейфи (XVI в.) [Текст] /Т.И.Султанов //Известия Каз. ССР. Сер. Общество. - Алматы, 1970. - № 1. - С. 47.
114. Супруненко, Г.П. Материалы из китайских источников по истории киргизов XVIII-нач. XIX вв [Текст] /Г.П.Супруненко // КУИА. Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият сектору» кжф. № 5179. С. 78.
115. Татаринцев, Б.Т. От редактора [Текст] /Б.Т.Татаринцев// Бутанаев, В.Я. хакаска-русский историко- этнографический словарь. - Абакан, 1999. - С. 7.
116. Усенбаев, К.У. К вопросу об общности территории киргизского народа в дореволюционных период [Текст] /К.У.Усенбаев// Инст. Истории АН Кирг. ССР. - 1965. - Вып. 2. - С.72-76.
117. Энгельс, Ф. О разложении феодализма и возникновении национальных государств [Текст] /Ф.Энгельс // К.Маркс, Ф. Энегельс. Соч. –М.: Политиздат,1965. -Т. 21. - С. 410-411.
118. Эр Солтоной [Текст] // «Эл адабияты» сериясы. -Т. 16. - Бишке: «Шам», 2002. 79-81-б.

IV. Электрондук ресурстар

119. Абул-гази. Родословная Туркмен. Введение [Электронный ресурс]. - Режим доступа: // ru.wikipedia.org. /wiki/. - Загл. с экрана.
120. Джунгарское ханство [Электронный ресурс]. - Режим доступа: Википедия ru.wikipedia.org. - Загл. с экрана.
121. Джунгарское ханство [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https: ru. wikipedia. org/wiki. - Загл. с экрана.
122. История Киргизии [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [http://go. mail. ru/redirect](http://go.mail.ru/redirect). - Загл. с экрана.
123. История Кыргызстана: Кыргызы в период господства Могольских завоевателей. Моголистан и борьба за свою независимость [Электронный ресурс]. - Режим доступа: WWW.for.kg/kyrhyzta. - Загл. с экрана.
124. «Курманбек » - [Электрондук ресурс]. Режим доступа: Рекламные статьи < ? if (город Каракол)?>- город ... www.karakol.com.kg > ... > – Загл. с экрана.
125. «Курманбек» - [Электрондук ресурс]. Режим доступа: Рекламные статьи < ? if (город Каракол)?>- город ... www.karakol.com.kg > ... > – Загл. с экрана.
126. Кыргыз-калмак (ойрот согуштары) XVII-XVIII кк. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [tour. net/page/kyrgyz-kalmaq](http://tour.net/page/kyrgyz-kalmaq). - Загл. с экрана.
127. Кыргыз-түрк маданияты [Электронный ресурс]. - Режим доступа: Wikipedia. org.bisden.kg. - Загл. с экрана.
128. Кыргыз-калмак (ойрот согуштары) XVII-XVIII кк. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [Tour. net/page/kyrgyz-kalmaq](http://Tour.net/page/kyrgyz-kalmaq). - Загл. с экрана.
129. Сыргак Сооронкулов. Жарачу берен! Жауп бер! [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: Сайт села Беловодского айылынын кенеш [belovodskoe kg/main/162- html](http://belovodskoe.kg/main/162.html). – Загл. с экрана.
130. Ялангтуш Бахадур [Электронный ресурс]. - Режим доступа: //ru.wikipedia. org. /wiki/. - Загл. с экрана.

V. Кол жазмалар

131. Абасов Төлөгөндүн айтымдары. КУИА Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институту, кол жазма фонду. 23.04. 2015-ж., инв. № 742. 13-б.

132. Абдырахманов, И. Казак кайың саап, кыргыз Ысарга киргени. 1948-ж. Рукописный Фонд НАН КР. Инв. № 413. Л. 3-5.
133. Абдырахманов С. «Эр Солтоной». УИА. Ч. Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институту. Кол жазма фонду. Инв. № 875, 4-б.
134. Бийлибаев, К. Бердике баатыр. УИА. Ч. Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институту. Кол жазма фонду. Инв. № 875, 5-7-б.
135. Бийлибаев К., Улукбеков Токтогат-Ойсулдун, Ниязов Айбаш Насырбай уулунун айтымдары [Текст] /К.Бийлибаев,Токтогат - Ойсул Улукбеков, Ниязов Айбаш Насырбай уулу - КИУА Ч.Айтматов атындагы “Тил жана адабият” институту. Кол жазма фонду. Инв. № 742, Тарых бөлүмү,10, 11-б.
136. Бийлибаев, К. Эсенбай Мамбет уулунун санжырасы. Ушул эле кол жазма фонду. 8-б.
137. Бийлибаев, К. Ойрот-жунгар баскынчыларынын тушунда Бердике баатырдын кыргыз жерлерин бошотууда саясий ишмердиги. КУИА Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институту, кол жазма фонду. (Тарых, санжыра бөлүмү). 2015. Инв. № 875. 2-д. 3-б.
138. Бийлибаев, К. Улукбеков, Токтогат-Ойсулдун айтымдары [Текст] /К.Бийлибаев, Т.Улукбеков. - КИУА Ч.Айтматов атындагы “Тил жана адабият” институту. Кол жазма фонду. Инв. № 742, Тарых бөлүмү, 10-б.
139. Бийлибаев, К. Эсенбай Мамбет уулунун санжырасы. Ушул эле кол жазма фонду. 8-б.
140. Итибаев Сатан айтымдары. КУИА. Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институту. Ушул эле кол жазма фонду. Инв. № 742, Тарых бөлүмү, 12-б.
141. Калык Акиев. «Курманбек». КУИА. Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институту. Инв. № 545. 34-б.
142. Карасартов А. Үсөйүн ажы санжырасы. Кол жазма. КУИА Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институту. Кол жазма фонду, Инв. № 874. 54-б.
143. Петров К.И. Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият институту», кол жазма фонду. Инв. 4087. 176; Посольство Унковского. - С. 262-263.

144. Петров К.И. Ушул эле кол жазма фонду. Караванной торговле и пр. - С. 25,77; Материалы истории Сибири. - С. 127.
145. Петров К.И. Ушул эле кол жазма фонду. Очерки феодальных отношений у киргизов в XVII-XVIII вв. Ф.: 1960. - С. 178.
-
146. Сейитов Аскардын айтымдары. КУИА .Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият институту». Кол жазма фонду. Инв. № 742, 10-б.
147. Табалдиев Пазылдын айтымдары. КУИА. Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институту, кол жазма фонду. Инв. № 742, 11-б.
148. Урманбетов, О. Сейитбек баатыр Курманбектин баласы тууралуу 123 беттен турган кол жазма. КУИА. Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» иниституту. Инв. № 543. 34-б.
149. Үмөт Молдонун санжырасы. КУИА, Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» иниституту. Кол жазма фонду. Инв. № 191. 115-б.
150. Үмөт Молдо. Ошол эле кол жазма фонду. 207-б
151. Үмөт Молдо. Ошол эле кол жазма фонду. 115-120-б.
152. Чоробаев, А. Фольклордук материалдар // КУИА Ч. Айтматов атындагы «Тил жана Адабият» иниституту. Кол жазма фонду. Инв. № 105. 162-б.
153. Шамбетов Асанкадырдын Элдик оозеки санжыра, тарыхты айткандары. КУИА. Ч. Айтматов атындагы «Тил жана Адабият» иниституту. Кол жазма фонду. (Тарых, санжыра бөлүмү). 2015. Инв. № 875. 2-д. 6,7-б.
154. Шарипов, Д., Бийлибаев К. Саржан уулу Курманаалы, Курманаалы уулу Ысмайылдын кол жазмалары. УИА. Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» иниституту. «Тарых» бөлүмү. Инв. № 742. 1-д. 23-б.

Интернеттен алынган сүрөттөр

Жуңгар хандыгынын бийлик мезгили

Моңгол мамлекети, Моңгол каганаты, Ойрот хандыгы жана Моголстан

Ренаттын картасы

Жунгар хандыгынын ээлик кылган жерлери:

1. Россияда, Борбору Повольжие – Калмак хошоут хандыгы;
2. Батыш моңгол хандыгы – азыркы Уйгур жери Цинхай;
3. Кукунур хандыгы – Тибетте;
4. Жунгар хандыгы – Фергана чөлкөмүндө турушкан;
5. Жунгар хандыгы ээлик кылган жерлер – Ойрот-жунгар мамлекети деп аталган. Ээлик кылган аймактары: Монголия, Кыргыз-Казак, Кытай, Россия жана Тибет – кытайдын түштүгү, Уралдан тарта Хива, Бухара хандыгын чейин басып алган. [https://ru.wikipedia.org/wiki/]. Талас, Кулан аймактарында – Кара-Кыштак, Йла шаарылары борбору болгон.

Хан-Хай (Каңгай) тоолору, түштүктө Гоби чөлү, батышта Моголстан, түндүктө Иртыш, Енисей дарыяларын камтыган аймак кийин Жунгар аймагы «Жунгар хандыгы» деп аталып калган.

Жунгар хандыгынын уруу башчылары:

Хара-Хула-хан – чорос – 1634-ж.

Уулу Хото-Хоцин-Батыр-коңтайчы – чорос -1635-1653-ж.

Сенге – чорос – 1651 – 1653-ж.

Байбагыш-хан (Байбагас) – хошоут,

Уулу Очирту-Цецен-хан – хошоут,

Хо-Урлук-хан (Хо-Урлюк) – торгоут – 1633 – 1644-ж,

Дзасакту-хан Субуди, Тушет-хан Гомбо – Халха,

Далай-Тайши-хан – дэрбэт,

Галдан-Бошокту – чорос – 1653-1697-ж.,

Цеван-Рабдан – чорос – 1697-1727-ж.,

Тун уулу Галдан Цэрен – чорос – 1727-1745-ж.,

Алтан хан – монгол аскерин жетектеген.

Мыйзамы – Цааджин бичиг – Степное Уложение,

Уруусу – Чоростор. Коңтайчылары (Хунтайджи):

- 1635-1653 – Эрдене Батур

- 1651 – 1653 – Сенге

Хандары:

- 1651 – 1697 – Галдан Бошокту

Коңтайчылары (Хунтайджи):

- 1697 – 1727 – Цэван Рабдан

- 1727 – 1746 – Галдан Цэрен

- 1746 – 1749 – Цэван Дорж

- 1749 – 1753 – Лама Дорж

- 1753 – 1755 – Давачи.

- 1755-1757 – Амурсан

Кыргыздардын байыркыдан бери түптөлгөн уруулары:

Мундуз, телес (төөлөс), буга (бугу), чилденг (желден), сагай (саяк), ажыг (азык), монгуш (муңгуш), эштек, этносаясий уруулар биригип хонгорой-хакас-татар деген бирикме түзүлгөн, фуюй кыргыздарынын арасында: табан, ичеге, бельтир, ортыр же кыргыз, хапхын, сояндар, теленгит, дуулаттар, бичине (печенег), бома-алат (алакчын), жедигер (ийигдер), оргу, сокулук, кыпчак, кытай, черик, чакрак, саруу, кушчу, сарбагыш, солто.

Кыргыздардын XVII кылымдын башында Миңсуу (Минусинск), азыркы Хакасия Сибир аймагында анча чоң эмес 4 мамлекти түзүлгөн: Ызар (Езер), Алтысар, Алтыр, Туба. Алардын каршылашкан эки мамлекети болгон – Түштүк-батыштагы – жунгарлар жана Түндүк-батышта – орустар. Алардын башында аким Немек-Немей, Кора, Номча, Эренек ж.б.

Кыргыздардын XVII-XVIII кылымдагы Ойрот-жунгар баскынчыларына каршы күрөшкөн уруу башчы – баатырлары:

Эр Эшим кыргыз-казак ханы, Курманбек – кыпчак, Эр Солтоной – жетиген, Кубат бий – кушчу, Каратал – кушчу, Темиркан – сарбагыш, Шабек – саруу, Баяке – саруу,

Жалантөш – Самаркандык кол башчы, Жангир – казак кол башчысы, Маматкул – сарбагыш, Кошой – солто, Сатыкей – алакчын, Бердике – саруу – алакчын, Садыр – саяк, Атаке – сарбагыш, Садык – бугу, Ныша – солто, Итим – кушчу, Момокон – солто, Жайыл – солто, Болоткан – сарбагыш, Кулжыгач, Кочкор, Кулжабаш – жедигер ж.б.

Кытай империясынын XVII-XVIII кк. династиялары:

Мин династиясы – 1368-1644-ж.

Цинь династиясы – 1644-1912-ж.

Кыскартылган сөздөрдүн тизмеси:

ААН – Архив Академии наук

АВПР – Архив внешней политики России

ВОО – Восточное отделение Археологической общества

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ЗВОРАО – Записки Восточного отделения Русского археологического Общества

ЗИРГО – Записки императорского Русского географического общества

ЗРГО – Записки Русского географического общества

КУИА – Кыргыз Улуттук илимдер академиясы

ИИРГО – Известия императорского Русского географического общества

ИРАН – Известия Российской Академии наук

ИЦ “АРХИ” – Иновационный центр

РИБ – Русская историческая библиотека

ЦГАДА – Центральный государственный архив древних актов

ЦГАРХ – Центральный государственный архив рожество и хрестова